

AUDİT

Təsisçi:

BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİ JURNAL 1999-CU İLDƏN ÇIXIR

2015 № 1

BU SAYIMIZDA

AUDİT, UÇOT VƏ STATİSTİKA

Səbzəliyev S.M. i.e.d., prof., Behbudov A.A.

Azərbaycanda mühasibat uçotu, hesabat və auditin inkişaf etdirilməsi istiqamətləri.....3

Байрамов Э.А. аспирант

Анализ современных научных подходов к формированию предпринимательской среды....8

BÜDCƏ, MALİYYƏ VƏ KREDİT

Quliyev Z.Q. i.f.d.

Bank faizinin rolu və funksiyaları.....15

Aslanov E.Ş. doktorant

Kommersiya banklarının effektivli idarə edilməsində risk amilinin rolu və onun qiymətləndirilməsi məsələləri.....21

BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Babayev Ə.P. prof.

Müasir iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafının məzmunu və xüsusiyyətləri.....27

Магерамов А.М. д.э.н., проф.

Комплексный анализ внешнеэкономической деятельности Азербайджанской Республики..38

Namazova C.B. i.e.d., prof.

Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu investisiya siyasəti iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə xidmət edir.....46

Musayev V.O. i.e.d.

İxrac yönümlü məhsul istehsalının artırılması istiqamətləri.....50

Əbdülsəlimzadə Q.Y. i.e.d., prof.

Yoxsulluğun mahiyyəti, səbəbləri və azaldılması istiqamətləri.....55

Məmmədova S.M. dos. Əliyev Ə.İ. dos.

Müasir şəraitdə dövlət proqramlaşdırmasının tətbiqinin regionların sosial-iqtisadi inkişafında rolu.....60

Sarıyev Ə.B. i.f.d.

Beynəlxalq əmək bölgüsü beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasıdır.....67

Namazov Q.M. dos.

İqtisad yönümlü Ali məktəblərdə riyaziyyat kursu tədrisinin metodoloji əsasları.....74

Fərhad P.O. dos.

Əmtəə bazarında rəqabət, rəqabətqabiliyyətlik və keyfiyyət məsələlərinin iqtisadi mahiyyəti.....80

Yadigarov T.A. dis.

Neft-qaz hasilatında dəniz nəqliyyatının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri.....90

Həsənov İ.C. dos., Cəfərzadə M.H. doktorant

Tikinti materiallarının istehsalı müəssisələrində investisiya strategiyasının formalaşması.....98

Urazayeva M.D. dissertant

Maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialının səmərəli təşkili və idarə edilməsində dövlətin innovasiya strategiyasının əsas istiqamətləri.....105

HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ

Sadıqov R.F. dos.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında sənaye müəssisələrinin strateji idarə edilməsinin inkişaf meylləri.....109

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (**Qeydiyyat № B 80**).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”-na salınmışdır.

Baş redaktor: i.e.d., prof. **İ.M.ABBASOV**

Baş redaktorun müavini: i.e.d., prof. **A.K.ƏLƏSGƏROV**
AMEA-nın müxbir üzvü

Məsul katib: i.f.d. **A.V.İSGƏNDƏROVA**

R e d a k s i y a h e y ə t i:

Z.Ə.SƏMƏDZADƏ i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, **A.F.MUSAYEV** i.e.d., prof., AMEA-nın müxbir üzvü, **İ.H.ALIYEV** i.e.d., prof., **Ə.P.BABAYEV** i.e.d., prof., **S.M.YAQUBOV** i.e.d., prof., **S.Y.MÜSLÜMOV** i.e.d., prof., **S.M.SƏBZƏLİYEV** i.e.d., prof., **S.M.QASIMOV** i.e.d., **B.A.XANKİŞİYEV** i.e.n., prof., **İ.A.MƏMMƏDOV** i.e.n., prof., **Z.M.MƏMMƏDOVA** i.e.n., dos., **M.M.RƏSULOVA** i.e.n.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: relation@bbu.edu.az

«Biznes Universiteti» nəşriyyatı
© **Biznes Universiteti**, 2015

*Səbzəliyev S.M. i.e.d., prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Behbudov A.A. mühasib
"Alians" MMC*

UOT - 657.1:006.011 (479.24)

AZƏRBAYCANDA MÜHASİBAT UÇOTU, HESABAT VƏ AUDİTİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: MMUS, MHBS, statistik uçot, operativ texniki uçot, risklər, diskreditasiya, baza prinsipləri, prosedura, fərdi mühasibat hesabatı, fiskal məqsədlər, peşə etikas.

Ключевые слова: СНБУ, МСФО, статистический учет, оперативный технический учет, риски, дискредитация, базовые принципы, процедура, индивидуальный бухгалтерский учет, фискальные цели, профессиональная этика.

Key words: NAS, IFRS, statistical accounting, operational and technical accounting, risks, discredited, basic principles, procedure, separate financial statements, fiscal purposes, professional ethics.

2005-2008-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanda Respublika Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarına uyğun olaraq mühasibat uçotu, hesabat və audit sahəsində bir sıra mühüm dəyişikliklər aparılmışdır.

Mühasibat uçotu və hesabat sistemindəki dəyişikliklər hər şeydən əvvəl təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri haqqında informasiyaların formalaşmasının təmin edilməsinə və auditinə yönəldilmişdir. Mühasibat uçotu və hesabat sahəsində aparılan islahatların başlıca aləti qismində 2008-ci il yanvar ayının 1-dən etibarən qüvvədə olan **Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMUS)** çıxış edir. Yeni Standartlarda affilə edilən şəxslər, hesabat tarixindən sonrakı hadisələr, təsərrüfat fəaliyyətinin şərti faktları, maliyyə və digər aktivlərin qiymətdən düşməsi, segment üzrə hesabatlar və s. kifayət qədər ətraflı açıqlanır. Təsərrüfat subyektləri mühasibat uçotu və hesabatda aktiv və öhdəliklərin bazar iqtisadiyyatının şərtlərinə istinad edən qiymətləndirmə üsullarından istifadə etməyə başlamışlar. Respublikanın nəhəng təsərrüfatçılıq subyektləri (məs., ADNŞ, "AZAL" Hava Yolları Konserni, "Azercell", "Bakcell", "Coca-Cola", "Xəzər Gəmiçiliyi" və s.) özlərinin maliyyə hesabatlarını Beynəlxalq Standartlar əsasında tərtib və təqdim edirlər. Eyni zamanda auditor xidmətləri bazarı da inkişaf etməkdədir. Mühasibat peşəsinin imici artmış, auditor peşəsi təşəkkül tapmaqdadır. Bir sıra ictimai peşə birlikləri yaranmış və onların bəziləri Beynəlxalq Federasiyaların üzvlərinə çevrilmişlər.

Mühasibat uçot, hesabat və audit sahəsində bəzi müvəffəqiyyətlərə nail olunsa da aşağıda qeyd olunan bir sıra ciddi problemlər hələ də qalmaqdadır:

- MHBS əsasında tərtib olunan mühasibat hesabatının rəsmi statusunun dəqiqləşdirilməməsi;

- Bəzi tənzimləyici, nizamlayıcı orqanların və təsərrüfat subyektlərinin mühasibat uçotu və hesabatın bazar iqtisadiyyatının şərtlərinə cavab verən bir sıra kateqoriyalara, prinsip və tələblərə formal yanaşması;

- mühasibat hesabatlarının keyfiyyətinə nəzarət sisteminin zəifliyi, o cümlədən mühasibat hesabatlarının auditinin keyfiyyətinin yüksək olmaması;

- peşəkar ictimai təşkilatların və digər maraqlı qurumların, o cümlədən mühasibat hesabatlarından istifadə edənlərin mühasibat uçotu və hesabatın tənzimlənməsində, habelə mühasib-auditor peşəsinin inkişafında iştirakının lazımi səviyyədə olmaması;

- mühasiblərin və auditorların peşə hazırlığının aşağı səviyyədə olması, həmçinin MHBS və MMUS əsasında hazırlanılan informasiyalardan istifadə edilməsində vərdişlərin aşağı səviyyəsi və s.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, respublikanın bir sıra müəssisələrində mühasibat uçotu və hesabatın mövcud sistemi onlarda formalaşan informasiyaların keyfiyyətini və etibarlılığını tam şəkildə təmin etmir, həmçinin bu informasiyalardan faydalı istifadə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotu, hesabat və auditin daha da inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaranmaqdadır. Belə ki, 2008-ci ildən qüvvədə olan Milli Mühasibat Uçotu Standartları bütövlükdə həm kommersiya, həm qeyri-hökumət və həm də büdcə təşkilatlarını əhatə edir. Bir sıra şirkətlərdə (məs., ADNS, "AZAL" "Coca-Cola" və s.) mühasibat uçotu və hesabatın beynəlxalq və milli standartlar səviyyəsində aparılması təcrübəsi sübut edir ki, bu istiqamətdə görülən işlər davam etdirilməlidir.

Qarşıdakı gələcəkdə mühasibat uçotu və hesabatın inkişafının əsas məqsədi onun respublikanın iqtisadiyyatının sürətli inkişafına adekvat olaraq beynəlxalq və milli standartların istisnasız bütün müəssisələrdə tətbiqinə nail olmaqdan ibarətdir. Belə olduğu halda maraqlı kənar və daxili istifadəçilər (mülkiyyətçilər, investorlar, kreditorlar, dövlət hakimiyyət orqanları, təsərrüfat subyektlərinin idarəetmə heyəti və s.) zəruri informasiyaların formalaşmasında hər hansı bir çətinliklə üzləşməyəcəklər. Gələcək inkişafın mahiyyəti daha effektiv uçot prosesini yaratmaqdan ibarətdir.

Fikrimizcə, mühasibat uçotu və hesabatın gələcək inkişafını aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirmək məqsədəuyğundur:

- mühasibat uçotu, hesabat və auditdə formalaşan informasiyaların keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- MHBS və MMUS – un tətbiqi üzrə infrastrukturun yaradılması;
- mühasibat uçotu, hesabat və auditin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- mühasibat uçotu, hesabat və auditin keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi;
- mühasibat uçotu, hesabat və auditin aparılması ilə məşğul olan mütəxəssislərin ixtisaslarının nəzərə çarpan dərəcədə yüksəldilməsi.

Azərbaycanda mühasibat uçotu özlüyündə statistik və operativ – texniki uçotu birləşdirən necə bir vahid sistem kimi inkişaf etdirilməlidir. Bu sistemin vahidliyini təmin edən mühüm amillər dedikdə, məlumatları sonradan cəmləmək üçün mənbə hesab olunan ilk uçot, həmin məlumatların hər bir uçot növü üzrə qarşıda duran vəzifələrə, tələblərə və metodologiya-ya uyğun olaraq sistemə salınması və ümumiləşdirilməsi başa düşülür.

Inkişaf prosesində mühasibat uçotu və hesabat sisteminin vahidliyini, bütövlüyünü və stabilliyini təmin etmək xüsusi aktuallıq kəsb edir. Eyni zamanda bu prosesdə inkişaf risklərinin (real iqtisadi situasialara qeyri-adekvatlıq, informasiyaların müqayisəyə gələ bilməməsi, inkişafın birtərəfli olması və s.) aşkara çıxarılması da birinci dərəcəli vəzifələrdən hesab olunur. Sadalanan risklərin aradan qaldırılması yaxud yüngülləşdirilməsi müvafiq hakimiyyət orqanları və peşə əməkdaşları təşkilatları tərəfindən müvafiq tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi zərurətini meydana çıxarır.

Ölkə və dünya təcrübəsi göstərir ki, mühasibat uçotu, hesabat və auditin inkişafı ölkədəki iqtisadi situasiyadakı dəyişikliklərlə sıx əlaqədə baş verir və təsərrüfat mexanizminin inkişafının xarakterinə və səviyyəsinə cavab verir. Mühasibat uçotu, hesabat və auditin yenidən qurulması prosesinin özünü doğrultmayan ləngimələrinə yol verilməməlidir. Eyni zamanda mühasibat uçotu və hesabatda təsərrüfat mexanizmində və bazar institutlarının real fəaliyyət göstərməsində baş verən dəyişikliklərdən kənar dəyişikliklərin həyata keçirilməsi iqtisadiyyatda maliyyə informasiyalarının keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, MHBS və MMUS –un diskreditasiyasına, həmçinin maliyyə intizamının zəifləməsinə gətirib çıxara bilər.

Mühasibat uçotu, hesabat və auditdə dəyişikliklər, xüsusən də Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi müəssisələrinin, həmçinin mövcud uçot kadrlarının imkanları nəzərə alınmaqla həyata keçirilməli idi. Əslində isə, belə olmadı. Bütün hallarda milli standartlara keçirilməsi informasiyaların toplanılması və işlənməsinin yeni metodlarının və prosedurlarının praktik surətdə hazırlanması ilə müşayiət olunmalıdır.

Mühasibat uçotu, hesabat və auditin inkişafının əsas istiqamətlərindən biri – onlarda formalaşan informasiyaların keyfiyyətinin yüksəldilməsi hesab olunur. Dünya təcrübəsi sübut edir ki, informasiyaların faydalılığına nail olmaq üçün bilavasitə MHBS-dən, və ya MMUS-dən istifadə etməklə, mühasibat uçotu və hesabatın milli sistemlərinin qurulması ön plana çəkməlidir.

Müasir mühasibat uçotu bütün hallarda təsərrüfat subyektlərinin necə bir informasiya bazası kimi hüquqi şəxslərin fərdi və konsolidə edilən mühasibat hesabatlarını hazırlayır. Bundan başqa mühasibat uçotunda formalaşan informasiyalar idarəetmə, vergi, statistika hesabatlarının hazırlanması üçün istifadə edilir. Zəruri hallarda həmin informasiyalar əsasında hesabatın digər növləri də tərtib edilə bilər.

Bununla əlaqədar olaraq mühasibat uçotu peşəsinin başlıca vəzifəsi təşkilatın uçot prosesinin hər hansı bir müəyyən hesabat növündən nisbi asılılığını təmin etməkdən ibarətdir. Uçot prosesinin təşkili prinsipləri və tələbləri, həmçinin mühasibat uçotunun baza prinsipləri Beynəlxalq və Milli Uçot Standartlarının prinsipləri və tələbləri əsasında qurulmalıdır. Təsərrüfat subyektlərinin bəzi kateqoriyaları mühasibat uçotunun sadələşdirilmiş prosedurlarını təbiiq edə bilərlər.

Fərdi mühasibat hesabatı mühasibat uçotunun metodunun elementi kimi iki funksiyayı yerinə yetirir: informasiya funksiyası və nəzarət funksiyası. Bu hesabat bir tərəfdən təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətini və maliyyə nəticələrini xarakterizə edir. Digər tərəfdən o, hər bir uçot mərhələsi başa çatdıqda mühasibat uçotu məlumatlarının düzgünlüyünə və dəqiqliyinə sistemli nəzarəti həyata keçirir. Bununla əlaqədar olaraq bütün təsərrüfat subyektləri hər bir hesabat dövrü üçün fərdi mühasibat hesabatı tərtib etməlidir.

Fərdi mühasibat hesabatı aşağıdakı məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuşdur: təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsini – xalis mənfəəti (zərəri) aşkara çıxarmaq; həmin hesabatı nəzarətedici orqanlara təqdim etmək; təsərrüfat subyektlərinin müflisləşmə əlamətlərini aşkarlamaq; statistik müşahidə və makroiqtisadi göstəricilərin vahid dövlət bazasını formalaşdırmaq; təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsində istifadə olunmaq. Fərdi hesabat digər məqsədlər üçün də istifadə edilə bilər.

Fərdi mühasibat hesabatının qarşısında duran başlıca vəzifə maraqlı tərəflər üçün təsərrüfat subyekti haqqında keyfiyyətli, etibarlı, müqayisə oluna bilən fərdiləşdirilmiş informasiya verməkdən ibarətdir. Bu məsələni həll etmək üçün fərdi mühasibat hesabatlarını MHBS və MMUS əsasında hazırlamaq lazımdır.

Fərdi mühasibat hesabatlarında verilən informasiyalar bir çox hallarda sadələşdirilmiş uçotda verilən informasiyalara uyğun gəlir.

Mühasibat hesabatının necə bir növü kimi konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı nəzarət münasibətlərinə əsaslanan təsərrüfat subyektlərinin qruplarının maliyyə vəziyyətinin xarakteristikası üçün nəzərdə tutulmuşdur. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı istisnasız olaraq informasiya funksiyasını yerinə yetirir və məlumatları maraqlı kənar istifadəçilərə ötürür. Belə hesabatlar istifadəçilər tərəfindən iqtisadi qərarların qəbulu üçün maliyyə informasiyalarının əsas mənbələrindən biridir.

İdarəetmə hesabatı təsərrüfat subyektlərinin idarə olunmasında istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq onun məzmunu, dövriliyi, müddəti, tərtib edilmə forması və qaydası təsərrüfat subyektləri tərəfindən müstəqil qaydada müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda idarəetmənin mütərəqqi təcrübəsi, məzmunu və tərtib edilmə qaydası fərdi mühasibat və konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının əsaslandığı prinsiplərə uyğun gələn hesabatlar daha faydalı və effektiv olur.

Vergi hesabatı (vergi bəyannaməsi) fiksəl məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuşdur və təsərrüfat subyektləri tərəfindən tərtib olunması məcburidir. Belə subyektlərin dairəsi vergi qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Vergi hesabatı mühasibat uçotunda formalaşan informasiyalar əsasında vergi məəcəlləsinin müddəalarına əməl etməklə tərtib olunur.

Vergi hesabatları sahəsində başlıca vəzifə vergi uçotunun qaydalarını əhəmiyyətli dərə-

cədə mühasibat uçotunun qaydalarına yaxınlaşdırmaqla onun formalaşmasına çəkilən xərcləri minimuma endirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən müxtəlif təyinatlı (kommersiya, büdcə və s.) müəssisələrdə 2008-ci il yanvar ayının 1-dən etibarən Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMUS) tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Bu standartların hazırlanmasında Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının müddəaları əsas götürülmüşdür. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, standartların tətbiqində kifayət qədər lənglik müşahidə edilməkdədir. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlar Komitəsinin son illərdə hazırladığı yeni Standartlar, habelə mövcud Standartların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı görülmə işlər sanki diqqətdən kənarda qalmışdır. Problemin qısa müddətdə həlli üçün daimi fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət təşkilatının yaradılmasına çox böyük ehtiyac var. Həmin təşkilat Beynəlxalq Standartların Azərbaycan dilində rəsmi mətnini hazırlamalı, Standartlarda baş verən dəyişiklikləri izləməli, əlavə olunan terminlərin izahını verməlidir. Adı çəkilən orqan mühasibat uçotu və hesabat, audit, maliyyə təhlili, menecment və digər sahələrin yüksək ixtisaslı tərcümələrindən və peşəkarlarından formalaşmalıdır.

Dünya praktikası göstərir ki, mühasibat hesabatının keyfiyyətinin təmin edilməsinin ən mühüm elementlərindən birisi effektiv həqiqi nəzarət hesab olunur.

Nəzarətin əsas sistemi təsərrüfat subyektlərinin mühasibat hesabatlarının müstəqil qaydada yoxlanılmasının forması kimi, ilk növbədə, audit institutuna önəm verilir. Audit aparan şəxslər müvafiq sertifikatlara və səlahiyyətlərə malik olmalıdırlar. Bu nöqteyi nəzərdən audit institutu mühasibat uçotu və hesabatın inkişafının başlıca alətlərindən birinə çevrilməkdədir. Mühasibat hesabatlarının həqiqi auditi dedikdə aşağıdakılar əsas götürülür:

- a) auditin Beynəlxalq Standartlarına uyğun gələn Milli Standartların mövcudluğu;
- b) müstəqil auditor təşkilatlarının və auditorların dəqiq iş qaydaları;
- c) auditor təşkilatlarının və auditorların qüvvədə olan peşə etikası kodeksinə dönmədən əməl etmələri;
- d) auditorların iqtisadiyyatın hansı sahəsində, yaxud sferasında fəaliyyət göstərmələrindən asılı olmayaraq onların qarşısında vahid tələblərin qoyulması;
- e) attestasiya sistemini təmin edən və ixtisas dərəcəsini daima yüksəldən (ixtisas imtahanları daxil edilməklə) yüksək peşə səviyyəsi (o cümlədən Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq standartları sahəsində);
- f) hər şeydən əvvəl peşəkar ictimai təşkilatlar tərəfindən auditor təşkilatlarının və auditorların işinin keyfiyyətinə nəzarət (təəsüf ki, belə ictimai təşkilatlar respublikada yox dərəcəsindədir);
- g) auditor təşkilatlarının və auditorların fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin effektiv sistemi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004.
2. Д. Александр, А.В. Бриттон, Епп Йориссен. Международные Стандарты Финансовой отчетности: от теории к практике. (monoqrafiya 2010-cu ildə S.Səbzəliyev, V.Quliyev, S.Süleymanov, H.Naciyeu, N.İsmayılov və b. tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.) Bakı, 2010.
3. Э.Джафаров Реформирование бухгалтерского учета в Азербайджане на базе МСФО ж-л “Международный бухгалтерский учет” 6 (114) – 2008. Москва .
4. S.Səbzəliyev, V. Quliyev. İdarəetmə uçotu. Bakı, 2014.
5. V.Quliyev və b. Beynəlxalq uçot və hesabatı giriş. Bakı, 2011.
6. Ə.Sadiqov və b. Mühasibat uçotu. Bakı, 2012.
7. В.Палий. Международные стандарты учета и финансовой отчетности. Москва, 2011.
8. İ.Abbasov. Audit. Bakı, 2007.
9. А.Шерemet, В.Суйц. Аудит. Москва, 2007.

*Səbzəliyev S.M. i.e.d., prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Behbudov A.A. mühasib
"Alians" MMC*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA MÜHASİBAT UÇOTU, HESABAT VƏ AUDİTİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Bazar münasibətlərinə keçid mühasibat uçotu, hesabat və audit sisteminin yaradılmasının mahiyyətini və vacibliyini gücləndirir. Bu məqsədlə məqalədə maliyyə hesabatının yeri və rolunun qiyməti müəssisənin idarəetməsində əsas məlumat mənbəyi kimi verilmişdir; uçot və hesabatın əsas inkişaf mərhələləri göstərilmişdir; yerli və xarici təcrübələr nəzərə alınmaqla maliyyə hesabatında uçot və auditə yeni metodiki yanaşmalar işlənib hazırlanmışdır.

*Сабзалиев, д.э.н., проф.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
Бехбудов А.А.
бухгалтер «Алианс» ОАО*

P E 3 I O M E

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА, ОТЧЕТНОСТИ И АУДИТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Завершение перехода к рыночным отношениям усиливают значение и необходимость реформирования системы бухгалтерского учета, отчетности и аудита. В соответствии с этой целью в статье дана оценка места и роли учета и финансовой отчетности как основного источника информации в системе управления предприятием; выявлены основные этапы в развитии учета и отчетности и аудита; разработаны новые методические подходы к учету и аудиту финансовой отчетности с учетом отечественного и зарубежного опыта.

*Sabzaliev S.M. doc. of econ. scien., prof.
Azerbaijan State Economic University
Behbudov A.A.
Accounther "Alians" LLC*

S U M M A R Y

DIRECTION OF ACCOUNTING, REPORTING AND AUDITING IN AZERBAIJAN

Completion of the transition to a market economy and the need to increase the importance of reforming the system of accounting, reporting and auditing. In line with this objective in the article assesses the place and role of accounting and financial reporting as the main source of information in the enterprise management system; identified the main stages in the development of accounting and reporting; made suggestions for improving the system of accounting, reporting; made suggestions for improving the system of accounting, reporting and auditing; develop new methodological approaches to accounting and audit of financial statements in view of domestic and foreign experience.

*Байрамов Э.А. аспирант
Уманский Государственный Педагогический
Университет имени Павла Тычины*

УДК - 330.341.4: 339.13; 334.012; 334.021:35

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ К ФОРМИРОВАНИЮ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ СРЕДЫ

Açar sözlər: sahibkarlıq, dövlət tənzimlənməsi, biznes mühiti, effektivlik.

Ключевые слова: предпринимательство, государственное регулирование, предпринимательская среда, эффективность.

Key words: entrepreneurship, government regulation, business environment, efficiency.

Развитие предпринимательской инициативы является важным элементом системы рыночных отношений.

Предпринимательство в современных условиях играет существенную роль в отечественной экономике, его эффективное функционирование обуславливает становление полноценного рынка и закладывает основу для решения социально-экономических проблем [1, с.6].

Современные подходы к определению сущности научной категории «предпринимательская среда» целесообразно, по нашему мнению, объединить в три основные группы:

1. Общеэкономический.
2. Ситуативный.
3. Факторный.

Общеэкономический подход к трактовке категории «предпринимательская среда» отображен, преимущественно, в энциклопедических и справочных изданиях. Так, например, Оксфордский экономический словарь трактует данную категорию как «внешние условия, ... которые влияют на развитие» [2]. Подобным является определение, предложенное в словаре экономических терминов [3].

В рамках ситуативного подхода, исследователь М.П. Войнаренко трактует данную дефиницию как общественно-экономическую ситуацию, которая включает в себя степень экономической свободы, доминирование рыночного типа экономических связей, возможность формирования предпринимательского капитала и использования необходимых ресурсов [4, с. 24-25].

Мы считаем, что в вышеприведенном определении автор излишне акцентирует внимание на второстепенных факторах (доминирование рыночного типа экономических связей), в то же время, не выделяя доминирующие.

Представители факторного подхода определяют сущность предпринимательской среды как социально-экономические условия и факторы окружающей среды, которые влияют на функционирование предприятия [5, с.19].

Достаточно интересная позиция сформулирована в научном труде [6, с. 46]. Авторы рассматривают предпринимательскую среду как комплекс условий и факторов внешнего порядка, которые влияют на возможности и конечные результаты деятельности субъектов рыночных отношений, а также позволяют предпринимателю реализовать свои цели и функции [6, с. 46].

Ценность вышеуказанной трактовки состоит в акцентировании внимания не только на внешних, но и на внутренних аспектах формирования предпринимательской среды.

По нашему мнению, факторный подход позволяет наиболее полно определить сущность категории «предпринимательская среда». Вместе с тем, существующие трактовки не учитывают наличие сложных связей (политического, экономического, социального и иного характера) между субъектами предпринимательской среды. В данном контексте, мы предлагаем, под предпринимательской средой понимать совокупность внешних и внутренних факторов, взаимодействие которых определяет эффективность ведения предпринимательской деятельности.

Используя научный подход [7], целесообразно рассмотреть влияние внешних факторов предпринимательской среды на функционирование субъектов малого бизнеса.

Законодательная база - определяет и устанавливает нормативно-правовые условия функционирования бизнеса. Вместе с тем, достаточно часто, основная проблема кроется не в отсутствии нормативно-правовой базы, а в ее несовершенстве и противоречивости норм. К тому же, недостаточная правовая регламентация, частая смена положений подзаконных актов требует постоянного мониторинга изменений и корректировки деятельности субъектов предпринимательства.

Фактор стабильности и благоприятности политической ситуации является одним из наиболее важных в контексте формирования благоприятной предпринимательской среды.

Так, политическая нестабильность способствует увеличению уровня риска ведения предпринимательской деятельности, что, в свою очередь, повышает транзакционные издержки.

Социальная составляющая. Повышение уровня социального напряжения способствует формированию в обществе негативных настроений, результатом которых являются: агрессивное поведение, отсутствие социальной ответственности бизнеса отдельного индивида, рост уровня преступности [7].

Состояние рыночной и финансовой инфраструктуры. Этот фактор выступает своеобразным индикатором развития деградации сферы малого бизнеса [8], благодаря которой субъекты хозяйственной деятельности могут полноценно функционировать в современных условиях. Инфраструктура должна способствовать созданию благоприятной предпринимательской среды и конкурентного сектора малого бизнеса в условиях глобализации экономики, формировать организационно-экономические предпосылки для стимулирования предпринимательской деятельности и быстрой адаптации субъектов хозяйствования к рыночным условиям.

Мы считаем, что целесообразно отдельно выделять фактор коррупции. Коррупция является одной из самых актуальных социально-политических проблем современности, она не только негативно влияет на экономическую безопасность на макро- и микроэкономических уровнях, но и на эффективность системы государственного регулирования в целом.

Внутренние факторы достаточно детально нами описаны в [9].

Влияние предпринимательской среды на развитие малого бизнеса в Украине можно проследить исходя из статистических данных представленных в табл. 1.

Таблица 1.

Основные показатели развития малых предприятий в Украине

Год	Количество предприятий на 10 тыс. чел. населения, единиц	Среднегодовая численность наемных работников на малых предприятиях, тыс. чел.	Доля наемных работников на малых предприятиях в общей численности наемных работников субъектов бизнеса, %	Доля малых предприятий в общем объеме выпущенной продукции, услуг, %
2000	44	1709,8	15,1	8,1
2001	48	1807,6	17,1	7,1
2002	53	1918,5	18,9	6,7
2003	57	2034,2	20,9	6,6
2004	60	1928,0	20,2	5,3
2005	63	1834,2	19,6	5,5
2006	72	2158,5	23,5	18,8
2007	76	2154,3	23,7	18,1
2008	72	2156,7	24,3	16,3
2009	75	2152,0	25,3	16,7
2010	78	2043,7	26,1	15,8
2011	77	2011,8	26,1	14,5
2012	76	1951,6	25,7	15,1

Источник: данные Государственной службы статистики Украины

По состоянию на 01.01.2013 года в экономике Украины функционировало 1578879 субъектов малого предпринимательства, из них 344048 - малые предприятия и 1234831 физические лица-предприниматели [10 С.5].

По результатам 2012 года количественные показатели средних и малых предприятий на 10 тыс. чел. населения, по сравнению с 2011 годом, уменьшились с 5 до 4 единиц для средних предприятий и с 77 до 76 единиц для малых предприятий в расчете на 10 тыс. чел. [10, с.6].

Вместе с тем, доля малых предприятий в общем объеме реализованной продукции увеличилась с 5,3% в 2000 году до 15,1% в 2012 году и в течение последних лет оставалась достаточно существенной (табл. 1).

В течение 2000-2012 годов произошел рост на 10,6% численности наемных работников на малых предприятиях до 25,7% от общего числа занятых.

По итогам рейтинга Всемирного банка "Doing Business-2014" Украина поднялась на 28 позиций по сравнению с рейтингом 2013 года и заняла сто двенадцатое место (табл. 2).

Таблица 2.

Позиция Украины в рейтинге Doing Business

Категории	Doing Business-2013	Doing Business-2014	
Место в рейтинге	140	112	
Регистрация предприятий	50	+3	47
Получение разрешения на строительные работы	186	+145	41
Подключение к системам электроснабжения	170	-2	172
Регистрация собственности	158	+61	97
Кредитование	24	+11	13
Защита инвесторов	127	-1	128
Налогообложение	168	+4	164
Международная торговля	148	=	148
Эффективность судебной системы	45	=	45

Источник: [10, с. 10]

Всемирный банк отметил проведение реформ в Украине по восьми направлениям из десяти, которые отслеживает Рейтинг условий ведения бизнеса. Более того, Украина возглавила список из десяти государств, добившихся наибольшего прогресса в улучшении условий для ведения бизнеса.

Наибольшего прогресса Украина достигла по таким критериям как получение разрешений в строительстве - 41 позиция против 186 в Рейтинге 2013 года, регистрация собственности - 97 против 158, доступ к кредитованию - 13 против 24 [10, с.10].

Так, затраты времени на соблюдение требований налогового законодательства сократились на 101 час. Сокращение времени стало возможным за счет упрощения деклараций для уплаты налога на добавленную стоимость и единого социального взноса, а также усовершенствования системы электронной отчетности. По оценкам исследования, налоговая ставка в Украине снизилась с 55,4% до 54,9%, количество платежей осталось на уровне 2013 года – 28 [10, с.10-11].

Также, отмечено улучшение таможенного администрирования после введения нового Таможенного кодекса. В частности, время, необходимое для оформления импорта товаров в Украину, сокращено с 33 до 28 дней, экспорта - с 30 до 29 дней. Для оформления экспорта необходимо 6 документов, импорта - 8 документов [10, с.11].

Вместе с тем, в современных условиях, формирование благоприятной предпринимательской среды, в значительной степени, сдерживается институциональными факторами со стороны различных государственных и негосударственных учреждений. Непосредственными ее результатами является [11, с.244]:

- несогласованность целей, интересов и действий между органами местного самоуправления, законодательной, исполнительной власти;
- распространение коррупции – ускорение процесса первоначального накопления капитала в результате не прозрачного распределения бывшей государственной собствен-

ности под контролем чиновников. Нередки факты вмешательства судей в хозяйственную деятельность предприятий путем принятия судебных решений, выходящих за пределы компетенции соответствующего суда. Это ограничивает масштаб ведения предпринимательской деятельности и вынуждает к уходу с рынка субъектов бизнеса [12].

Вышеуказанные факторы выступают составляющими предпринимательской среды. Проведенный анализ позволяет сделать вывод про неблагоприятную предпринимательскую среду функционирования малого бизнеса в Украине.

Решение существующих проблем формирования благоприятной предпринимательской среды в Украине, требует совершенствования соответствующей государственной политики, прежде всего за счет:

- совершенствования правовых, экономических и организационных условий для устойчивого развития малого предпринимательства как важного фактора развития и структурной перестройки экономики;

- целенаправленного формирования системы государственной и общественной поддержки малого предпринимательства путем соответствующего программного обеспечения, расширения сектора предоставления инфраструктурных услуг (информационно-консультативных, маркетинговых и т.п.);

- стимулирование развития малых предприятий в производственной, инновационной и социальной сферах, создание новых рабочих мест, активизация инновационной деятельности;

- развитие конкурентных отношений путем совершенствования налогового, трудового законодательства, стратегии и программ инновационного развития;

- инициирование финансово-кредитных и инвестиционных механизмов, а также новых источников финансирования предпринимательской деятельности, в первую очередь за счет собственных возможностей малых предприятий, которые эффективно развиваются;

- формирование инфраструктуры малого предпринимательства на общегосударственном, региональном и местном уровнях [7].

Основными задачами государственной конкурентной политики на современном этапе является устранение барьеров входа на существующие товарные рынки для наиболее эффективного использования ресурсов в интересах потребителей и общества [11, с. 245].

Вышеперечисленные направления должны способствовать формированию стимулов для создания благоприятной предпринимательской среды.

Список использованной литературы

1. Азизов А.А. Предпринимательство в туризме Азербайджана. Монография/А.А. Азизов. Баку, 2012 - 307 с.
2. A Dictionary of Economics /John Black, Nigar Hashimzade and Gareth Myles. – Oxford: Oxford University Press, 2013.
3. Sievers Ryan The business environment URL: http://static.squarespace.com/static/53c57ab0e4b0fa5829915327/t/53ca9eb6e4b04ad07ef4a0ef/1405787830131/Ryan_Sievers-Definition-Business_Environment.pdf.
4. Войнаренко М.П. Организация предпринимательской деятельности: Учебное пособие / А.Н. Асаул, М.П. Войнаренко. – Санкт-Петербург – Хмельницкий: Изд-во “Универ” ТУП, 2001. – 392 с.

5. Кредисов В.А. Предпринимательство в Украине: сущность, типы и условия формирования /В.А. Кредисов. – К.: Знання України, 2003. – 68 с.
6. Экономика и планирование бизнеса /Под ред. В.Р. Кучеренка, А.И. Бутенка. – Одесса, 2004. – 458 с.
7. Ткаченко Т. П. Предпринимательская среда функционирования малого бизнеса в Украине / Т.П.Ткаченко, А.П.Кавтыш // Экономический вестник НТУУ “КПИ”: сборник научных трудов 2012 № 9, с. 52-58.
8. Инфраструктура поддержки предпринимательства URL: <http://www.academia.org.-ua/?p=27>.
9. Байрамов Э., Курмаев П. Теоретические аспекты государственной поддержки инновационного предпринимательства / Э.Байрамов, П.Курмаев // Научный вестник Уманского государственного педагогического университета. 2014 № 9 с. 17-19.
10. Аналитический отчет о состоянии и перспективах развития малого и среднего предпринимательства в Украине за 2013 год URL: <http://www.dkrr.gov.ua/info/3226>.
11. Редькин Д.А. Особенности формирования предпринимательской среды в Украине /Д.А. Редькин // Вестник Хмельницкого национального университета. 2011 № 3 с. 244.
12. Курмаев П.Ю. Теоретико-практические подходы к оценке уровня коррупции / П.Ю. Курмаев // Современные научные исследования и инновации. 2013 № 10 URL: <http://web.snauka.ru/issues/2013/10/28081>.
13. Brown D. The productivity effects of privatization: Longitudinal estimates from Hungary, Romania, Russia, and Ukraine / D. Brown, J. Earle, A. Telegdy // Journal of Political Economy. 2007 Vol. 114. - № 1, p. 61-99.

*Bayramov E.Ə. aspirant
Pavlo Tiçin adına Uman Dövlət
Pedaqoji Universiteti*

X Ü L A S Ə

BİZNES MÜHİTİNİN FORMALAŞMASINA DAİR ELMİ YANAŞMALARIN TƏHLİLİ

Məqalədə biznes mühitinin mahiyyətinin müəyyən olunmasına dair elmi yanaşmaların təhlili yer almışdır. Müəllif biznes mühiti altında daxili və xarici faktorların tamamını və biznes mühitinin fəaliyyətinin effektivliyini müəyyən edən qarşılıqlı əlaqəni aydınlaşdırır.

Məqalədə biznes müəssələrinin əlverişli biznes mühitinin formalaşmasına təsir edən əsas xarici faktorlar göstərilmişdir: hüquqi baza, siyasi sabillik, ictimai komponentlər, korruptsiyanın səviyyəsi, bazarın vəziyyəti və maliyyə infrastruktur.

Əlverişli biznes mühiti yaratmaq üçün stimulun formalaşmasına kömək edən kompleks tədbirlər siyasi tənzimləyici çərçivəsində təklif olunur.

Aydın məsələdir ki, indiki mərhələdə rəqabətli siyasi tənzimləyicinin əsas öhdəlikləri is-tehsalçıları və cəmiyyəti maraqlandıran mənbələrin daha səmərəli istifadəsi üçün mövcud əmtəə bazarlarındakı girişin baryerlərini aradan qaldırmaqdır.

*Байрамов Э.А. аспирант
Уманский Государственный Педагогический
Университет имени Павла Тычины*

Р Е З Ю М Е

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ К ФОРМИРОВАНИЮ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ СРЕДЫ

В статье проанализированы научные подходы к определению сущности предпринимательской среды. Автором предложено под предпринимательской средой понимать совокупность внешних и внутренних факторов, взаимодействие которых определяет эффективность ведения предпринимательской деятельности.

Выделены основные внешние факторы, которые влияют на формирование благоприятной среды функционирования субъектов хозяйственной деятельности: законодательная база, политическая стабильность, социальная составляющая, уровень коррупции, состояние рыночной и финансовой инфраструктуры.

Предложен комплекс мероприятий в рамках государственной регуляторной политики, который может способствовать формированию стимулов для создания благоприятной предпринимательской среды.

Указывается, что основными задачами государственной конкурентной политики на современном этапе является устранение барьеров входа на существующие товарные рынки для наиболее эффективного использования ресурсов в интересах потребителей и общества.

*Bayramov E.A. post-graduate student
Uman State Pedagogical
University by Paul Tychna*

S U M M A R Y

ANALYSES OF MODERN SCIENTIFIC APPROACHES TO THE FORMATION OF BUSINESS ENVIRONMENT

The scientific approaches to the identification of the essence of the business environment is analyzed in this article. The author explains the totality of internal and external factors under the business environment and the interaction that determines the efficiency of business activity.

The main external factors that affect on the formation of favorable business environment of the business entities are: legal framework, political stability, social components, the level of corruption, the state of the market and financial infrastructure.

The complex of measures are offered in the framework of regulatory policy which can contribute to the formation of incentives to create a favorable business environment.

It is obvious that at the present stage the main tasks of the competitive regulatory policy is to remove the barriers of entrance to the existing commodity markets for more efficient usage of resources in the interest of consumers and society.

UOT - 336.71; 336.77

BANK FAİZİNİN ROLU VƏ FUNKSIYALARI

Açar sözlər: ssuda faizi, istehlak krediti, lombard krediti üzrə faiz, lizinq müqavilələri faizi, mərkəzi bankın uçot faizi, əsas fondlar üzrə investisiya faizi, qiymətli kağızlar üzrə investisiya faizi, depozit faizi, banklararası kreditlərə görə faiz, yatırım, faiz siyasəti, xüsusi faktorlar, faiz səviyyəsi, dəbbə, natamam ödəniş.

Ключевые слова: процент по кредиту, потребительский кредит, проценты по ломбартному кредиту, процент по лизинговым контрактам, учетный процент центрального банка, инвестиционный кредит по основным фондам, инвестиционный кредит по ценным бумагам, процент по депозитам, процент по межбанковским кредитам, инвестиция, процентная политика, особые факторы, уровень процента, штрафные санкции, неполная оплата.

Key words: interest on loan, consumer credit, interest on collateral loans, interest on leasing contracts, rate of discount of central bank, investment credit of main funds, investment credit of securities, interest on deposits, interest on interbank loans, investment, policy of interest rate, special factors, fine sanctions, incomplete payment.

Dəyər müvəqqəti istifadə üçün verilən ssuda faizi özünəməxsus qiymət rolunu oynayır. Nəzəri nöqtəyi-nəzərdən onun (ssudanın) ödənilməsi üçün borc alanın gəlirinin bir hissəsindən istifadə olunur ki, bu da kreditdən istifadə nəticəsində mümkün olur. Müxtəlif növləri olan ssuda faizinin bir sıra əlamətlərinə görə təsnifatını vermək mümkündür. (1 №-li cədvəl).

Cədvəl 1.**Ssuda faizinin növlərinin təsnifatı**

Təsnifat əlamətləri	Ssuda faizinin növləri
1.Kredit formalarına görə	- kommersiya krediti faizinə görə - istehlak krediti faizinə görə - lizinq müqavilələri faizi - dövlət kreditinin faizi
2.Kredit idarələri növlərinə görə	- mərkəzi bankın uçot faizi - bank faizi - lombard krediti üzrə faiz
3.İnvestisiya növləri üzrə	- tədavül vəsaitlərinə qoyulan kredit faizi - əsas fondlar üzrə investisiya faizi - qiymətli kağızlar üzrə investisiya faizi
4.Kreditləşmənin müddətinə görə	- qısamüddətli ssudalara görə faiz - uzunmüddətli ssudalara görə faiz - ortamüddətli ssudalara görə faiz
5.Kredit müəssisələri operasiya növləri üzrə	- depozit faizi - ssudaya görə faiz - banklararası kreditlərə və s. görə faiz

Bank faizi o zaman meydana gəlir ki, kredit əlamətlərinin subyektlərindən biri kimi bank çıxış etsin. Bank faizi – müxtəlif formalarda: depozit faizi, ssuda faizi, həmçinin banklararası kredit, qiymətli kağızlara investisiya faizi və s. şəklində mövcuddur.

Bank faizinin xarakteristikasında nəzərə almaq lazımdır ki, kredit müəssisəsi ssuda faizlərini əsasən öz vəsaitlərindən deyil, kənardan cəlb olunan vəsaitlərdən yerləşdirir. Bankın əldə etdiyi gəlir müvəqqəti olaraq boş qalan pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi zamanı əldə olunan kompensasiya xarakterli gəlirdir. Bankın aktivləri qarşılığında öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi əmanətçilərin passivləri qarşılığında yerinə yetirilməyən riskdən daha üstündür. Beləliklə, bank ssudaları üzrə ödənişlərin yerinə yetirilməməsini öz üzərinə götürür. Bundan əlavə əmanətçilər daha aşağı faizli **yatırıma** gedə bilirlər, çünki müştəri axtarışı və müştərinin kredit qabiliyyətli olduqları isə məşğul olmaq istəmədikləri üçün bu işləri banka həvalə edə bilirlər.

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin inkişafı prosesləri, o cümlədən kredit münasibətləri sferası da bura daxil olduğundan, ssuda faizi və müvafiq olaraq bank faizinin rolunu artırmaq nəzərdə tutulur.

Faiz siyasəti təkcə, pul kredit vəsaitlərinin vacib tərkib hissəsi kimi deyil, həm də kredit münasibətlərinin idarə olunmasının iqtisadi üsulu kimi də prioritet üstünlük əldə edir.

Bank faizinin işlənmə mexanizmi – banklar tərəfindən həyata keçirilən faiz siyasətinin və praktikada realizasiyası nəzərdə tutulmuş ssuda faizinin mahiyyətini ifadə edən elementlər məcmusudur.

Bu mexanizmlərin ayrı-ayrı elementləri kimi aşağıdakılar seçilir:

- faizin səviyyəsinin formalaşdırılması üsulları;
- faiz **yatırımının** differensasiya kriteriyaları;
- mərkəzi bank tərəfindən faiz normalarının tənzimlənmə metodları;
- faizə görə hesablama və çıxarış ödəmələri qaydası;
- faiz ödəmə mənbələri;
- faizin əmanətçilərin maddi maraqlar sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsi;
- kredit müəssisələrinin gəlir və məsrəflərinin formalaşdırılmasında faizin yeri.

Ssuda faizinin istifadə mexanizmi bir tərəfdən əmtəə istehsalının iqtisadi kateqoriyası müəyyənləşdirilsə, digər tərəfdən isə aparılan faiz siyasətinin məqsədlərindən asılı olur. Həmçinin praktika göstərir ki, ayrı-ayrı mərhələlərdə faiz siyasətinin subyektiv istiqaməti onun (faiz siyasətinin) hətta təbiətinə belə zidd ola bilər. Həqiqətən də, bizim ölkədə bank faizinin istifadə praktikası əsasən təsərrüfat mexanizminin fəaliyyətindən və dövlətin faiz siyasətindən asılı qurulub. Axıncının istiqaməti (dövlətin faiz siyasəti) dəyişdiyi halda bank faizinin istifadə mexanizmi də korrektsiyaya uğrayırdı. Bu özünün adı çəkilən mexanizmin ayrı-ayrı elementlərinin saxlanma dəyişiklikləri və onların (elementləri) qarşılıqlı xarakter dəyişiklikləri ilə səciyyələnir. Bank faizinin müasir işlənmə mexanizmi aşağıdakı kimi səciyyələnir.

1. Faizin səviyyəsi kredit resurslarının tələbat və təqdimat nisbətini hesaba almaqla kredit müqaviləsi iştirakçıları arasındakı müqavilə ilə təyin olunur.

2. Ssuda üzrə faiz **yatırımı** konkret şərtlər nəzərə alınmaqla təyin olunur. Ssudanın həcmi və onun ödəmə müddəti vəsaitlərin cəlb olunma təminatı və məsrəfləri, kreditlərin təsdiqində olan məsrəflər və onların kontrolu, bankın mənfəətlə işləməsi üçün təminat, vəsait götürənin kredit qabiliyyəti və s. nəzərə alınır.

3. Müvəqqəti olaraq tədaviyə ehtiyac olmayan pul vəsaitlərinin əmanətə cəlb edilməsi kimi faizin əhəmiyyətinin bankın passiv əməliyyatlarında əhəmiyyətinin artması.

4. Tərəflərarasında müqaviləyə əsasən faizlərin hesablanması və götürülməsi qaydalarının təyin edilməsi. Bu halda adətən faizin aylıq hesablanması tətbiq olunur.

5. Müasir şəraitdə faizin mənbəyi kredit qoyuluşunun istiqamətlərindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Tədavül vəsaitləri üzrə kredit ödənişləri məhsulun dəyərinə daxil olur, əsas vəsaitlərin əldə olunması üçün kredit məsrəfləri qeyri maddi və qeyri tədavül (dövriyyə) aktivləri də müəssisənin gəlirlərinə aid edilir.

Rusiya Feədrasiyasının Mərkəzi Bankının **refikialaşma** (qayıdış maliyyə əməliyyatı) uçot yatırım həddində müəssisələrin verəcəyi vergi ödəyicisi bazasının azaldılmasına gətirib çıxaran bank kreditlərindən istifadə edilməmiş faiz ödəniş üzrə məsrəflər dayanır, bu halda həmin məsrəflər 3 (üç) bənd üzrə artırılır və ya digər 3 (üç) bənd üzrə (xarici valyuta ssudaları) həmçinin artırıla bilər. Vaxtı keçmiş kreditlər üzrə faizlər vergi ödəyici bazasını azalda bilmir. Daimi istifadə üçün müasir mexanizmin xüsusiyyəti bankın faiz üzrə gəlir və məsrəflərinin qarşılıqlı əlaqələrindən doğan bir başa əlaqədir.

Ssuda faizinin istifadə mexanizminin əsas elementlərindən biri onun səviyyəsinin formalaşdırılması üsuludur. Makroiqtisadi səviyyədə kredit üzrə ödənişin azad şəkildə yuxarı-aşağı düşməsi prosesi və bazar iqtisadiyyatının inkişafı prosesi şərtində əsas məsələ təsərrüfatda olan gəlirlərin orta normasıdır.

Faizin orta normadan bu və ya digər tərəfə dönməsinə təsir edən faktorlar 2 (iki) yerə ümumi və xüsusi faktorlara bölünür. Ümumi faktorlara bunlar aiddir: iqtisadi vəsaitlərin tələb və təklif hissələrinin bir-birinə olan münasibətinin Mərkəzi Bankının tənzimədiçi istiqamət siyasəti, pulun informasiya və ya ucuzlaşma səviyyəsi. Xüsusi faktorlar isə kommersiya bankının fəaliyyət şəraiti ilə, həmçinin, əmanətçi ilə kredit müqaviləsinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Bundan əlavə xüsusi faktorlar ssuda faizinin ayrı-ayrı növlərinə görə də fərqlənilir. Beləliklə yuxarıdakıları nəzərdən keçirmək ümumi faktorlardan əlavə depozit faizinin səviyyəsi aşağıdakılardan asılıdır:

- bankın aktiv üzrə əməliyyatlar faizindən;
- cəlb edilən depozitin müddəti və həcmindən;
- bankın etibarlılığından.

Adətən banklararası pul bazarında digər bərabər şəraitlər nəzərə alınmaqla bir qayda olaraq faiz səviyyəsi depozit faizinin normasından artıq olur, beləki, ssuda təqdim edən kredit müəssisəsinin xərclərini və maraqlarını da hesaba almalı olur. Bankın aktiv operasiyalarının faiz səviyyəsini müəyyən edir. Xüsusi faktorlara aşağıdakılar aiddir:

- ssuda həcmi və onun ödənilmə müddəti;
- təminatın mövcudluğu və onun xarakteri;
- bankın ssuda kapitalının maya dəyəri;
- alıcının (kredit götürənin) kredit qabiliyyəti və onun bankla olan qarşılıqlı münasibətlərinin möhkəmliyi.

Bankın ssuda kapitalının maya dəyəri yerinə yetirilmiş xərclərinin ümumi dəyərinin **yatırım** vəsaitlərə olan münasibətlə müəyyən olunur. Yerinə yetirilmiş xərclər heç də bütün ssuda kapitalına deyil, ancaq onun (ssuda kapitalının) produktiv şəkildə yerləşdirilmiş hissəsinə aid edilir. Yerinə yetirilə bilməyən vəsaitin müəyyən hissəsi əlavə (qaimə) xərclər kimi əks olunur. Ssuda kapitalının maya dəyəri aşağıdakı formulla hesablanır:

$$\frac{\text{ssuda kapitalının}}{\text{maya dəyəri}} = \frac{\text{bankın məsrəfləri}}{\text{işlək aktivlər}}$$

Bankın məsrəfləri 2(iki) əsas elementlərdən düzəlir:

- resursların formalaşdırılması üzrə xərclər;
- bankın fəaliyyətini təmin etmək üçün olan xərclər.

Məlum olduğu kimi məsrəflərin 1-ci qrupuna bankın və digər müştərilərin cəlb olunan vəsaitləri üzrə təmin olan faizlər, həmçinin borc və depozitlər, borc qiymətli kağızlar üzrə faizlər daxildir.

Mövcud olan təsnifatdan çıxış edərək 2-ci qrupa aşağıdakı məsrəflər (xərc) növləri daxildir:

- aparatın saxlanma xərcləri və sosial məişət xərcləri;
- xarici valyuta ilə əməliyyat xərcləri;
- qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyat xərcləri, o cümlədən qiymətli kağızların yenidən qiymətləndirmə xərcləri, qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlarda komissiya xərclərinin ödənilməsi və s.;
- kassa, haqq-hesab, alınmış zəmanət əməliyyatlarına komissiya xərcləri;
- digər əməliyyat xərcləri, o cümlədən texniki xidmət, informasiya xidməti, blankların hazırlanması, əldə edilməsi və göndərilməsi xərcləri, poçt, teleqraf və telefon xərcləri. Amortizasiya xərcləri, binaların, tikililərin saxlanma xərcləri, nəqliyyat və digər xərcləri;
- digər xərclər, o cümlədən icarə ödənişləri qiymətli metallarla əməliyyatlara görə xərclər, valyuta dəyərli əşyalar, faktoring, lizinq əməliyyatları, əmlakın etibarnamə yolu ilə idarə olunması üzrə əməliyyatlar və s.;
- cərimələr, dəbbə, natamam ödəniş.

Aktiv əməliyyatlar üzrə faizin səviyyəsinin praktikada müəyyən edilməsində ssuda kapitalının maya dəyəri əsas çıxış nöqtəsi kimi özünü göstərir. Ssuda faizinin yuxarı həddi bazar münasibətlərindən asılı olaraq toplanır. Faizin aşağı həddi isə kredit müəssisənin funksiyalarını təmin etmə və vəsaitləri cəlb edən xərcləri ilə müəyyən edilir. Faizin aşağı həddi kreditləşmə resurslarının keyfiyyəti tərkibindən bir başa asılıdır, beləki, digər bərabər şəraitlərdə ödəniş vəsaitlərinin payı artdıqda, faizinin aşağı mümkün həddi artır və əksinə kommeriya bankları hər bir konkret müqavilədə faiz normalarını hesablayanda aşağıdakıları nəzərə alırlar:

- təmin olunan ssudalar üzrə bankın daha çox kredit qabiliyyətli müştəriləri üçün baza faiz yatırımların səviyyəsinin müəyyən dövr üçün təyin olunması;
- hər bir müqavilənin şərtləri iş hesabı əlavələrin risklərinin müəyyən edilməsi;
- baza faiz yatırım qarşdakı dövr üçün ssuda kapitalının təqribi maya dəyəri ilə ssuda əməliyyatlarının gəlir səviyyəsindən çıxış edilərək aşağıdakı formula ilə müəyyən olunur.

$$\text{Baza faiz stafkası} = C1 + C2 = Pp$$

C1 – planlaşdırılmış dövr üçün kredit resurslarının orta real qiyməti;

C2 – prouktiv şəkildə yerləşən vəsaitlərin gözlənilən həcmə, bankın fəaliyyətinin təmini üzrə planlaşdırılan məsrəflərin münasibəti;

Pp – bankın ssuda əməliyyatlarının planlaşdırılan gəlir səviyyəsi.

Kredit resurslarının orta real qiyməti Cd ortaçəkili formula üzrə müəyyənləşir:

Resursların ayrı-ayrı növlərinin qiymətindən və onun bank tərəfindən mobilizə edilən ümumi toplumdən çıxan ümumi çəkisindən çıxış edilərək müəyyən olunur (bura pullu və pul-suz vəsaitlər daxildir). Öz növbəsində bank tərəfindən cəlb olunan resursların ayrı-ayrı növlərinin orta real qiyməti, göstərilən resursların nominal bazar qiymətləri Mərkəzi Bank tərəfindən depona edilən ehtiyat normalarının təchiz edilməsi əsasında müəyyən olunur.

Xüsusi də:

$$Cd = \frac{Pd}{1 - \text{icbari ehtiyat norması}} \times 100$$

Burada Cd – bank tərəfindən cəlb edilən təcili depozitlərinin orta real qiymətidir.

Pd – depozit faizinin orta bazar səviyyəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Банковское Дело. С.Ш. Мурадова, Е.В.Алексева Ростов н/Д Феникс -2009.
2. Prof. Z.F.Məmmədov "Bank fəaliyyətinin əsasları". Bakı, 2013.
3. Prof. Z.F.Məmmədov "Beynəlxalq valyuta kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul kredit sistemi". Bakı, 2012.
4. Prof. R.A. Bəşirov "Bank işi üzrə ilk interaktiv dərs vəsaiti". Bakı, 2014.
5. Prof. E.M. Sadıqov "Bank əməliyyatı". Bakı, 2010.
6. Prof. Z.F. Məmmədov "Pul, kredit, Banklar". Bakı, 2010.

*Quliyev Z.Q. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

BANK FAİZİNİN ROLU VƏ FUNKSİYALARI

Məqalədə göstərilir ki, bank faizinin xarakteristikasında nəzərdə tutulan kredit müəssisə ssuda faizlərini əsasən öz vəsaitlərindən deyil, kənardan cəlb olunan vəsaitlərdən yerləşdirir. Bankın əldə etdiyi gəlir müvəqqəti olaraq sərbəst qalan pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi zamanı əldə olunan kompensasiya xarakterli gəlirdir. Bankın aktivləri qarşılığında öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi əmanətçilərin passivləri qarşılığında yerinə yetirilməyən riskindən daha üstündür.

Müəllif qeyd edir ki, müasir şəraitdə iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin inkişafı prosesləri, o cümlədən kredit münasibətləri sferası da bura daxil olduğundan, ssuda faizi və müvafiq olaraq bank faizinin rolunu artırmaq nəzərdə tutulur. Ssuda faizinin istifadə mexanizmi bir tərəfdən əmtəə istehsalının iqtisadi kateqoriyası müəyyənləşdirilsə, digər tərəfdən isə aparılan faiz siyasətinin məqsədlərindən asılı olur. Həmçinin, praktika göstərir ki, ayrı-ayrı mərhələlərdə faiz siyasətinin subyektiv istiqaməti onun (faiz siyasətinin) hətta təbiətinə belə zidd ola bilər. Həqiqətən də, bizim ölkədə bank faizinin istifadə praktikası əsasən təsərrüfat mexanizminin fəaliyyətindən və dövlətin faiz siyasətindən asılı qurulub.

*Гулиев З.Г. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

РОЛЬ И ФУНКЦИИ БАНКОВСКОГО ПРОЦЕНТА

В статье указывается, что относительно характеристики банковского процента следует учесть, что кредитные организации размещают кредитные проценты в основном не за счет собственных средств, а за счет привлечения внешних средств. Доходы банка являются доходами компенсационного характера, приобретенными при размещении временно бездействующих денежных средств. Выполнение обязательств в обмен на банковские активы выше риска дефолта в обмен на пассивы вкладчиков.

Автор указывает, что при современных условиях процессы развития рыночных отношений в экономике, в том числе в сфере кредитных отношений, предполагает повышение роли кредитного, а также соответственно, банковского процента. Механизм использования кредитного процента, с одной стороны, определяет экономическую категорию товарного производства, а с другой стороны зависит от целей проводимой процентной политики. Более того, опыт показывает, что на разных этапах субъективная сторона процентной политики может противоречить даже и ее (процентной политики) природе. Действительно, в нашей стране, практика использования банковского процента установлена в основном, в зависимости от действия хозяйственного механизма и процентной политики государства.

*Guliyev Z.G. Ph.D in econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

ROLE AND FUNCTIONS OF BANK INTEREST

It is indicated in article that, credit institution sets mainly loan interests not from its own means, but from the means being involved in outside. Income received by bank is compensation featured income received during allocation of free money means. Non-execution of obligations in return for Bank assets is more than risk of non-execution of obligations in return for depositors' liabilities.

Author indicates that, development procedures of market relations in modern economy, as well as including credit relations sphere here, considers increment of loan interest and role of bank interest relatively. If mechanism of loan interest determines economic category of commodity production from one hand, it depends on production of conducted interest rate policy from the other hand. Moreover, practice shows that, in separate stages, subjective direction of interest policy may even be contrary to its nature (of interest policy). Actually, practice of using bank interest in our country has been set by depending on economic mechanism activity and interest policy of country mainly.

UOT - 336.71: 336.717.1:35.078.3

**KOMMERSİYA BANKLARININ EFEKTİVLİ İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ RISK
AMİLİNİN ROLU VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ**

Açar sözlər: bank, kommersiya bankları, risk, diversifikasiya, kredit portfeli, effektivlik, səmərəlilik.

Ключевые слова: банк, коммерческие банки, риск, диверсификация, кредитный портфель, эффективность, рациональность.

Key words: bank, commercial bank, risk, diversification, loan portfolio, efficiency, rationality.

Dünya iqtisadi proseslərinin effektivliyinin artırılmasında bank sisteminin rolu əvəzsizdir. Belə ki, iqtisadi proseslərin kreditləşdirilməsi, maliyyələşdirilməsi və genişləndirilməsinin təşkilində banklar, xüsusilə kommersiya bankları fəal iştirakçılar sırasında yer alırlar. Bankların öz fəaliyyətləri proseslərində effektivli idarəetmə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi problemləri aktuallığı ilə daha çox diqqət cəkilir. Xüsusilə bu proseslərdə risk amillərinin təhlili, müəyyənəşdirilməsi və onların adekvat olaraq qiymətləndirilməsi məsələləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən bank risklərinin effektivli idarə edilməsi bir-başə olaraq, bankın özünün səmərəli idarə edilməsi deməkdir. Bankların riskləri idarə edilməsi əsaslarına aşağıdakı prinsiplərin daxil edilməsi düzgün olardı:

- bankın fəaliyyəti ilə bağlı mümkün zərər mənbələrinin, halların öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması;
- risklərin maliyyələşdirilməsi və onların azaldılmasının stimullaşdırılması;
- risklərin idarə edilməsi üzrə rəhbərlərin və əməkdaşların məsuliyyətlərinin və vəzifələrinin dəqiq müəyyənəşdirilməsi və risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinin təşkili;
- bankın bütün struktur vahidləri üzrə risklərin nəzarətdə saxlanması və idarə edilməsi proseduralarının izlənilməsi və s. [1].

Bir qrup tədqiqatçılar risklərlə, əsasən bank riskləri, bank fəaliyyətinin əsas sahələrindən olan kreditlərin verilməsi ilə bağlı risklərin mahiyyəti, onların bankın idarə edilməsində rolu və əhəmiyyəti üzrə araşdırmalar aparmışlar (V.Sevruk, A.Kazak, V.Vyatkin, D.Xelenton, V.Vitlinskiy, L.Şuster və S.Romanov). V.Sevruk riskləri müəyyən təsərrüfat subyektinin, hər hansı bir hüquqi şəxsin uğursuzluqla üzləşdiyi situasiyanın nəticəsi və yekunu kimi xarakterizə edir [2]. Bir qrup tədqiqatçılar A.Kazak, V.Vyatkin və D.Xelenton isə belə hesab edirlər ki, risk müəyyən məqsədə çatmaq yolunda qeyri-müəyyən itkinin mümkünlüyü kimi başa düşülməlidir [3]. V.Vitlinskiy bank işində risklərin olmasını təbii hal kimi qiymətləndirir. Müəllif belə hesab edir ki, banklar müəyyən gəlir əldə etmək üçün əsaslandırılmış, həm də müəyyən çərçivə daxilində risklərə getməlidirlər [4]. Professor L.Şusterin bank riskləri ilə bağlı mülahizəsi xüsusi maraq kəsb edir. Müəllif düşünür ki, risk etmək imkanını itirən bankir, artıq bankir ola bilməz. Bu qədim aforizm və müdrik kəlam bank sistemində risklərin təbiiliyinin ifadəsidir [5]. S.Romanov risklərin əmələ gəlməsi amillərinə kredit müqavilələrinin və idarəetmə qərarlarının icrasının qeyri-müəyyənliyi və zərərlərin yaranması ehtimallarını daxil etmişdir [6].

Bu müəlliflərin fikir və mülahizələrindən çıxış etsək, kommersiya banklarının effektivli idarə edilməsində risklərin yaranması və onların nəticələri müəyyən qanunauyğunluq çərçivə-

sində olmalı, öz təsirini göstərməlidir. Həmin proseslərdə bir sıra amillər özünü büruzə verir:

- bankların bu və ya digər fəaliyyət sahəsinin risksiz olmasını təsəvvür etmək çətindir;
- bank öz fəaliyyət strategiyası üzrə qarşıya qoyduğu hədəflərə çatmaq, müəyyən gəlir əldə etmək üçün idarə olunan riskli əməliyyatlara getməyə bilməz;
- iqtisadi qanunauyğunluqlar baxımından hər hansı bir təsərrüfat, kommersiya fəaliyyətinin və yaxud göstəricilər xidmətin yekununda əvvəlcədən proqnozlaşdırılan zərər və mənfəət göstəriciləri olur və bank sektoru da istisna təşkil etmir;
- bankların riskli əməliyyatlara getməsi onların göstərdikləri xidmətlərin xarakterindən irəli gəlir. Belə ifadə etsək, “pul buraxmasan gəlir əldə etməzsən”, başqa sözlə risk edib gəlir gətirən əməliyyatlara getməsən, şübhəsiz bankın gəlir əldə etməsi də çətinləşə bilər və s.

Risqlərin prinsipial xarakterləri, xüsusiyyətləri və mühüm aspektləri bankların praktiki fəaliyyətlərində daha obyektiv qiymətləndirilmək imkanına malikdir. Bu baxımdan bir qrup bankda bank riskləri, onların bankların idarə edilməsində rolu və mühüm xüsusiyyətləri, əsas meyarları maraq doğurur. Beynəlxalq İnvestisiya Bankının riskləri idarəetmə strategiyasına bankın əsas hədəflərinə nisbətən az risklə çatılması mühüm meyar kimi götürülmüşdür. Risklərin idarə edilməsi sisteminə əsas prinsiplər -risklərin yaranması hallarının öyrənilməsi, bilinməsi, adekvat tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi, risklərin idarə edilməsi funksiyalarının müstəqilliyinin təmin edilməsi, risklər üzərində nəzarətin təşkili, risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi üzrə daxili auditin aparılması, yaranmış və gözlənilən risklər üzrə idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi kimi çıxış edirlər [7]. MFK - bankda risklərin idarə olunması prinsiplərinə bank rəhbərliyinin məsuliyyəti, biznes-proseslərinə “idarə olunan risklərlə” integrasiyanın təmin edilməsi, risklərin müstəqil qiymətləndirilməsi və nəzarət edilməsi, risklər barədə zəruri məlumatlandırma mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, hesabatların mobilliyi, monitorinqlərin və təkmilləşdirmə tədbirlərinin təşkili, risklərin hüquqi baxımdan idarə olunması mexanizminin hazırlanması və sairələr aid edilmişdir [8]. TKB ASC-nin Risklərin idarə edilməsi üzrə Deklarasiyasında risklərin azaldılması və effektivli idarə olunması məqsədilə, əsas prinsiplər kimi aşağıdakılar qəbul edilmişdir:

- imkan varsa, bank risk etmir;
- bank öz kapital imkanından artıq risk etmir;
- bank rəhbərliyi riskin fəsadları barədə düşünərək, riski minimuma endirirlər;
- yüksək gəlir almaq üçün bank riskli hallar yaratmır;
- bank riski nəzarətdə saxlayır;
- bank riskləri müştərilər və müxtəlif fəaliyyət növləri arasında bölüşdürür, yəni riskləri diversifikasiyalaşdırır;
- bank risklərin dəyişməsi üzrə daimi müşahidəni və nəzarəti təşkil edir və s [9].

Belarus Xalq Bankı isə bank risklərinə kredit, bazar və valyuta risklərini, bank portfelinin faiz risklərini, əməliyyat və likvidlik risklərini aid etmişdir. Risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı bank risklərinin idarə edilməsinin keyfiyyəti və bank risklərin səviyyəsi üzrə meyarlar əsas götürülür [10]. Digər bir Belarus bankında “Belarus Respublikasının inkişaf Bankı” ASC-də bank sisteminin effektivli idarə olunmasında risk amilinin nəzərə alınması üzrə əsas prinsiplərin sırasına risklərin əmələ gəlməsi hallarının əvvəlcədən proqnozlaşdırılması və tədbirlərin görülməsi, risk elementlərinə qarşı adekvatlığın təmin edilməsi, risklərin əmələ gəlməsinə imkan verən hallar üzrə məsuliyyətin müxtəlif rəhbər şəxslər və bank əməkdaşları arasında bölüşdürülməsi, bankın biznes proseslərə integrasiyasının daim intensivləşdirilməsi, risklərin idarə edilməsi proseslərində müstəqillik elementlərinin vacibliyi, riskləri yaradan problemlərə kompleks yanaşılması, risklər barəsində informasiya bazasının formalaşdırılması, risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və sairələr daxil edilmişdir [11].

Bu qeyd olunan kommersiya banklarının riskləri azaltmaq üçün strateji hədəfləri, prinsipial meyarları demək olar ki, üst-üstə düşür. Ümumiyyətlə bank risklərinin bank fəaliyyətində əhəmiyyətli rolu baxımından risklərin ertələnməsi tədbirlərinin çoxvektorluğu, adekvat mexanizmlərin hazırlanması və tətbiq edilməsi, diversifikasiya metodundan intensiv istifadə olunması, təkmilləşdirmə tədbirlərinin intensivliyi diqqəti cəlb edir.

Bir qrup Azərbaycan banklarında da risklərin idarə edilməsi üzrə strategiya və proseslər maraq doğurur. Məsələn, "Paşa bank" da risklərə nəzarətin əsas prioritetləri kimi keyfiyyətli aktivlər, kredit portfelinin keyfiyyətlik səviyyəsi götürülmüşdür. Ehtiyatların ən yaxşı şəkildə yerləşdirilməsi meyarlarına Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının tələbləri, bankın mis-siya və korporativ strategiyasının qorunması, kredit mədəniyyətinin yüksəldilməsi, təhlükəsizlik və ağıllı ehtiyatlılıq, yəni yalnız qanunu və risk baxımından səmərəli sövdələşmələrdə iştirakı aid edilmişdir. Kredit portfelinin və bank kredit risklərinin idarə olunmasında əsas prinsiplərə isə kredit fəaliyyəti sahəsində səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi, kredit portfelinin diversifikasiyası, mümkün zərərin ödənilməsinə uyğun ehtiyatların yaradılması daxildir [12]. Bu qeyd edilən meyarların və prinsiplərin sistemli nəzarətinin təşkili, qorunması, reallaşdırılması mühüm amillər kimi çıxış edirlər. Əgər bunlara əməl olunarsa, şübhəsiz, bankın effektivli idarə edilməsinə imkan verən risklərin sabit saxlanılması modelini formalaşdırmaq mümkün olar. "Kapital bank" ASC-də Risklərin İdarə Edilməsi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının "Banklarda korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi Qaydaları"na, "Risklərin İdarə Edilməsi üzrə Standartları"na, kredit verilməsinə dair Bazel komitəsinin tövsiyyələrinə və sair sənədlərə, strategiyalara müvafiq həyata keçirilir. Risklərin ölçülməsi sisteminin formalaşdırılması üçün bankda bir sıra metodlardan-riskə məruz dəyər modellərindən, stress-testdən, risk xəritəsindən istifadə olunur. Likvidlik riskinin idarə olunması metodlarına isə limitlərin və əmsalların tətbiqi metodu, likvidliyin təhlil edilməsi üçün ödəniş müddətlərinin bölgüsü metodu, pul vəsaitlərinin axınlarının proqnozlaşdırılması və stress test, ssenarilərin təhlili, adekvat tədbirlərin görülməsi metodu aiddirlər. Bankda risklərin azaldılması üçün hər risk növü üzrə onun işlək səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi, limitlər təyin edilərək onlara nəzarətin aparılması, aktivlər və öhdəliklər üzrə adekvat ehtiyatların yaradılması, mütəmadi olaraq risklərin monitorinqinin aparılması və buna müvafiq tədbirlərin görülməsi kimi meyarlar prioritetliyi ilə fərqlənirlər [13]. Ölkədə iri həcmli və ən iri filial şəbəkəsinə, bank infrastrukturuna malik olan "Kapital Bank"ın effektivli idarə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu bankın fəaliyyəti və xidməti ölkə əhalisinin coğrafi baxımdan əksəriyyətini əhatə edir. Bankın risklərin idarə edilməsi üzrə müəyyənəşdirdiyi meyarlar və prioritet istiqamətlər müasir dövrün tələblərinə adekvatlığı baxımından etibarlı təsir bağışlayır və bu proseslərin daimi olaraq təkmilləşdirilməsi diqqətdə saxlanılmalıdır. Son illərdə fəaliyyətini intensivləşdirən Access Bankda risklərin idarə edilməsi üzrə strategiya və proseslər ciddi diqqət mərkəzində saxlanılır. Strateji nöqtəyi nəzərdən risklərin idarə edilməsi üçün risklərin həcmi müəyyən edilir, risklərə nəzarət olunma qaydaları formalaşdırılır və səciyyəvi olaraq bankın üzləşdiyi müəyyən risklər-kredit riski, bazar riski, əməliyyat riski, likvidlik riski və sairələr haqqında ətraflı məlumatlar təsvir edilir. Bankda risklərin azaldılması üzrə prioritet istiqamətlərə və aparılan nəzarət tədbirlərinə risklərin iştahasının müəyyənəşdirilməsi, limitlərin təyin edilməsi, daxili audit qurumu tərəfindən il ərzində bu istiqamətdə yoxlamaların aparılması, kreditlərin təhlili və monitorinqinin keçirilməsi, gecikmələr üzrə kredit komitələrinin müzakirəsinin aparılması, hesabatların hazırlanması, Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydalara uyğun olaraq, aktivlər və öhdəliklər üzrə ehtiyatların yaradılması daxil edilmişdir. Kreditlərin risk dərəcəsi üzrə təsnifatlaşdırılması istiqamətlərinə vaxtı keçmiş kreditlər, standart kreditlər, qeyri-standard kreditlər, qənaətbəxş kreditlər, nəzarət altında olan kreditlər, qeyri-qənaətbəxş kreditlər,

təhlükəli kreditlər və ümitsiz kreditlər aiddirlər [14]. Bu bankın risk amillərinə geniş spektrdə yanaşması, praktiki fəaliyyətində bankın effektivli idarə edilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Bank müştəri dairəsini genişləndirməklə yanaşı, etibarlılığı ilə diqqət çəkə bilmişdir. Digər bir kommersiya bankında Unibank Kommersiya Bankı ASC-də maliyyə risklərinin idarə edilməsi üzrə Qrup yaradılmışdır. Maliyyə risklərinə bazar riski, kredit riski və likvidlik riskləri daxil edilmişdir. Risklərin idarə edilməsi funksiyasının məqsədi risk və mənfəət arasında müvafiq balansın təmin edilməsi və Qrupun maliyyə fəaliyyətinə mümkün mənfi təsiri azaltmaqdan ibarətdir. Riskləri idarəetmə siyasəti, qiymətləndirmə, təsdiqləmə, monitoring və nəzarət mexanizmləri Qrupun nəzdində fəaliyyət göstərən bir sıra ixtisaslaşmış bölmələr tərəfindən aparılır. Risk amilinin azaldılmasında Audit Komitəsinin və Daxili Audit Departamentinin fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Audit Komitəsi Qrupun daxili nəzarət sisteminin nəzarət və monitoring, eləcə də Qrupun daxili nəzarət sisteminin ayrılmaz hissəsi olan risklərin idarə edilməsi siyasəti və prosedurlarının adekvatlığının qiymətləndirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Audit Komitəsi birbaşa ona hesabat verən Daxili Audit Departamentinin fəaliyyətinə nəzarət edir və s. [15]. Banklarda risklərin idarə olunması prosesləri Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin 09.12.2013-cü il tarixli 24/3 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydalar əsasında tənzimlənir [16]. Bu qaydalarda əsas risklər kimi kredit, bazar, faiz dərəcəsi, valyuta, kapital, əmtəə, likvidlik, əməliyyat, insan resursu, informasiya texnologiyaları, hüquqi, kənar, strateji və nüfuz riskləri götürülmüşdür. Qaydaların 3,2-ci bəndinə əsasən bankların növünə, həcmində, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və mühitinə, mürəkkəbliyinə və üzləşdiyi risklərə adekvat risklərin idarə edilməsi sistemi yaradılmalıdır və s.

Tədqiqatlar göstərir ki, kommersiya banklarının effektivli idarə olunması və bu bankların fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi bir qrup meyarların gözlənilməsinə, tələblərin yerinə yetirilməsinə, xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını, adekvat tədbirlərin görülməsini şərtləndirir. Bu kimi hallara adekvat olaraq, aşağıdakıları məqbul hesab edirik:

- kommersiya bankları mükəmməl və kifayət qədər əsaslandırılmış risk siyasətinə malik olmalı;

- bankların idarə edilməsi proseslərində risk amili elementlərinin sistemli təhlili, müəyyənləşdirilməsi və bunlara müvafiq mexanizmlərin hazırlanması üçün tədbirlərin görülməsi ciddi nəzarətdə saxlanılmalı;

- risklərin idarə edilməsi strategiyası işlənib hazırlanmalı və bu halda bankın strateji məqsədlərinə müvafiq tədbirlərin riskliliyi maksimum öyrənilməli və proqnozlaşdırılmalı;

- risklərin qlobal dəyişikliklər və bank sisteminin transformasiyaları baxımından idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilməli və bankın fəaliyyət dairəsinə uyğun önləyici mexanizmlər işlənib hazırlanmalı;

- risklərin idarə edilməsinin təşkilati strukturu formalaşdırılmalı, onların vəzifə və səlahiyyətləri optimal müəyyənləşdirilməlidir;

- risklərin yaranma səbəblərinin təhlili, bu proseslərdə bankın məsul rəhbər işçilərinin və bank personalının hansı dərəcədə iştirakının adekvatlığının araşdırılması, bank fəaliyyətinin risk amilləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin kompleks auditinin aparılması və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Управление рисками в банке. <http://www.risk24.ru>.
2. Севрук В.Т. Риски финансового сектора Российской Федерации. Москва, Изд-во ЗАО «Финстатинформ», 2001.
3. Принятие финансовых решений в управлении бизнесом: концепции, задачи,

ситуации. Москва – Екатеринбург: ЗАО Издательский Дом «Ява», 1998 – 198 с.

4. Витлинский В.В. Кредитный риск коммерческого банка. Киев, Изд-во «Знание», 2009.

5. Шустер Л. Управление банковскими рисками // Проблемы теории и практики управления. № 4, 2006.

6. Романов С.Е. Стратегия управления рисками как целевой сегмент банковской деятельности на рынке финансовых услуг // Вопросы регулирования экономики. № 2, том. 3, 2012.

7. Стратегия управления рисками. International Investment Bank, 2013 <http://www.iibbank.com>.

8. Управление рисками. Международный Финансовый Клуб-Банк. <http://www.mfk-bank.ru>.

9. Управление рисками. Декларация по управлению рисками в ТКБ ОАО. <http://www.trans-capital.ru>.

10. Описание системы управления рисками. Беларуский Народный Банк. <http://www.bnb.by>.

11. Описание системы управления рисками ОАО «Банк развития Республики Беларусь». <http://www.brrb.by>

12. Risklərin idarə olunması. Kredit riskləri. <http://www.pashabank.az>.

13. Kapital Bankda risklərin İdarə Edilməsi üzrə strategiya və proseslər. Risklərin ölçülməsi sistemləri və metodları. <http://www.kapitalbank.az>.

14. Access Bankda strategiya və proseslər. Risklərin azaldılması üzrə siyasət və alətlərin effektivliyinə nəzarət prosesləri. <http://www.accessbank.az>.

15. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi. Risklərin idarəetmə strukturu. <http://www.uni-bank.az>.

16. Banklarda risklərin idarə olunması haqqında Qaydalar. ARMB- nın İdarə Heyətinin Qərarı, № 24/3, 09.12.2013. <http://www.cbar.az>.

*Aslanov E.Ş. doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

KOMMERSİYA BANKLARININ EFFEKTİVLİ İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ RİSK AMİLİNİN ROLU VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə müasir dövrdə kommersiya banklarının effektivli idarə edilməsində risk amilinin rolu və onun qiymətləndirilməsi məsələləri tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə risk amilinin mahiyyəti araşdırılmış, bankların effektivli idarə edilməsində onların rolu və spesifik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Bundan əlavə, risk amilini formalaşdıran səbəblər öyrənilmiş və bankların effektivli idarə edilməsində onların nəzərə alınması əsaslandırılmışdır.

Kommersiya banklarının effektivli idarə edilməsində risk amilinin rolu və onun qiymətləndirilməsi üzrə bir sıra təkliflər verilmişdir.

*Асланов Э.Ш. докторант
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

Р Е З Ю М Е

РОЛЬ ФАКТОРА РИСКА И ЕГО ОЦЕНКИ В ЭФФЕКТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ КОММЕРЧЕСКИМ БАНКОМ

В статье исследованы вопросы роли фактора риска и его оценки в эффективном управлении коммерческим банком в современных условиях. С этой целью анализирована значимость фактора риска, его роль в эффективном управлении банком и специфические особенности. Кроме того, изучены причины формирования фактора риска и обоснован учет этих обстоятельств в эффективном управлении банком.

В конце статьи даны предложения по вопросам риска и его оценки в эффективном управлении коммерческим банком.

*Aslanov E.Sh. doctoral student
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

THE ROLE OF RISK AND ITS ASSESSMENT IN THE EFFECTIVE MANAGEMENT OF COMMERCIAL BANK

The role of risk and its assessment in the effective management of a commercial bank in the modern world are described in the article. With this purpose, the significance of the risk factor, its role in the effective management of the bank and specific features have been analyzed too. Besides in the reasons for the formation of the risk factor have been studied and reasoned consideration of these circumstances in the effective management of the bank have been taken into account.

The proposals on the issues of risk and its assessment in the effective management of a commercial bank are given in the article.

Babayev Ə.P. prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

UOT - 338.12

MÜASİR İQTİSADIYYATIN INNOVASİYALI İNKİŞAFININ MƏZMUNU VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: elmi-texniki tərəqqi (ETT), innovasiyalı inkişaf, ETT əsasında ekstensiv inkişaf, ETT əsasında intensiv inkişaf, innovasiya fəaliyyətinə investisiyalar.

Ключевые слова: научно-технический прогресс, инновационное развитие, экстенсивное развитие на основе НТП, интенсивное развитие на основе НТП, инвестиции в инновационную деятельность.

Key words: scientific-technical progress, innovation development, extensive development based on scientific-technical progress achievements, intensive development based on scientific-technical progress achievements, investments to innovational activities.

Elmi-texniki tərəqqi bəşəriyyətin tarixində əvvəllər heç vaxt dövlətlərin və xalqların iqtisadi rifahının yüksəlişinə bizim günlərdə olduğu qədər həlledici təsir göstərməmişdir. Hətta İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı ilk onilliklərdə inkişaf etmiş qərb ölkələrində iqtisadi artımı müəyyənləşdirmiş, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə əsaslanan (o cümlədən, milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığını görünməmiş səviyyəyə çatdırmış və sonralar “*global-laşma*” adlandırılmış) texnoloji sıçrayış da milli rəqabətə davamlılığın cari və perspektiv vəziyyətinə son 15-20 ildəki innovasiyalı inkişaf kimi güclü təsir göstərməmişdir.

İnnovasiyalı inkişaf elmi-texniki tərəqqinin inkişafının xüsusi mərhələsi kimi

İqtisadi və sosial-siyasi həyata ingilis dilindən keçmiş və ehtimal ki, əvvəlcə sırf texniki hadisələrə aid olmuş “*innovasiya*”, “*innovasiyalı*” terminləri¹ sonradan yalnız konkret ixtiralar və ya texniki-texnoloji yenilikləri deyil, bütöv *davranış tərzini*, demək olar ki, *milli təsərrüfat sistemlərinin inkişafının xüsusi tipini* ifadə etməyə başlamışdır. Buna görə, hesab edirik ki, “*innovasiyalılıq*” və “*innovasiyalı inkişaf*” anlayışlarını yalnız tamamilə yeni ixtiraların bir növ konveyerləşdirilməsi və istehsalat tətbiq olunması mexanizmləri kimi izah etmək səhv olardı. Yəni, biz *innovasiyalı inkişaf* haqqında danışanda, əlbəttə, bu hədəfi də nəzərdə tuturuq, lakin bizim fikrimizcə, innovasiyalı inkişafı problemini yalnız bundan ibarət hesab etməklə, məsələni çox bəsitləşdirmiş olarıq. İnnovasiyalı inkişaf geniş mənada nəə başqa anlayışdır; bununla əlaqədar, “*innovasiya*” anlayışına mütəxəssislərin verdiyi izaha diqqəti yönəltməyə dəyər.

R.S.Qrinberq və P.V.Savçenkonun redaktorluğu ilə nəşr edilmiş kollektiv monoqrafiyada deyilir: “*Innovasiya - kifayət qədər geniş anlayışdır. Bu anlayış təkcə prinsip etibarilə yeni məhsulları, texnoloji prosesləri, təşkilati dəyişiklikləri və s. deyil, həm də ixtiraları, yeni konsepsiyaları, yeni təsəvvürləri və baxışları əhatə edir. Bu cəmiyyətin həyatında öz təcəssümünü tapan biliklərdə tərəqqi və hətta inqilab deməkdir.*”²

Bəli: yeni konsepsiyalar, təsəvvürlər və baxışlar. Başqa sözlə desək, hələ “*metalda*” öz təcəssümünü tapmamış elmi fikirlər, hələ istehsalda geniş miqyasda reallaşdırılmamış, amma təsəvvürlər və konsepsiyalar şəklində artıq ifadə edilmiş ideyalar innovasiyalara aid edilə bilər və aid edilməlidir. Bu halda aydındır ki, belə baxışlar, ideyalar, konsepsiyalar və s. yalnız müəyyən tarixi məqamda elmi-texniki tərəqqinin, necə deyərlər, “*önündə gedən*” ayrı-ayrı sahələrə aid ola bilməz. Bizim fikrimizcə, onlar iqtisadiyyatın və bütövlükdə insan həyatının ən

¹ İng. Innovation – yenilikdir, yenilik.

² Российская социально-экономическая система: реалии и векторы развития. / Под ред. Р.С.Гринберга и П.В.Савченко. – М.: ИНФРА-М. – 2014. - с.60.

müxtəlif sahələrinə aid ola bilər və insanların qarşısında duran müxtəlif problemlərin həlli yollarına dair təklifləri ehtiva edə bilər. Başlanğıcda onlar ümumiyyətlə iqtisadiyyatın mövcud strukturuna “uyğun gəlməyə” bilər, lakin öz məzmununa, sıçrayış xarakterli ideyaları və həlləri əhatə etdiklərinə görə innovasiya hesab edilməlidirlər.

Belə bir qanunauyğun sual yaranır: əvvəlki onilliklərə (bəlkə də əvvəlki yüzilliklərə) aid ixtiraları, yenilikləri, ideyaları “innovasiyalar” adlandırmaq olarmı? Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, prinsip etibarilə, bu sözün ilkin mənasına əsaslanaraq, yəqin ki, olar. Ancaq həmin terminin bugünkü anlamında, hər halda onu bugünkü ixtiralara, yeniliklərə, ideyalara tətbiq etmək məqsəduyğun olar.

Onda haqlı olaraq növbəti sual yaranır: bəs nəyə görə onilliklər ərzində sabitləşmiş “elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında inkişaf” anlayışından istifadə etmək əvəzinə məhz bu gün birdən-birə hansısa xüsusi, “innovasiyalı inkişaf” haqqında danışırlar?

Bununla əlaqədar, ilk baxışda paradoksal hesab edilə biləcək bir fikir söyləyəcəyik. Innovasiyalı inkişaf elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında inkişafın əvvəllər məlum olan bütün tiplərindən onunla fərqlənir ki, sonuncular, müəyyən mənada, “*elmi-texniki tərəqqi əsasında ekstensiv inkişaf*” nümunələridirlər.

Buna o mənada etiraz edə bilərlər ki, elmi-texniki tərəqqi artıq öz-özlüyündə intensivləşdirmənin, yəni insan zəkasının, elmin və texnikanın nailiyyətlərinin reallaşdırılmasının nəticəsi olan intensiv amillərdən istifadə əsasında istehsalın inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir. Bunlar hamısı doğrudur, lakin bəşər tarixinin əvvəlki mərhələlərində – o cümlədən, nisbətən yaxın vaxtlarda – elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə ilk növbədə iqtisadiyyatın yeni və tamamilə yeni sahələrinin yaranmasını və sonrakı mərhələdə sürətli inkişafını nəzərdə tuturdu. Yeri gəlmişkən, ötən yüzilliyin 80-ci illərindən başlayaraq kifayət qədər geniş yayılmış nöqtəyi-nəzərin yaranması bununla bağlıdır. Həmin nöqtəyi-nəzərə görə, müasir təsərrüfat sistemində “yeni iqtisadiyyat”, yəni əsasən informasiya texnologiyaları, ən yeni rabitə vasitələri və onların imkanlarına əsaslanan maliyyə xidmətləri ilə bağlı sahələr kompleksi fərqlənir və üstünlük qazanır.

Bir sıra ciddi iqtisadçıların çıxışları göstərir ki, vahid iqtisadi komplekslərin ilk baxışda süni şəkildə hansısa “yeni” və “köhnə” tərkib hissələrə bölünməsi üçün, hər halda müəyyən əsaslar vardı. Məsələn, rusiyalı iqtisadçı *Aleksandr Nekipelov* elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətləri əsasında global rəqabətin kəskinləşməsi şəraitində MDB üzvü olan ölkələrin inkişaf perspektivlərindən söhbət açaraq xatırladırdı ki, məhz ən qabaqcıl elektron rabitə vasitələrindən istifadə edilməsi artıq ötən yüzilliyin 90-cı illərinin sonunda dünyanın əsas valyuta bazarlarında əməliyyatların *gündəlik* həcmi 1,5 trilyon dollara çatdırmağa imkan vermişdi.³ Onu da qeyd edək ki, o vaxtdan bəri belə əməliyyatların miqyası yalnız artmışdır.

Eyni zamanda, iqtisadiyyatın bu və ya digər sahələrinin obyektiv olaraq elmi-texniki tərəqqinin “zirvəsində” olması heç də o demək deyildir ki, bu halda başqa sahələrə, xüsusilə iqtisadi bazisə aid olan sahələrə diqqətin hər hansı şəkildə zəifləməsi nəzərdə tutulur. Əksinə, iqtisadi ədəbiyyatda artıq dəfələrlə sübut edilmişdir ki, məcmu halda milli iqtisadiyyatı təşkil edən sahələrin bu cür “yeni” və müvafiq olaraq, “köhnə” sahələrə bölünməsi çox “dəbdə olan” sahələrə həddən artıq aludə olmaqla nəticələnə bilər, bu isə labüd surətdə iqtisadi nəzəriyyədə və proqnozlaşdırmada əyintilərə, sonra isə, eyni dərəcədə labüdlüklə - cari iqtisadi siyasətdə investisiya əyintilərinə gətirib çıxarar. Məsələn, görkəmli amerika iqtisadçısı, vaxtilə “Forbs” jurnalı və “Faynenşl Tayms” qəzeti kimi nüfuzlu nəşrlərin redaktoru olmuş *İmon Finqlton* hələ 1999-cu ildə belə bir təhlükəyə diqqəti cəlb edirdi ki, iqtisadiyyatın baza sahələri (ilk növbədə, müasir metallurgiya və maşınqayırma kimi sahələr) müvafiq səviyyədə inkişaf etdirilmədən informasiya texnologiyaları sahələrində artıq istehsal çox ağır struktur böhranına gətirib çıxara bilər.

³ Некипелов А. «Процесс глобализации и выбор странами СНГ сценариев социально-экономического развития»././«Общество и экономика». 2002. №2. с.18.

O, məsələn, özünün *“Ağır sənayeyə eşq olsun: nə üçün gələcək firavanlığın açarı informasiya iqtisadiyyatı deyil, sənaye malları istehsalıdır”* adlı kitabında xəbərdarlıq edirdi ki, əgər Birləşmiş Ştatlar (informasiya sahəsinə və onunla bağlı sahələrə – Ə.P.) qoyulmuş investisiyalardan tezliklə səmərə almaq məqsədilə “sənaye malları istehsalından geri çəkilməkdə” davam edərsə, onda istənilən milli iqtisadiyyat - hətta amerika iqtisadiyyatı kimi güclü iqtisadiyyat da - ciddi problemlərlə üzləşə bilər.⁴

İmon Finqlton “qlobal sənayesizləşdirmə” kimi təhlükəli hadisənin inkişafı haqqında danışdı. O vaxtdan keçən 15 il ərzində biz 2002-ci ildə ABŞ iqtisadiyyatını bürümüş maliyyə böhranının, daha sonra, 2008-ci ildə başlanmış və indiyə qədər aradan qaldırılmamış ümumdünya maliyyə-iqtisadi böhranının şahidi olduq. Bu gün inamla demək olar ki, Qərbin aparıcı dövlətlərinin iqtisadiyyatları, hər şeydən əlavə, struktur böhranına da məruz qalıblar. Əslində bu böhran, müasir tarixin istənilən mərhələsində istənilən təsərrüfat fəaliyyəti üçün əvvəlki kimi bazis rolunu oynayan həmin “klassik” sahələrin inkişafda geri qalması ilə bağlı idi. İnvestorların sənaye sahələrinə sərmayə qoymaqdan faktiki imtina etməsi son onilliklərdə inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda artıq hipotetik mənada yox, real inkişaf etməkdə olan həmin qlobal sənayesizləşdirmənin əsas amilinə çevrilmişdir.

Informasiya texnologiyaları ilə bağlı sahələrə qoyulmuş vəsaitlərin əvəzini mümkün qədər tez çıxmağa və üstəlik, maksimum mənfəət əldə etməyə çalışan investorların spekulyativ söyləri, bir tərəfdən də ekspertlər tərəfindən qızışdırılan ehtiraslar və məhz “yeni iqtisadiyyat” sahələrində sürətlə varlanmaq ümidləri isə, əksinə, həm Birləşmiş Ştatların, həm də inkişaf etmiş digər dövlətlərin əksəriyyətinin iqtisadiyyatında qabaqcadan xəbər verilmiş “investisiya əyintilərinə” gətirib çıxarmışdır.

Bundan başqa: inkişaf etmiş ölkələrdə metallurgiya, maşınqayırma (müasir dəzgahqayırma da daxil olmaqla), avtomobilqayırma və başqa “klassik” istehsalatların faktiki olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrə sıxışdırılması prosesi baş verirdi (bu prosesi “daşınma” adlandımaq daha düzgün olar). Buraya, hər şeydən əvvəl, Şərqi və Cənubi Asiya ölkələri, xüsusilə Çin aid idi. Əslində bu, son üç onillikdə inkişaf etmiş dövlətlərin əksəriyyətinin məqsədyönlü siyasətinin bir hissəsi idi. Hesab edilirdi ki, Qərbin “geridə qalmış sahələrin yükünü çəkməyə məcbur olmamış” iqtisadiyyatları yalnız İnternet-texnologiyalar və onlarla bağlı amillər əsasında “postsənaye cəmiyyəti”nin tam qurulmasını təmin edə biləcəklər. Həqiqət isə başqa cür oldu və bu gün də davam edən qlobal maliyyə-iqtisadi böhran ABŞ-ın və Avropa ölkələrinin bir neçə onillik ərzində öz dövlətlərinin hakim elitaları tərəfindən lazımcıca diqqət yetirilməyən və modernləşdirmə üçün zəruri həcmdə maliyyələşdirilməyən iqtisadiyyatlarının “klassik” sahələrinə indiyə qədər güclü zərbə vurur.

Inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardan nə vaxtsa “daşınıb aparılmış” qabaqcıl “klassik” sahələrin inkişafına gəlincə, əlbəttə, belə inkişafın ən parlaq nümunəsi Çindir. Məsələn, son illərdə həm Qərbdən alınmış, həm də artıq Çin Xalq Respublikasının özünün avtomobil sənayesində innovasiya araşdırmalarından geniş istifadə edilməsi nəticəsində, bu ölkə avtomobil istehsalının həcminə görə hələ bir neçə il əvvəl Amerika Birləşmiş Ştatlarını ötüb keçmişdi və artıq “dünya avtomobil lideri” kimi rəqiblərindən irəlidə getməkdə davam edirdi. Nəticədə, Beynəlxalq Avtomobil İstehsalçıları Təşkilatının (Organisation Internationale des Constructeurs d'Automobiles - OICA) məlumatlarına əsasən, 2013-cü ilin yekunlarına görə, Çin Xalq Respublikası ABŞ-ı da iki dəfə qabaqlamışdır. Belə ki, 2013-cü ildə ABŞ-da 11 milyon avtomobil istehsal edildiyi halda Çində müvafiq göstərici 22 milyon olmuşdur. Qərbin avtomobil nəhəngləri kimi tanınmış digər inkişaf etmiş ölkələrə gəlincə, 2013-cü ilin yekunlarına görə Çin Yaponiyanı – 2,3 dəfə, Almaniyani isə 4 dəfə qabaqlamışdır.⁵

Ümumiyyətlə məhz innovasiyalı istehsalatların nisbi payının daim artdığı sənayenin

⁴ «Три удара против новой экономики»./Москва: «Бизнес-предложения». 2000. № 9. с. 14.

⁵ “Financial Times”. – August 29. – 2014. – P.8.

sürətli inkişafı sayəsində Çin dünya iqtisadiyyatında faktiki liderliyə nail olmuşdur. Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun 2014-cü il oktyabrın əvvəlində dərc edilmiş dünya iqtisadiyyatının ən yaxın perspektivləri haqqında məruzəsi bütün dünyada əsl sensasiya oldu: həmin məruzənin müəlliflərinin qənaətinə görə, Çinin ümum daxili məhsulu (ÜDM) alıcılıq qabiliyyətinin pariteti (AQP) üzrə artıq ABŞ-ı geridə qoymuşdur. 2014-cü ilin yekunlarına görə Çin iqtisadiyyatının həcmi ABŞ-dakı 17,4 trilyon dollara qarşı 17,6 trilyon dollar təşkil edəcəyi gözlənilir. Bu onun sayəsində mümkün olur ki, ümumdünya böhranına baxmayaraq Çin, ilk növbədə iqtisadiyyatın “klassik” sahələrində artım sürətini yüksək səviyyədə saxlayır.

Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun həmin məruzəsindəki proqnozlarına əsasən, cari ilin yekunlarına görə Çin iqtisadiyyatının inkişafı 7,4 faiz, gələn il isə ən azı 7,1 faiz təşkil edəcək. Öz növbəsində, 2014-cü ilin yekunlarına görə Birləşmiş Ştatların iqtisadiyyatı cəmi 2 faizdən bir qədər çox arta bilər.⁶ Beləliklə, dünyanın iki aparıcı iqtisadi qüvvəsi arasında, artıq ÜDM-nin rəsmən, yəni valyuta məzənnələri vasitəsilə hesablanan həcmi üzrə fərq daha kəskin şəkildə azalır. Nəticədə, Çin iqtisadiyyatı artıq bu göstərici üzrə də Amerika iqtisadiyyatının həcminə yaxınlaşır.

Bir halda ki Qərbin başqa inkişaf etmiş ölkələrini xatırladıq, onda, yeri gəlmişkən, Avropa İttifaqının aparıcı iqtisadi qüvvəsi olan AFR-ə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Məsələ ondadır ki, Almaniya məhz kimya və elektron sənayesi, avtomobilqayırma və cihazqayırma kimi “klassik” sənaye sahələrini yüksək səviyyədə saxlaması sayəsində indiyə qədər – böhrana baxmayaraq – yüksək texnologiyalı hazır məhsulların dünya bazarlarının çoxunda liderliyi davam etdirir. Bununla bərabər, ən yeni elektron-kommunikasiya texnologiyaları əsasında işgüzar xidmətlər sektorunun, həmçinin intellektual fəaliyyətin nəticələrinin alğı-satqısının dinamik inkişafını da qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, informasiya sahələrinin müstəsna inkişafı əsasında “postsənaye” (oxu: *qeyri-sənaye*) cəmiyyəti qurulmasını elan etmək cəhdlərində yol verilmiş tələskinlik nəticəsində Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin çoxu dünya iqtisadiyyatında lider mövqelərini itirmiş, iqtisadçıların və siyasətçilərin əksəriyyətinin qeyd etdikləri kimi, dünya iqtisadiyyatının əğırlıq mərkəzi Asiyanın şərqinə, ilk növbədə Çinə keçmişdir.

Bizim tədqiqatımızın mövzusunə qayıdaraq, qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə (yəni ötən yüzilliyin 80-ci-90-cı illərində) maliyyə vəsaitlərini və qüvvələri iqtisadiyyatın *yalnız* həmin dövr üçün qabaqcıl sayılan sahələrində cəmləşdirməyin zəruri və mümkün olması haqqında siyasi, iqtisadi və dövlət elitaları səviyyəsində çıxarılan nəticə, bizim fikrimizcə, əslində, yanlış nəticə idi. Və məhz bu, bizim fikrimizcə, innovasiyalı inkişaf nümunəsi ola bilməz, çünki “dəbdə olan” sahələrin sürətli inkişafı qalan sahələrin faktiki geri qalması fonunda baş verirdi.

Biz isə öz tərəfimizdən bu nəticəyə gələ bilərik ki, elmi-texniki tərəqqinin əvvəlki mərhələlərində onun ən yeni nailiyyətlərindən ilk növbədə iqtisadiyyatın yeni sahələrinin təşəkkülə və inkişafı üçün geniş istifadə olunurdu. Yuxarıda “elmi-texniki tərəqqi əsasında ekstensiv inkişaf” və ya “elmi-texniki tərəqqinin “eninə” inkişafı” adlandırdığımız prosesi də məhz bu fakt xarakterizə edirdi. Bundan fərqli olaraq, “elmi-texniki tərəqqinin “dəriniyə” inkişafı” və ya “elmi-texniki tərəqqi əsasında intensiv inkişaf” iqtisadiyyatın çoxdan mövcud olan və elmi-texniki baxımdan çoxdan “öyrənilmiş” sayılan sahələrində elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin geniş tətbiqini nəzərdə tutur. Lakin innovasiya nailiyyətlərinin və müvafiq yaşımların tətbiqi əsasında həmin sahələrə bir növ “yeni nəfəs vermək” mümkündür.

Bizim fikrimizcə, məhz iqtisadiyyatın çoxdan inkişaf edən sahələrinin və sferalarının “ikinci nəfəs” əldə etməsi elmi-texniki tərəqqinin innovasiyalı mərhələsinin əsas məzmunu və nəticə etibarilə, həm iqtisadiyyatın, həm də bütövlükdə cəmiyyətin innovasiyalı inkişafının əsas xarakteristikasıdır. Başqa sözlə desək, iqtisadiyyatın ən müxtəlif sahələrində və insanların fəaliyyətinin ən müxtəlif sferalarında elmi-texniki tərəqqinin və insan zəkasının bütün əvvəlki nailiyyətlərindən istifadə edilən müəssisə və təşkilatlar innovasiya potensialının daşıyıcı

⁶ “Financial Times”. – October 8. – 2014. – P.3.

cıları qismində çıxış edə bilərlər. Prinsip etibarilə, elmi-texniki tərəqqinin bu mərhələsini bildirmək üçün hər hansı başqa termindən istifadə etmək olardı, lakin “innovasiyalı inkişafı” termini həm xüsusi ədəbiyyatda, həm də gündəlik həyatda sabitləşdiyinə görə, bizim fikrimizcə, bundan sonra da həmin termindən istifadə etmək və onu yuxarıda göstərilən kimi tamamilə müəyyən mənada tətbiq etmək lazımdır.

Daha sonra, bir halda ki, biz bu məsələnin sahəvi aspektinə toxunuruq, onda, bizim fikrimizcə, maşınqayırma sahələrinin qabaqlayıcı innovasiyalı inkişafının stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin zəruriliyini xüsusi qeyd etmək lazımdır, çünki bütün iqtisadiyyatın təchizatının tamamilə – artıq ən müasir texnologiya əsasında yenilənməsi, əvvəlki kimi, məhz bundan asılıdır. İnnovasiyalı inkişafın bütün sonrakı mərhələləri üçün, milli iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığının və onun ixrac potensialının progressiv artımı üçün metallurgiya ilə yanaşı “klasik” emal istehsalatları həlledici əhəmiyyət kəsb edir,

Müasir iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafının xüsusiyyətləri

İqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığı problemini xüsusi qeyd etməyimiz heç də təsadüfi deyil. Elmi-texniki tərəqqinin istənilən mərhələsində onun hərəkətverici qüvvələrindən söhbət gedəndə, xatırlamaq lazımdır ki, məhz *rəqabət* belə qüvvələrin ən əhəmiyyətliələrindən biri kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, qloballaşma deyilən hadisə təsərrüfatçılığın istənilən səviyyəsində – istər milli iqtisadiyyatlar və ya nəhəng korporasiyalar səviyyəsində, istərsə iri müəssisələr və ya xırda biznes səviyyəsində - rəqabətin qeyri-adi dərəcədə kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur. Bir məqamı da xatırlatmaq yerinə düşər ki, məhz ötən yüzilliyin 90-cı illərində istər satış bazarları uğrunda, istərsə də resursların bütün növləri uğrunda rəqabət mübarizəsi bəşəriyyətin bütün əvvəlki tarixi üçün görünməmiş dərəcədə kəskinləşmişdi. Buna görə bəzi qərb iqtisadçıları həqiqətən hərtərəfli təsərrüfat həyatının və sosial həyatın çox sahələrini əhatəli edən və son dərəcə sərt yarışı ifadə etmək üçün hətta yeni termin təklif etdilər – “*hiperrəqabət*”.⁷

O qədər də uzaq olmayan həmin dövrlə müqayisədə bizim günlərdə rəqabət yalnız artır. Buna görə də biz deyəndə ki, milli iqtisadi komplekslər çərçivəsində formalaşan və inkişaf edən *innovasiyalı iqtisadiyyata malik olan ölkələr* yalnız belə perspektivli ideyaların və texnologiyaların tətbiqi sferasını genişləndirməyə yönəldilməmişlər, biz onu nəzərdə tuturuq ki, bu cür genişlənmə təkcə ölkənin texniki-texnoloji və iqtisadi müstəqilliyini dəstəkləməyə imkan verməklə məhdudlaşmır (şübhəsiz, bu da özlüyündə əhəmiyyətlidir). Bugünkü şəraitdə belə genişlənmə yerli məhsulun dünya bazarında rəqabətə davamlılığının artımı üçün sadəcə vacib şərtidir. Başqa sözlə desək, bu gün innovasiyalı inkişaf olmadan dünya bazarında özünü sərbəst oyunçu kimi arxayın hiss etmək olmaz.

Bir tərəfdən demək olar ki, bizim günlərdə innovasiyalı iqtisadiyyat, hər şeydən əvvəl, mikroelektronika, biotexnologiyalar, kosmik və aerokosmik sənaye və bəzi başqa sahələrdə qabaqcıl texnologiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiq olunması ilə assosiasiya edilir. Yəni, innovasiyalar haqqında danışanda adətən məhz bu sferaları nəzərdə tuturlar. Digər tərəfdən, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, innovasiyalar praktik olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin bütün başqa sahələrində də yaradılır. Bu gün çoxlarının fikrincə, belə adlandırılan yeni texnoloji ukladın inkişafının əsas istiqamətləri bunlardır: molekulyar biologiyanın və gen mühəndisliyinin nailiyyətlərinə əsaslanan biotexnologiyalar, nanotexnologiyalar, süni intellekt sistemləri, global məlumat şəbəkələri və integrasiyalı yüksək sürətli nəqliyyat sistemləri.

Bizim fikrimizcə, bu halda vurğulamaq lazımdır ki, “yeni iqtisadiyyat”ın prioritetli inkişafı sahəsində nəzəriyyəçilərin və praktiklərin səhvini təkrarlamaq olmaz; məhz bu səbəbdən güman etmək olar ki, gələcəkdə istehsalatın çevik avtomatlaşdırılması, kosmik texnologiyalar,

⁷ D’Aveni Richard A. “Hypercompetition closes in”. - “Mastering Global Business”/“Financial Times Special Report”. - Febr. 6. 1998. p. 12.

qabaqcadan müəyyən edilmiş xüsusiyyətlərə malik olan konstruktiv materialların istehsalı, atom sənayesi, aviadaşımalar kimi sahələrdə innovasiyalar daha çox inkişaf edəcək. Bundan başqa, atom energetikasının inkişafı, təbii qaz istehlakının artacağı, ekoloji təmiz enerji daşıyıcısı kimi hidrogendən istifadə sahələrinin, bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqinin əhəmiyyətli dərəcədə genişləncəyi gözlənilir. Burada bir detallı qeyd etmək çox əhəmiyyətlidir: bu halda iqtisadiyyatın başqa sahələrinin əksəriyyətində istehsalat daha artıq dərəcədə intellektuallaşacaq, innovasiya prosesinə stimül yaranacaq. Başqa sözlə desək, “klassik” sahələrdə innovasiyalı inkişaf bütövlükdə milli iqtisadiyyat miqyasında bir növ əlverişli *innovasiya iqlimi* formalaşdıraraq iqtisadiyyatın bütün başqa sahələrinin innovasiyalılıq dərəcəsinə təsir edəcək. Ümumi innovasiya iqlimi də öz növbəsində, əks əlaqə sistemi üzrə istehsal sferasının “klassik” sahələrinin inkişafında innovasiya elementinin genişlənməsinə təsir edəcək.

Innovasiya araşdırmalarının dəstəklənməsi, o cümlədən bu araşdırmaların maliyyələşdirilməsi necə baş verir? Bir tərəfdən, məntiqə görə belə nəticə çıxarmaq olardı ki, innovasiyaların tətbiqi, öz təbiətinə görə ilk növbədə dövlətin və onun innovasiyalı inkişafa görə cavabdeh orqanlarının (çox güman ki, bununla heç kim mübahisə etməz) və ikincisi, iri müəssisələrin və ya hətta sahələrarası holdinqlərin müstəsna hüququ olmalıdır. Səbəb aydındır: innovasiya siyasəti birincisi, daim dəstəklənən elmi-laboratoriya bazası əsasında innovasiya araşdırmaları aparılması üçün, ikincisi, bu araşdırmaların bilavasitə istehsal prosesinə implementasiyası üçün, nəhayət, üçüncüsü, innovasiyaları bilavasitə qəbul etməyə qabil olan istehsalat parkının saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün xeyli resurs tələb edir.

Innovasiya inkişafında dövlətin məsul roluna gəlincə, burada sanki hər şey aydındır: bugünkü şəraitdə dövlət öz təbiətinə görə bütün formalarda və bütün səviyyələrdə innovasiyalı inkişafı dəstəkləməyə borcludur. İri şəxsi biznesə gəldikdə isə burada ciddi bir “əmma” var. Bir tərəfdən, danılmaz faktdır ki, biznes-layihələrin həyata keçirilməsinin erkən mərhələsində innovasiyalı istehsal mənfəət gətirmir və üstəlik, gələcək dövrdə innovasiya prosesinin saxlanılmasına daim əlavə maliyyə vəsaitləri tələb olunur. Digər şərtlər bərabər olduqda bu fakt iri biznesin nümayəndələrini həmişə çəkindirir, ehtiyatlı olmağa sövq edir.

Digər tərəfdən, problemin mühüm bir sosial tərəfi də var. İri biznesin fəaliyyətinin spesifikasiyasına görə, istehsalda hər hansı “yenidənqurma”, onun strukturunun geniş miqyasda yeniləşdirilməsi – innovasiya araşdırmalarının tətbiqi ilə əlaqədar məhz bu tədbirlərin görülməsi zəruridir – böyük xərc tələb edir, bu isə belə biznesin sahiblərini heç də həmişə maraqlandırmır. İstehsal əvvəlki rejimdə, əlavə innovasiyaların tətbiqi olmadan da bu biznesin sahibləri üçün münasib gəlir gətirdiyi hallarda bu məqam xüsusilə aşkar görünür. Əlbəttə, bu faktı obyektiv reallıq kimi nəzərdə tutmaq zəruridir və bu halda iri sahibkarların hansısa bir ali “vətəndaşlıq duyğularına” istinad etmək mənasızdır, çünki biz elementar iqtisadi qanunlarla üzləşirik, onlar isə dəyişməz və qətidir.

Ona görə də müasir iqtisadiyyatda innovasiya prosesinin hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi kiçik və orta biznesin imkanlarını yada salmağa dəyər. Belə ki, iri bizneslə müqayisədə kiçik və orta biznes əhəmiyyətli dərəcədə daha mobildir və dəyişən xarici şəraitə, o cümlədən, bilavasitə innovasiyaların tətbiqinə daha asanlıqla uyğunlaşa bilir, çünki bu halda istehsalın miqyası kiçik olduğundan, innovasiya araşdırmaları tətbiq ediləcəyi halda istehsal prosesinin yenidən sazlanması üçün tələb edilən xərclər də az olur. Sənaye istehsalatının “klassik” sahələrinə gəldikdə isə, həmin sahələrdə innovasiyaların potensial daşıyıcıları qismində məhz kiçik və orta biznesin subyektləri çıxış edirlər. Belə vəziyyət müasir dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin çoxu üçün səciyyəvidir.

Buna imkan yaradan obyektiv amillər aşağıdakılardır:

- müəssisələrin yığcam strukturu və işçilərin sayının nisbətən az olması;
- innovasiya ideyalarını və müvafiq araşdırmaları operativ mənimsəməyə qabil olan çevik idarəetmə strukturu;

- nisbətən iri özəl şirkətlərin və hətta dövlət şirkətlərin sifarişləri əsasında innovasiya məhsullarının yaradılması üzrə işi kiçik “sınaq” partiyaları şəklində yerinə yetirə bilmək və buna hazır olmaq;

- innovasiya məhsullarını istehsalat şəraitində zəruri səviyyəyə çatdırmaq, lazım gəlsə onların konveyer üsulu ilə böyük miqyasda istehsalını tənzimləmək imkanları.

Lakin digər tərəfdən, bütün yuxarıda göstərilənlərlə bərabər, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, kiçik biznesə xas olan bəzi, eyni dərəcədə obyektiv xarakteristikalar onun innovasiyalı inkişafın əsas lokomotivinə çevrilməsinə mane olur. Bu xarakteristikalar sırasına aşağıda göstərilənləri aid etmək olar:

- əmək məhsuldarlığının çox vaxt aşağı olması, innovasiya fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə obyektiv maneədir;

- fondlarla təchizatın zəif olması çox vaxt – hətta idarəetmə strukturu səmərəli və yığcam olduğu hallarda da – kifayət qədər mürəkkəb innovasiya məhsulu yaradılmasına mane olur;

- əhəmiyyətli maliyyə resurslarının (hər şeydən əvvəl, bank resurslarının) əlverişli olmaması bahalı investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə mane olur;

- kiçik biznesin müəssisələrinin çoxunda istifadə edilən əsas fondların fiziki köhnəlməsi innovasiya məhsullarının təcrübi nümunələrinin tətbiqi vaxtı normal istehsal prosesinin təşkilinə mane olur.

Haqlı olaraq belə bir sual yaranır: innovasiya prosesinin inkişafında hansı qurumlar həlledici rol oynaya bilərlər? Yuxarıda göstərilən bütün məqamları nəzərə alaraq demək olar ki, innovasiyalı inkişafın effektiv təşkili üçün (başqa sözlə desək, effektiv milli innovasiya sisteminin formalaşması üçün) əsas şərt yalnız müxtəlif səviyyələrdə elmi və istehsal sferalarının səmərəli qarşılıqlı təsiri, bir sıra hallarda onların innovasiya biznesinin (həm böyük, həm də kiçik və orta biznesin) təşkilatı-hüquqi formalarında birləşməsi ola bilər. Bunun üçün əlverişli iqtisadi və hüquqi şərait, o cümlədən dövlət təşkilatlarını, özəl və ictimai təşkilatları əhatə edən bütöv infrastruktur, innovasiya potensialının birləşməsinin sənaye zonaları, texnoparklar və innovasiya-texnologiya mərkəzləri kimi formaları, start, zəmanət və vençur fondları, investisiya bankları, lazımlı kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması üçün elmi-maarifləndirici komplekslər lazımdır. Müasir milli iqtisadiyyatda innovasiya sistemi elmin nailiyyətlərindən fasiləsiz istifadə prosesində dövlətin və şəxsi biznesin maraqlarını birləşdirməli, iqtisadiyyatda rəqabətə davamlılığın səviyyəsinin artımını təmin etməlidir.

Müasir innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması aşağıdakı məsələlərin həlli ilə bağlıdır:

- dövlət idarəçilik orqanlarının, elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri sahəsinin, sahibkarlıq sektorunun səylərinin ən səmərəli şəkildə birləşdirilməsi yolu ilə vahid milli texnologiya sisteminin formalaşması;

- bütövlükdə əlverişli iqtisadi və hüquqi mühitin, innovasiya infrastrukturunun, elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin kommersiyalaşmasına dövlət dəstəyi mexanizmlərinin yaradılması ilə əlaqədar həm makroiqtisadi, həm də institusional-hüquqi və kommersiya səviyyəli təşkilati strukturların milli texnologiya kompleksinin tərkibinə üzvi şəkildə daxil edilməsi;

- milli iqtisadi sistemin innovasiyalı inkişafının uzunmüddətli, orta müddətli və cari məsələlərinin qoyuluşunu və həllini üzvi surətdə birləşdirən kompleks elmi-texniki və texnoloji siyasətin işlənib hazırlanması.

Bundan başqa, bir faktı da unutmamaq olmur ki, bugünkü şəraitdə dünya iqtisadiyyatının inkişafı və innovasiyalı transformasiyası həm qloballaşma proseslərinin davam etməsi, həm də onların təsirinin dərinləşməsi kontekstində cərəyan edir, bu proseslər, o cümlədən, ölkənin az-şox nəzərə çarpan milli təcrid xüsusiyyətləri əsasında rəqabət üstünlüklərinin nailiyyətləri-

ni elmi araşdırmaların beynəlmilləşdirilməsindən mənfəət əldə edilməsinə doğru yönəldilməsini nəzərdə tutur. Buraya, o cümlədən, dünya ticarət dövriyyəsində intellektual məhsulların və intellektual mülkiyyət obyektlərinin nisbi payının daha da artması daxildir.

Yuxarıda qeyd olunan bütün məqamlarla əlaqədar, müasir dövlətin təşəbbüsü ilə istehsalatın elmi-texniki və texnoloji səviyyəsinin artırılması prosesi bu meyllərə uyğunluğun zəruriliyinə və global elmi-texnoloji məkana daha fəal inteqrasiya yolu ilə rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsinə əsaslanmalıdır.

Milli iqtisadiyyat çərçivəsində innovasiyalı inkişafın təmin edilməsinin mühüm şərtlərindən biri də intellektual mülkiyyətin qorunması üçün müasir qabaqcıl sistemin mövcudluğuudur. Bir neçə böyük ölkədəki vəziyyətə nəzər salaq. Məsələn, aparılmış hesablamalara görə, müasir Rusiyada mövcud intellektual mülkiyyət subyektlərinin təxminən 1/3 hissəsi, o cümlədən Rusiyada qeydiyyatla alınmış, lakin Rusiyanın milli iqtisadiyyatı üçün xüsusi kompensasiya ödənilmədən xarici şirkətlərin mülkiyyətinə çevrilən patentlər və ticarət markaları şəklində xaricə axır. BMT yanında Ümumdünya İntellektual Mülkiyyət Təşkilatının (ÜİMT) məlumatına görə, bunun nəticəsində 2011-ci ildə intellektual məhsulların dünya bazarında Rusiyanın sifarişlərinin nisbi payı cəmi 3,9 faiz təşkil etmişdir, halbuki həmin bazarda sifarişlərin nisbi payı göstəricisi Almaniya üçün 11,8 faiz, ABŞ üçün 11,3 faiz, Fransa üçün 9 faiz, İsveçrə üçün – demək olar ki, 7 faiz olmuşdur.

Təəccüblü deyil ki, dünyada yüksəktexnologiyalı biznes məhsullarının satışından əldə edilmiş ümumi gəlirdə ABŞ-ın payı təxminən 40 faiz, Almaniya və Yaponiyanın hərəsinin payı təxminən 20 faiz, Rusiyanın payı isə təxminən 1 faiz, yəni hesabi xəta qədərdir.⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiyalı inkişafın hədəflərini “nişan almaqla” beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi milli iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə xeyir gətirə bilər. Belə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının neft-qaz sektorunda yeni texnologiyalar və ən yeni avadanlıqlar yaranması dərin sulara yerləşən “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqları blokunun işlənməsinə başlamağa imkan vermişdir. Belə texnologiyalardan istifadə edilməsi isə, öz növbəsində, dünyanın ən böyük neft-qaz şirkətləri ilə Azərbaycanın uğurlu əməkdaşlığı nəticəsində mümkün olmuş, bu əməkdaşlıq prosesində karbohidrogenlər hasilatı üzrə bir sıra müasir qərb texnologiyaları tətbiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının dərin sularında Qərb şirkətlərinin iştirakı ilə həyata keçirilən sonrakı layihələr “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının işlənməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Bu yatağın işlənməsi də qabaqcıl innovasiyalı araşdırmaların beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə bizim milli iqtisadiyyata tətbiq edilməsini nəzərdə tutur.

Global elmi-texnoloji məkana inteqrasiyanın fəallaşması mövzusunun davamı kimi, məsələn, Qara dəniz və Xəzər dənizi Beynəlxalq Əməkdaşlıq və Tərəfdaşlıq Fondunun fəaliyyətində Azərbaycan nümayəndələrinin 5 ildən çox - 2009-cu ildən davam edən iştirakını yada salmaq olar. Fondun Direktorlar Şurasının tərkibinə MDB-nin iştirakçıları olan 7 ölkənin (Azərbaycan, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya və Ukrayna), həmçinin Gürcüstan, İran, Bolqarıstan, Rumıniya, Türkiyə və bir sıra başqa dövlətlərin nümayəndələri daxildir. Hazırda Fond Belarus ərazisində xüsusi yüksək texnologiyalar parkı yaradılmasını planlaşdırır. Həmin parkda nanotexnologiyalardan istifadə edilməsi əsasında bir sıra sənaye sahələrinə aid müəssisələr yaradılması nəzərdə tutulur. Planlaşdırılır ki, parkın ərazisində məhsul istehsalının “axın” mərhələsinə çatdırılması üçün lazım olan tədqiqat, sınaq və istehsal avadanlıqlarından kollektiv istifadə mərkəzi fəaliyyət göstərəcək.

⁸ Нешиной А.С. Эволюция смены экономической системы России // Инвестиции в России. 2012. № 4. с. 12.

Müasir iqtisadiyyatın investisiya-innovasiya tərkib hissəsi

Innovasiyalı inkişaf daim investisiya resursları şəklində “qidalandırılma” tələb edir. Bundan əlavə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq rəqabətin kəskinləşməsi milli iqtisadiyyatların investisiyaları cəlb etmək üçün rəqabətini də birbaşa əhatə edir. Açıq iqtisadiyyat şəraitində bu həm xarici investisiyalara, həm də daxili mənbələrdən gələn kapitallara aiddir.

Buna görə deyə bilərik ki, əlverişli investisiya şəraitinin formalaşması innovasiyalı inkişafın təmin edilməsi problemi ilə bilavasitə bağlıdır və bu səbəbdən, həm yerli investisiyaları, həm də xarici kapital qoyuluşlarını cəlb etməyə çalışan ölkənin hökumətinin birinci dərəcəli vəzifəsidir. İnvestisiya şəraiti ümumi işgüzar şəraitin tərkib hissəsi olduğuna görə, onun yaxşılaşdırılması üçün təklif edilən tədbirlər, kifayət qədər geniş sferaya aid ola bilər.

Xatırladaq ki, investisiya şəraiti dedikdə, xarici investorun fəaliyyətinin siyasi, iqtisadi, hüquqi, inzibati şəraitinin məcmusu başa düşülür. Onu sosial və siyasi sabitlik, iqtisadi artımın dinamikası, makroiqtisadi göstəricilərin sabitliyi, xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılma dərəcəsi, inkişaf etmiş infrastrukturun, qanunverici-hüquqi bazanın, bank sisteminin və vergi tənzimlənməsinin mövcudluğu, inzibati baryerlərin mövcud olub-olmaması, ölkənin təbii və ixtisaslaşdırılmış əmək resursları ilə təmin olunması, həmçinin investisiya layihələrinin xərcinin çıxarılması müddətləri kimi meyarlara əsasən qiymətləndirmək olar.

UNCTAD (BMT-nin Ticarət və İnkişaf konfransı) məlumatlarına görə, 2012-ci ildə dünya iqtisadiyyatında davam edən global böhran şəraitində birbaşa xarici investisiyaların, yəni qəbul edən tərəfi üçün ən əlverişli xarici investisiyaların həcmi 18 faiz azalaraq 1,35 trilyon dollara düşmüşdür. Bununla əlaqədar, UNCTAD ekspertləri hesab edirlər ki, investisiyaların böhran öncəsi həcmələrinə qayıdış əvvəl gözlənildiyindən daha çox vaxt aparacaq, hər şeydən əvvəl ona görə ki, dünya iqtisadiyyatındakı qeyri-sabitlik və siyasi qeyri-müəyyənlik hələ davam edir.

Bu şəraitdə xarici investorlar üçün hansı ölkələrin daha cəlbedici olması məsələsini nəzərdən keçirək. Məsələn, kapitalların cəlb edilməsi göstəricisi üzrə birinci yeri əvvəlki kimi yenə ABŞ (168 milyard dollar), sonrakı yerləri Çin (124 milyard dollar), Honkonq (76 milyard dollar), Böyük Britaniya (62 milyard dollar), Avstraliya (57 milyard dollar), Sinqapur (57 milyard dollar), Kanada tutur (45 milyard dollar).⁹ Azərbaycan 2013-cü ilin yekunlarına görə təxminən 5,9 milyard dollar həcmində birbaşa xarici investisiya cəlb etmişdir.¹⁰

Beləliklə, əlamətdar haldır ki, xarici investorlar üçün cəlbedicilik baxımından aparıcı yerləri həm də innovasiyalı inkişafın səviyyəsi baxımından aparıcı qərb dövlətləri, həmçinin Honkonq və Çin Xalq Respublikası tutur. Məsələn, 2009-cu ildə Çinin böhrandan qaça və “dünya iqtisadiyyatının lokomotivi” kimi şərəfli rolunu qoruyub saxlaya bilməsi çox cəhətdən onun sayəsində mümkün olmuşdur ki, o, iqtisadiyyatın real sektoruna daxili investisiyaları nəinki əvvəlki səviyyədə saxlamış, hətta bu investisiyaları artırmışdı. Bununla, Çin iqtisadiyyatının xarici investorlar üçün də etibarlı olması haqqında signal verilmişdi. Ümumiyyətlə demək olar ki, innovasiyalardan istifadə əsasında modernləşdirməni müvəffəqiyyətlə həyata keçirən Asiya ölkələrində ÜDM-nin tərkibində investisiyaların payı olduqca yüksəkdir. Məsələn, Çində bu göstərici 41,1 faiz, Hindistanda - 34,5 faiz, Cənubi Koreyada - 29,3 faiz təşkil edir.

Lakin yuxarıda deyilənlər təkcə Asiya ölkələrinə aid deyil. Məsələn, AFR-in sənayenin bir sıra sahələrində lider mövqelərinin saxlaması, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, məhz real sektora investisiyaların həcmünün artırılması sayəsində təmin edilmişdi.

Ümumiyyətlə iqtisadiyyatın innovasiyalara həssaslığı bütövlükdə sosial-iqtisadi münasibətlər sisteminin effektivliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biridir. Əgər innovasiyalar

⁹ 2013-cü ildə dünya üzrə investisiyalar haqqında məruzə. UNCTAD // http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2013_en.Pdf.

¹⁰ Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2014. Bakı, 2014. s.404.

az yayılmışdırsa, bu o deməkdir ki, sistemin institusional-hüquqi tərkib hissəsinin bu və ya digər elementləri, yaxud bütövlükdə bu sistem səmərəsiz işləyir. Özü də bu fikri təkcə elmi-texniki potensialın təkrar istehsalına yox, həm də onun bütün seqmentlərinə – iqtisadi, siyasi, sosial və sair seqmentlərə aid etmək olar

Nəhayət, belə bir sual yaranır: əgər biz innovasiyalı inkişafın iqtisadiyyatın bütün sahələrini, o cümlədən “klassik” sahələr üçün əhəmiyyətini vurğulayırsaq, onda ən qabaqcıl sahələrin xüsusiyyəti nədən ibarətdir və ümumiyyətlə, innovasiyalı inkişaf mərhələsində belə xüsusiyyət mövcuddurmu? Bizim fikrimizcə, bu suala belə cavab vermək olar. Ən qabaqcıl, *intellektual baxımdan tutumlu* sahələrə investisiyalar iqtisadiyyatın qalan sahələrinə xüsusi, bir növ kumulyativ və ya sinergetik effekt təsiri göstərə bilər. Bu halda bir mühüm məqam da qeyd edilməlidir ki, bu sahələr – “yeni iqtisadiyyat” anlayışının bəzi izahlarında göstərildiyi kimi, “özləri üçün” işləməyiblər və hətta, parovoz kimi, iqtisadiyyatın başqa sahələrini arxalarınca çəkib aparmaz, amma məhz bu sahələrdə innovasiya artımına stimullaşdırıcı təsir göstərərkdilər.

Cəmi bir, amma, bizim fikrimizcə, çox ibrətamiz olan nümunə göstərək. Belə ki, ekspertlərin hesablamalarına görə, 5 ildən sonra dünyada robot texnikası sahəsinə investisiyaların ümumi həcmi 150 milyard ABŞ dollarından çox olmalıdır. Bu məbləğ hazırda sənaye robotları istehsalına sərf edilən investisiyalardan təxminən 4 dəfə çoxdur. Sonrakı 10 ildə isə, analitiklərin hesablamalarına görə, robot texnikasının və avtonom sənaye nəqliyyatının dünya iqtisadiyyatının bütün başqa sferalarına ümumi təsirinin pul şəklində ifadəsi astronomik bir məbləğə - 5 trilyon 270 milyard dollara bərabərdir.¹¹

Məhz bu səbəbdən dünya iqtisadiyyatının aparıcı mərkəzləri lider mövqelərini, o cümlədən bu sahədə də, qoruyub saxlamaq və daha da gücləndirmək üçün hər cür say göstərilir. Məsələn, Avropa İttifaqı 2014-cü ilin yayında Avropada robot texnikasının inkişafına yönəlməmiş SPARC adlandırılan “Əməkdaşlıq proqramı” elan etmişdir. Bu sahədə innovasiya xarakterli fundamental tədqiqatlara və tətbiqi araşdırmalara yönəldilmiş investisiyaların ümumi həcmi 2,8 milyard avro təşkil edir, bu məbləğin təxminən 25 faizi Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin ödəmələrinin payına düşür. Və daha bir mühüm detallı qeyd etməyə dəyər: göstərilən proqram Avropa ölkələrində ən azı 240 min ixtisaslaşdırılmış iş yeri yaradılmasını nəzərdə tutur, bu isə hələ də davam edən maliyyə-iqtisadi böhran və Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin çoxunda ümumi sosial gərginliyin artması şəraitində, hər şeydən əlavə, böyük sabitləşdirici rol oynayır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, *sənaye parklarının* yaradılması investisiyalar cəlb edilməsi və ən müxtəlif sənaye sahələrinin qabaqcıl istehsallarının inkişafı üçün mühüm amildir. Bu halda belə parkların inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması, o cümlədən innovasiyalı iqtisadi artımın dəstəklənməsi üzrə maddələr çərçivəsində birbaşa büdcədən maliyyələşdirmə, innovasiya layihələrinə sərmayə qoymağa hazır olan şəxsi biznesə əslə mane olmur. Əksinə demək olar ki, belə parklar dövlət sektoru ilə özəl sektor arasında əməkdaşlığın yaxşı nümunələri ola bilər.

Sənaye parkı bir, iki və ya daha çox sahənin müəssisələrinin bir-birindən asılı olmayaraq yerləşdiyi sənaye meydançasıdır. Belə müəssisələr sənaye parkının *rezidentləri* statusu əldə edir, müvafiq infrastrukturdan və təqdim edilməsi üçün xüsusi idarəçi şirkət cavabdeh olduğu xidmətlərdən birgə istifadə edir. Zəruri mühəndis kommunikasiyalarının, xammal mənbələrinin və daha vacibi - gələcəkdə istehsal ediləcək məhsulların (və ya xidmətlərin) satış bazarlarının bütün rezident müəssisələr üçün əlverişli olması bu cür birgə istifadənin aşkar üstünlükləridir.

İnvestisiyaların spesifikasiyası baxımından, sənaye parkları iki növ olur – greenfield¹² və

¹¹ http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf, p. 301.

¹² İng. “yaşıl (və ya şumlanmamış) sahə”.

brownfield¹³. Bunlardan birincisi ərazinin boş sahəsində (“greenfield” adı da bununla bağlıdır), praktik olaraq sıfırdan başlayaraq, ikincisi isə – artıq hazırlanmış, indi istifadə olunan və ya daha əvvəllər istifadə edilmiş sənaye meydançasında yaradılır. Bizə belə gəlir ki, inkişaf etmiş dövlətlərin çoxunda son illərdə geniş yayılmış belə parkların inkişafı bizim ölkə şəraitində innovasiya araşdırmalarının və innovasiyalı istehsalatların çox perspektivli formasıdır.

*Babayev Ə.P. prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

MÜASİR İQTİSADIYYATIN INNOVASİYALI İNKİŞAFININ MƏZMUNU VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Təqdim edilən işdə elmi-texniki tərəqqinin “innovasiyalı inkişaf” adlanan müasir mərhələsinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında inkişafın əvvəllər məlum olan bütün mərhələləri ilə müqayisədə innovasiyalı inkişafın fərqləri probleminə müəllif yanaşması əsaslandırılır. Innovasiyalı inkişafın təmin olunmasında investisiya tərkib hissəsinin əhəmiyyəti açıqlanır.

*Бабаев А.П. проф.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 Y O M E

СОДЕРЖАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

В предлагаемой работе рассматриваются особенности современного этапа развития научно-технического прогресса, который получил устоявшееся название «инновационное развитие». Дается авторский подход к проблеме отличий инновационного развития от всех ранее известных стадий (периодов) развития на базе достижений научно-технического прогресса. Раскрывается значение инвестиционной составляющей в обеспечении инновационного развития.

*Babayev A.P. prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

CONTENTS AND PECULIARITIES OF MODERN INNOVATION ECONOMIC DEVELOPMENT

The article considers peculiarities of modern period of development of the scientific-technical progress, which is known under the name “innovation development”. There is also given the author’s approach to the problem of differences between innovation development and all before known stages (periods) of development based on scientific-technical progress achievements. The article also demonstrates meaning of investment factor in providing innovation development.

¹³ İng. “qəhvəyi (və ya şumlanmış) sahə”.

*Магерамов А.М. д.э.н. проф.
Бакинский Государственный Университет*

УДК - 339.9; 339.5

КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Açar sözlər: kompleks təhlil, xarici iqtisadi fəaliyyət, Azərbaycan, ticarət.

Ключевые слова: комплексный анализ, внешнеэкономическая деятельность, Азербайджан, торговля.

Key words: comprehensive analysis, foreign economic activity, Azerbaijan, trade.

По экономическим богатствам и расположению Азербайджан является страной привлекающей внимание во всех стадиях мировой истории. В экономическое преимущество Азербайджана входит высокая деловитость населения. Неслучайно что, Азербайджан, имеющий такие преимущества, стоял в центре интересов ведущих мировых держав. Эти интересы проявляли себя в различных формах. Ряд стран пытались осуществить экономические интересы Азербайджана на взаимных основах. Другие страны для использования природных богатств Азербайджана искали пути в его оккупации. В результате этого подхода Азербайджан неоднократно подвергался захватам больших стран. Последний захват был осуществлен со стороны России. Экономика Азербайджана подвергалась различным воздействиям, в первую очередь, со стороны Царской Руси, затем Большевицкой России.

Несмотря на негативное влияние оккупаций Азербайджана со стороны России в 19 веке, были и некоторые новшества для экономики Азербайджана. Эти новшества проявляли себя в Баку и в его окрестностях. Интерес России к Азербайджану связано с геостратегическими факторами и наличием нефти. Неслучайно что, в конце 19 в начале 20 века Азербайджан являлся страной производящей максимальное количество топлива. В начале XX века Азербайджан давал 95% топлива произведенной в России и 50% топлива произведенной в мире (7).

Выход Азербайджана с контроля не было в интересах России. В связи с этим оккупация со стороны Советской России продолжалась еще 70 лет. Советский период характеризуется позитивными достижениями в экономической отрасли. Несмотря на то, что Азербайджан не имел возможность использовать свои природные ресурсы в независимой форме, в республике началась формализация системной экономической инфраструктуры. Самым главным для Азербайджана являлась усиление просвещенности в стране. Этот процесс превысил численность кадров в экономической сфере. Однако центр не был в интересах всеобъемлющей экономической деятельности Азербайджана. Не было возможно участие Азербайджана в системе международных экономических отношений. Распределение богатств Азербайджана осуществлялась посредством центра.

Однако повышение экономического развития Азербайджана и благосостояния народа заставляло научных и национальных кругов задумываться. Все отмеченные цели стали достигаться после прихода к власти Гейдар Алиева в 1969 году. В Азербайджане стали формироваться новые производственные предприятия. Началось строительство стратегически важных заводов и фабрик. По инициативе Гейдар Алиева для обеспечения развития народного хозяйства молодежь Азербайджана стала отправляться в зарубежные страны. Состояние Азербайджанской Республики стало постепенно повышаться между странами союзниками. Но, к сожалению, после ухода с власти Гейдар Алиева состояние снова ухудшилось. Постепенно в экономике стали проявлять себя негативные тенденции. Характер экономических связей Азербайджана в период ССР анализировался в рапортах и резюме международных организаций. "Отношения с зарубежными государствами были в полном контроле центра, и в результате этого Азербайджан

не обладал свободой выхода в иностранные рынки. В конце 80 годов в торговых отношениях с советскими государствами Азербайджан обладал 16% ВВП с позитивным сальдо и в торговых отношениях с другими государствами 7% негативным сальдо. В те периоды 95% экспортируемых продуктов были нефтепродукты, станки, продукты ткачества и вино. В те периоды в Азербайджан ввозились необработанная нефть, сырье и материалы, машины и оборудования”. (9)

В конце 1980 годов народное движение против отделения Нагорного Карабаха привело к приобретению независимости в результате многолетней борьбы. С 1991 года Азербайджан превратился в независимый субъект международных отношений. Для сохранения независимости в таких обстоятельствах требуется целесообразная внешняя и внутренняя политика. Азербайджан приобрел свой независимость в очень сложных обстоятельствах. Агрессия со стороны Армении, разрушение производственных сфер, отразилась в экономических показателях Азербайджана. Ученый экономист Ч.Аббасов представил следующие показатели: “общий объем ВВП составил 55% в 1990-94 годах, объем промышленного производства составил 52%, продукты сельского хозяйства уменьшились на 44%. Добыча нефти составил 3 миллиона тонов, газ 3.1 миллиард м³, объем химических продуктов, нефтехимия, металлургия, машиностроительство, легкая промышленность снизилась от 80% до 40%.”(1)Как видно, экономические показатели не на высоком уровне. Для развития экономики Азербайджана необходим был стратегический подход. В первую очередь, требовалась стабильность внутри страны, в результате этого деловая среда должна была развиваться.

Нестабильная обстановка в республике 1991-1993 гг. повлияло на экономические отношения. Неопределенность экономической стратегии помешало Азербайджанской Республики занять заслуженное место на зарубежном рынке. В 1991-1992 годах политика Азербайджанской Республики была направлена в сторону России, это мешало поступлению западного потока капитала в страну. В 1992-1993 годах проявлялись эмоциональные признаки в политике Азербайджана. После повторного прихода к власти Гейдар Алиева в 1993 году Азербайджан перешел к политике балансирования, это дал новый толчок для более активной интеграции страны в систему экономических отношений. В 1994 году внешний торговый оборот Азербайджанской Республики достиг 1415 миллион долларов (1). Азербайджан перешел на новый этап зарубежной экономической деятельности.

Азербайджанская Республика должна была продемонстрировать такой курс политики, чтобы прежние экономические отношения не разрушились и установились новые экономические отношения с Западом. Основной принцип в этой сфере заключался в формализации необходимых условий для зарубежных инвестиций. Еще в начале 90 годов в республике были осуществлены важные шаги с целью привлечения иностранных инвестиций. В 1992 году был принят закон для защиты иностранных инвестиций. Основная цель этой политики было направлено на привлечение иностранного капитала в республику, передовых технологий, опыта управления и повышение защиты прав инвесторов. (2)

Для вступления Азербайджана в систему международных экономических отношений, главным фактором являлся нефть и газ. Однако, существование СССР мешало принятию важных мер в этой сфере. Несмотря на все это, еще в 1989 году были сделаны важные шаги для привлечения западных нефтяных компаний в Азербайджан. Ещё в осени 1989 года президент частной компании Рамко Стив Рамп приехал в Баку для установления деловых связей. Он знал, что опыт Британии в эксплуатации нефтяных месторождений Северного моря понадобится в присвоении неиспользованных нефтяных месторождений Каспийского моря. (8)

Как видно, еще в конце 1980 года и в начале 1990 года Азербайджан вступил в круг международных экономических интересов.

Новые подходы по созданию нефтяной политики были достигнуты в результате подписания «Контракта века» между ГНКАР и консорциума нефтяных компаний. Впервые за свою историю Азербайджан подписал контракт, в результате которого он будет независимо распоряжаться своими нефтяными богатствами. На мероприятии подписания этого исторического документа принимали участие 11 компаний из семи стран. Согласно контракту передовые нефтяные компании из США, России, Турции, Великобритании, Норвегии и Саудовской Аравии должны были добывать 511 миллионов нефти в течение 30 лет. Общий инвестиционный вклад проекта составляло 10 миллиардов долларов США, 7,4 миллиарда долларов из этой суммы должны были вложить западные нефтяные компании. Затем в проект присоединились компании «Иточу» Япония и «Экссон» США. Доли участников в проекте расположены в нижеследующем порядке: (4)

Таблица 1.

Компании Контракта Века

Компании	Инвестиционная часть
British Petroleum (Великобритания)	17,12%
Amoco (США)	17,01%
LUKoyl (Россия)	10,00%
Penzoil (США)	4,81%
Eksson (США)	8,00%
Stat oil (Норвегия)	8,56%
Itochu Slodzi (Япония)	3,92%
Remko Enerji Qrup (Великобритания)	2,08%
Yunokal (США)	10,05%
Turkish Petroleum Cor. (Турция)	6,75%
Delta Nimir Khazar (Саудовская Аравия)	1,68%
ГНКАР (Азербайджан)	10,00%

Как видно по таблице основными компаниями являются Западные компании, включая компании Великобритании, США, Норвегии.

Таблица 2.

Внешнеторговый оборот Азербайджана (млн. дол. США)

Годы	В миллион долларов США				По сравнению с прошлым годом в факт. ценах и в процентах		
	Торговый оборот	Импорт	Экспорт	Сальдо	Торговый оборот	Импорт	Экспорт
2008	54 926,0	7 170,0	47 756,0	40586,0	466,6	125,5	788,3
2009	20 824,5	6 123,1	14 701,4	8 578,3	37,9	85,4	30,8
2010 ¹	33 160,7	6 600,6	26 560,1	19959,5	106,5	105,0	106,9
2010 ²	27 960,8	6 600,6	21 360,2	14759,6	120,0	105,0	125,3
2011 ¹	44 161,7	9 756,0	34 405,7	24649,7	104,0	145,3	92,6
2011 ²	36 326,9	9 756,0	26 570,9	16814,9	103,9	145,3	88,7
2012 ¹	43 813,5	9 652,9	34 160,6	24507,7	95,5	96,9	95,1
2012 ²	33 560,9	9 652,9	23 908,0	14255,1	89,3	96,9	86,2
2013 ¹	43 551,2	10 712,5	32 838,7	22126,2	102,7	109,1	100,7
2013 ²	34 687,9	10 712,5	23 975,4	13262,9	106,3	109,1	105,1

1) Статистическая информация - на самом деле пересекли границу с экспорта страны, но официально зарегистрировано в таможенных органах в течение отчетного периода, объем сырой нефти и природного газа, а также с учетом статистической стоимости. 2) таможенная информация - дата таможенного оформления нефти и природного газа, экспортируемого на то, что дата (дата государственной границы) не совпадают, объем экспорта в общем объеме экспорта страны сырой нефти и природного газа находит в официальном качестве таможенных органов были включены в данные. 2010, 2011, 2012, 2013, и индексы рассчитываются с учетом ценового фактора, реальный изменение (увеличение, уменьшение) отражает.

Одним из важнейших вопросов во внешнеэкономических отношениях Азербайджана было нахождение приемлемых путей для экспорта нефти. Одним из важных шагов в этом направлении было достижение согласия по проложенную нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан (БТД). Во время подписания «Контракта века» президентом Азербайджанской Республики Гейдар Алиевым, когда многим было туманно социально-экономическое значение нефтепровода, он определил направление, отвечающее интересам республики по выведению нефти Азербайджана на мировой рынок. Во время выбора основного нефтепровода по экспорту нефти - БТД Гейдар Алиев не только действовал политическими мотивами, он также принял во внимание экономические интересы компаний, ведущих многолетнюю деятельность в Азербайджане. Подписание межгосударственного соглашения по проведению нефтепровода БТД в Стамбульском саммите являлось следующим логическим звеном нефтяной стратегии. В результате деятельности Гейдар Алиева президенты США, Грузии и Турции поддержали проведение нефтепровода. Гейдар Алиев постоянно искал оптимальные методы использования Азербайджанской нефти. Одним из заслуг Гейдар Алиева во внешнеэкономической политике Азербайджана является превращение республики в страну, пользующуюся огромным энергетическим потенциалом Каспийского моря, формирующую новую экономическую модель в развитии региона, играющего огромную роль в расширении политически торговых отношений между Европой и Азией, в развитии Кавказского транспортного коридора, в осуществлении проектов INOQEYT, TRASEKA и ряда других больших проектов в Прикаспийском и Кавказском регионе (5). Ученые Азербайджана высоко оценили политику Гейдар Алиева о рациональном использовании Азербайджанской нефти. Впервые в истории Азербайджана среди руководителей страны именно Гейдар Алиев использовал нефть не только для экономического развития, но и для усовершенствования независимости (6).

Взгляды Н.Алиева, высказанные в связи с определением нефтяной стратегии Гейдар Алиева, показал, насколько верными являются интересы Азербайджана в проекте БТД: «Основу новой нефтяной стратегии и концепции президента Азербайджанской Республики Гейдар Алиева составляет ускоренное развитие проектов по разработке ресурсов углеводорода в Азербайджане, создание на мировом рынке альтернативной региональной сети нефти и газа, а это, в свою очередь, в XXI веке заложило основы экономического развития не только Азербайджана, но и государств Грузии и Турции, имеющих с ним тесные экономические связи». **12 (Новое время. Февраль 2004.)**

Данное соглашение имеет не только экономическое, но и политическое значение. По той причине, что создание данного нефтепровода превратит Азербайджан в значительную страну региона. Общая длина нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан составляет 1743 км., и является длиннейшим по сравнению с другими. 449 км. нефтепровода проходит через Азербайджан, 235 км. через Грузию, 1059 км. через Турцию. Общий финансовый расход данного нефтепровода составляет 4.8 млрд. долларов, а расходы доставки 24 доллара за каждый тон. Создание инфраструктуры Баку-Тбилиси-Джейхан предоставляет Азербайджану возможность приобретения выхода в мировой океан посредством порта Джейхан. Баку-Тбилиси-Джейхан в то же время даёт возможность Азербайджану создать силу сопротивления против политического давления с Севера и

Юга. Посредством БТД на мировой рынок доставляется не только нефть Азербайджана, но и Казахстана. Этим Азербайджан, Грузия и Центральная Азия приобретают широкие возможности деятельности в системе региональных и глобальных экономических отношений.

Одним из значительных проектов, в котором участвовал Азербайджан, является проект TRASEKA «Впервые идея TRASEKA была выдвинута в мае месяце 1993 года в Брюсселе по инициативе Европейской комиссии» (3). Азербайджанская Республика стоит в ряду первых среди стран, играющих активную роль в реализации проекта. Европейский Союз выделил Азербайджану 7 650 000 млн. экю гранта для реализации программы TRASEKA. Как было уже отмечено, TRASEKA является одним из проектов, разработанным в рамках программы TESIS Европейского Союза, 12 стран являются его членами, а 32 страны и 13 международных и региональных проектов активно участвуют в осуществлении этого проекта. Наряду с ООН, ЕБРР, Мировым Банком, ОБСЕ и другими организациями, успешно участвующими в осуществлении проекта, особая роль принадлежит ГУАМ и Черноморской Организации Экономического Сотрудничества.

Как мы уже отметили, одним из существенных факторов в реализации проекта TRASEKA является сотрудничество с Черноморской Организацией Экономического Сотрудничества (ЧОЭС). ЧОЭС, созданная в 1992 году Турцией, Россией, Украиной, Грузией, Арменией, Азербайджаном, Албанией, Молдовой, Румынией, Болгарией, Грецией и Сербией как формат Черноморской Организации Экономического Сотрудничества, преобразовавшаяся в 1998 году в региональную международную организацию, ставит перед собой цель содействия интеграционным процессам и экономическому сотрудничеству на региональном и субрегиональном уровне, охватывающем Чёрное море, Каспийское море и Средиземное море. В 2003 году она была признана международной организацией со стороны ООН.

28 июня 2007 года на саммите, организованном в Стамбуле в связи с 15-летием Черноморской Организации Экономического Сотрудничества (ЧОЭС), в основном, широко обсуждались энергетические, транспортные проекты, вопросы политического и экономического сотрудничества. На юбилейном Саммите, на котором участвовали представители 12 стран-членов организации и представители 13 государств, обладающих статусом наблюдателя, ещё раз - было сказано, что Азербайджан играет активную роль в сотрудничестве государств, расположенных в регионе Чёрного и Каспийского моря, в разработке и решении международных проектов. «У нас уже имеются реальные, конкретные результаты, проекты и данные проекты послужили ряду успешных результатов в течение каждого действующего 10 лет, а также миру и безопасности в международном масштабе».

В результате внешнеэкономической деятельности Азербайджана произошёл ряд структурных изменений экспорта и импорта. Данные структурные изменения нашли своё отражение в нижеуказанных таблицах.

Таблица 3.

Импорт по видам операций (в долларах США)

Виды операций	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Итого	7169980,9	6123110,5	6600611,6	9755968,7	9652 870,6	-----
В том числе:						
Вычисления по национальной валюте	17839,8	35265,4	12970,1	907,2	6553,1	51,4
Вычисления по конвертируемой валюте	5 666315,9	5177293,6	5179609,8	7791839,3	7702 855,4	7944884,4
Вычисления по клирингу	-	40,2	186,3	314,5	328,1	172,1
Вычисления по закрытой валюте	353085,1	230035,3	328678,5	486944,3	490349,1	476574,9

Проведение товаров по другим видам коммерционных операций	3,0	2,5	0,2	58,9	293,2	81,7
Отправка а товаров другим видам коммерционных операций	-	-	-	-	-	-
Проведение товаров на основе соглашений строительства объектов и предприятий	-	-	-	747,3	66,4	21,0
Характер соглашения не обнаружен	-	-	-	-	-	-
Другие виды операций	1132737,1	680473,5	1079166,7	1475157,2	1452425,3	2290717,0

Анализ внешнеэкономических связей Азербайджана показывает, что начатая в последние годы тенденция породила либерализацию экономических связей, структуру экспорта и импорта, расширение географии и др. положительные тенденции. Можно сказать, что Азербайджан обладает экономическими связями со всеми континентами мира. Однако, из-за того, что конкурентоспособность многих производимых в Азербайджане продукции не является такой уж высокой на мировом рынке, республика экспортирует, в основном, сырьё. Анализ импортного и экспортного баланса Азербайджанской Республики даёт возможность говорить о том, что из многих стран совместно с продукцией промышленных сфер, составляющих основу технического прогресса, в Азербайджан привозятся также промышленные и сельскохозяйственные продукты, имеющие все факторы для производства и развития в Азербайджане. Расширение экономических связей Азербайджана органически связано с усилением распределения труда. Республика постепенно ещё более вступает в общественное распределение труда, специализацию и кооперирование, экономическую интеграцию. Транспортно-географическое положение Азербайджана даёт возможность выхода в Северный Кавказ, Среднюю Азию, Грузию, Армению (агрессивная политика, в настоящее время совершаемая данной республикой исключает существование всех связей с ним) и Иран посредством железной дороги, а также морским путём вдоль Волги в Иран, Северный Кавказ и Среднюю Азию. Посредством автотранспорта можно поддерживать связь с Ираном, Турцией, Северным Кавказом и Грузией. Современный Азербайджан обладает объективными факторами экономических связей, нормативно-юридической базой.

В декабре 2013 года объём валового внутреннего продукта (ВВП) Азербайджана составил 125,03% ВВП за ноябрь. Как сказано в сообщении Госкомитета по статистике, в 2013 году объём ВВП Азербайджана составил 57708,2 млн. манатов (AZN), или \$ 73,560 млрд. по обменному курсу на конец отчётного периода - 0,7845 AZN за 1 USD, что в сопоставимых ценах на 5,8% выше объёмов ВВП за 2012 год (54743,7 млн. AZN). Не-нефтяной ВВП вырос за год на 10%. В декабре 2013 года ВВП составлял 5635,9 млн. AZN (лучший в прошлом году показатель) против 4507,7 млн. AZN в ноябре. ВВП за четвёртый квартал 2013 года (14960,2 млн. AZN) составил 96,2% ВВП за третий (15546 млн. AZN), 104,9% от показателя за второй (14255,4 млн. AZN) и 115,5% за первый квартал (12946,6 млн. AZN). В 2013 году ВВП на душу населения составил 6207,3 AZN (\$7912,5), прибавив в декабре 603,1 AZN (\$769,7). В четвёртом квартале ВВП на душу населения составил 1600,6 AZN (\$2039,1) против 1670,3 AZN (\$2129,3) за третий, 1536,7 AZN (\$1958,5) за второй и 1399,6 AZN (\$1783,4) за первый квартал. Индекс дефлятора ВВП Азербайджана в прошлом году составил -0,4% против +2,9% в 2012 году. В 2013 году в промышленности было произведено добавленной стоимости на 26701,5 млн. AZN, или 46,3% ВВП. Добавленная стоимость в сельском хозяйстве составила 3057,8 млн. AZN, в строительном секторе - 6828,9 млн. AZN, на транспорте -

2781,6 млн. AZN, в секторе связи - 1008,5 млн. AZN, в оптовой и розничной торговле - 4092 млн. AZN, в секторе социальных услуг - 8492 млн. AZN. Доля производственного сектора в структуре ВВП составила 63,4% (36588,2 млн. AZN) при росте добавленной стоимости на 4,9%, услуг - 30,2% (17429,7 млн. AZN) при росте добавленной стоимости на 7,2%, чистых производственных и импортных налогов - 6,4% (3690,3 млн. AZN) при росте на 8,5%(10).

Объём внешнеторгового оборота Азербайджана за 2013 год составил \$34,687 млрд. (+3,35% к 2012 году) против \$33,560 млрд. за 2012 год, и \$54,919 млрд. за 2008 год. Лучший в 2012 году показатель был отмечен в апреле (\$3,439 млрд.). В 2013 году лучшим стал показатель мая (\$3,160 млрд.). Как сказано в сообщении Государственного таможенного комитета, за 2013 год из страны были экспортированы товары 2111 наименований на сумму \$23,975 млрд. (+0,28% к 2012 году). Лучшим стал февральский экспорт (\$2,261 млрд.). За 2013 год были импортированы товары 6159 наименований на \$10,712 млрд. (+10,95%) против \$9,652 млрд. за весь 2012 год (-1,06%). Лучшим был майский импорт (\$1,212 млрд.). Положительное сальдо по импортно-экспортным операциям в 2013 году составило \$13,262 млрд. против \$16,918 млрд. за 2012 год. В 2013 году лучший показатель пришёлся на февраль (\$1,455 млрд.). «В 2013 году таможенные сборы составили \$1383,246 млн., включая \$298,249 млн. таможенных пошлин, \$986,078 млн. НДС, \$81,336 млн. акцизов, \$17,582 млн. дорожного налога», - сказано в сообщении. В итоге общие таможенные сборы в 2013 году составили 12,91% импорта против 12,52% за весь 2012 год и 11,7% за 2011 год. В 2013 году резидентами и нерезидентами Азербайджана осуществлялись торговые операции с 149 странами мира против 155 стран в 2012 и 149 стран в 2011 году. Во внешнеторговых операциях в 2013 году участвовали 7005 физических и юридических лиц, в том числе 3873 юридических (286 из государственного и 3587 из частного сектора) и 3232 физических лица(12).

Анализ внешнеэкономической деятельности Азербайджана показывает, что Основными целями развития внешней торговли до 2013 года являются упрощение процедур внешней торговли, диверсификация товарной структуры экспорта и импорта, анализ возможностей защиты внутреннего рынка в рамках принципов Всемирной торговой организации (12). в рамках этих приоритетов правительство также планирует усовершенствование политики внешней торговли по стимулированию производства местной продукции, поощрение экспорта продукции частного сектора, подготовку антидемпинговых мер и при необходимости их реализация, анализ аспектов внешней торговли и тенденций, связанные с электронной торговлей. Кроме того, предусматривается подготовка экспортно-импортной политики Азербайджана и развитие его экспортного потенциала, выход товаров и услуг на иностранный рынок и создание для этого выгодных условий, подготовка и реализация мер для эффективной интеграции экономики страны в мировую экономику, подготовка предложений по устранению политики недобросовестной конкуренции Азербайджана, разработка предложений по внедрению системы обобщенных преференций.

Список использованной литературы

1. Abbasov Ç.M. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları. Bakı, "Elm nəşriyyatı" 2005. s. 19.
2. Kərimov C., Orucov A., İsmailov H. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı, "Nurlan", 2007. səh.714.
3. Heydərov K. Heydər Əliyev və Azərbaycanda gömrük sisteminin təkamülü. Bakı, "Ozan", 2000. səh. 191.
4. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik, B. "Azərbaycan" 2005, səh. 664.

5. Qurbanov Z. Milli neft strategiyasının memarı H.Əliyevdir. H.Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi. Bakı, "QAPP-POLİQRAF" 2003, səh. 136-143.

6. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, "Təhsil" 2002. səh 127.

7. Osman Nuri Aras. Azerbaijan'nın Hazar ekonomisi ve stratejisi. İstanbul. Der Yayınları. 2001. s. 21.

8. Аббасов Ч. М. Экономика Азербайджана на путях глобализации: предпосылки и последствия. Баку, "Элм" 2007, с. 115.

9. Экономические обзоры МВФ – Азербайджан. 1994. с. 32.

10. <http://abc.az/rus/news/78882.html>.

11. <http://abc.az/rus/news/78777.html>.

12. <http://www.1news.az/economy/20081117075725834.html>.

*Məhərrəmov A.M. i.e.d., prof.
Bakı Dövlət Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İQTİSADİ FƏALİYYƏTİNİN HƏRTƏRƏFLİ TƏHLİLİ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili təqdim edilir. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan iqtisadi zənginlik və mövqeyinə görə dünya tarixinin bütün mərhələlərində diqqəti cəlb edən bir ölkədir. Azərbaycanın iqtisadi üstünlüyünə yüksək əhali işgüzarlığı daxildir.

*Маггеррамов А.М. д.э.н., проф.
Бакинский Государственный Университет*

P E Z Y O M E

КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье проводится комплексный анализ внешнеэкономической деятельности Азербайджанской Республики. Автор указывает, что по экономическим богатствам и расположению Азербайджан является страной, привлекающей внимание во всех стадиях мировой истории. В экономическое преимущество Азербайджана входит высокая деловая деятельность населения.

*Maharramov A.M. dr. of econ. scien., prof.
Baku State University*

S U M M A R Y

COMPREHENSIVE ANALYSIS OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

The article presents a comprehensive analysis of foreign trade activities of the Azerbaijan Republic. The author points out that Azerbaijan is a country which attracts attention in all stages of world history due to its economic wealth and position. High efficiency of population constitutes the economic advantage of Azerbaijan.

*Namazova C.B. i.e.d., prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT- 336

AZƏRBAYCANDA HƏYATA KEÇİRİLƏN UĞURLU İNVESTİSİYA SİYASƏTİ İQTİSADİYYATIN ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİNƏ XİDMƏT EDİR

Açar sözlər: investisiya siyasəti, investisiya mühiti, inkişaf, maliyyələşdirmə mənbəyi.

Ключевые слова: инвестиционная политика, инвестиционный климат, развития, источник финансирования.

Key words: investment policy, investment climate, development, financial source.

İnvestisiya qoyuluşları bir sahənin, eləcə də bütövlükdə ölkənin davamlı və dinamik inkişafının zəruri şərtlərindən biridir. İnvestisiya qoyuluşları, maliyyə təminatı olmadan iqtisadiyyatın dinamik inkişafını təmin etmək mümkün olmur. Bununla yanaşı, milli iqtisadiyyata yatırılan investisiyaların inkişafı üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması da əsas şərt-dir. İnvestisiya mühiti, investisiya cəlbədiciliyi bütün ölkələrdə normal həyat və fəaliyyətin mühüm amilləri kimi qəbul edilir. Əlbəttə, investisiya mühiti əlverişli olmadıqda investisiya cəlbədiciliyi aşağı səviyyəyə düşür ki, bu da inkişafı ləngidir.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini əldə etməklə, yalnız 1994-cü ildən başlayaraq bütün sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi sahədə də öz suveren hüquqlarını gerçəkləşdirməyə başladı və inzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid etdi. Bu siyasətin əsas istiqamətlərini müxtəlif formalar əsasında yaradılan iqtisadi sistem və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya formalaşdırdı. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadiyyatın tərəqqisi üçün ilk növbədə sahibkarlığı inkişaf etdirmək, əlverişli biznes və investisiya mühiti yaratmaqla daxili və xarici investisiyaları milli iqtisadiyyata cəlb etmək, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olmaq bu mərhələdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birinə çevrildi. Bu istiqamətdə görülən mühüm tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda sahibkarlar təbəqəsi formalaşdı, özəl sektorun ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında rolu daha da artdı. Qeyd olunanlara əsasən, fikrimizcə özəl sektorun aparıcı rol oynadığı bazar münasibətləri şəraitində ölkənin dinamik və tarazlı tərəqqisinin mövcud təbii-iqtisadi resurs ehtiyatlarından tam və səmərəli istifadənin ən sadə və qısa yolu əlverişli investisiya mühitini formalaşdırmaqdan keçir [5].

Bu zərurəti dəqiqliklə qiymətləndirən Azərbaycan hökumətinin işində də ölkədə fəaliyyət mühitinin yaxşılaşdırılması, əlverişli investisiya mühitinin formalaşması, investisiya cəlbədiciliyinin yüksəldilməsi kimi məsələlər daim prioritetlik kəsb etmişdir. İnvestisiya prosesini təhlil edərkən, investisiyaların qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi faktı daha çox nəzərə çarpır. Eyni zamanda milli iqtisadiyyata cəlb olunan xarici investisiyaların nəzərə çarpacaq hissəsi isə neft sektoruna yönəldilməsi müşahidə olunur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı demişdir: “İnvestisiyaların cəlb edilməsi prosesi gedir. İnvestisiya iqliminə görə Azərbaycan postsovet məkanında və regionda çox cəlbədicilə ölkədir. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi nəticəsində biz 1990-cı illərin əvvəllərində çətin, ağır vəziyyətdən çıxıb çıxmışıq. Bu gün isə xarici investisiyalar üçün daha da gözəl imkanlar vardır. Çünki ölkə inkişaf edir, infrastruktur yeniləşir, daxili bazarımız genişlənir və xarici bazara çıxışımız da yaradılır. Belə olan halda, xaricdən investisiyaları cəlb etmək məsələləri gələcəkdə də prioritet olaraq qalacaqdır. Baxmayaraq ki, hazırda Azərbaycan artıq xarici investisiyalardan asılı deyil və investisiya portfelimizdə daha çox daxili investisiyalar öz yerini tapmışdır”.

Ölkə başçısının dəyərli fikirlərinə əsaslanaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üzrə dövrü olaraq müvafiq tədbirlər görülür. Statistik göstəricilərin təhlili göstərir ki, son 10 ildə daxili investisiyaların xüsusi çəkisi xarici investi-

siyaları üstələmişdir. Son məlumatlara əsasən 2014-cü ilin ilk 10 ayı ərzində əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitin 9,2 milyard manatını və ya 70,0 faizini daxili investisiyalar, 4,0 milyard manatını isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitin 3163,2 milyon manatı (79,6 faizi) Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, ABŞ, Fransa və Yaponiya sərmayədarlarına məxsus olmuşdur [4].

İnvestisiyaların milli iqtisadiyyatın inkişafında dönməz hal alması üçün həm iqtisadiyyatın strukturunun, həm də texnoloji təminatın, investisiya-innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək lazımdır.

Dövlətin investisiya siyasətində investisiya strategiyasının müəyyən olunması, sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının hazırlanması, investisiya layihələndirilməsi, layihənin və investisiyaların faktiki səmərəliliyinin təhlili, istehsal sahələrinə elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiya strategiyasının əsas hədəfi maliyyələşmənin mövcud xüsusi mənbələrinin və borc vəsaitlərinin əldə edilməsi şəraitində ölkənin uzunmüddətli prioritet inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir. Bu prioritet inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq bir-biri ilə əlaqədar olan investisiya layihələrinin siyahısı tərtib olunmaqla konkret obyektlər üzrə investisiya qoyuluşu haqqında qərarlar investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyi qiymətləndirildikdən sonra qəbul edilir.

Dövlət investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi cəmiyyətin ehtiyacı olduğu məhsullarla təminatı yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. Qeyd edək ki, son on ildə regional inkişaf proqramları çərçivəsində həyata keçirilən siyasətin məntiqi davamı olaraq ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və əhəlinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olunmuşdur [9].

Müasir qloballaşma şəraitində ölkəmizdə həyata keçirilən uğurlu investisiya siyasəti milli iqtisadiyyatın inkişafına xidmət edir. Qloballaşan dünyada o dövlətlər dinamik və sabit inkişaf edir ki, onlar gələcəyə hədəflənən düşünülmüş strategiyaya malikdirlər. Azərbaycan məhz belə dövlətlərdəndir.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inkişafın səviyyəsindən asılı olmayaraq milli iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsi həmişə diqqət mərkəzində olan aktual problemlərdən biridir. Lakin bu aktuallıq müstəqillik əldə etmiş və bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü başa vuran respublikamız üçün daima böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu onunla izah edilir ki, iqtisadiyyatın artım sürətinin təmin olunması, onun sabit səviyyəsinin yaradılması, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində müvazinətli inkişafının qorunması, əhəlinin mənafeyinə cavab verən bazar mühitinin formalaşması, daxili və xarici investisiyaların səfərbərliyə alınmasından, onun düzgün istiqamətləndirilməsindən bilavasitə asılıdır. Qeyd edək ki, investisiya milli iqtisadiyyatın mühüm maliyyə mənbəyidir. Bu mənbə hesabına milli istehsalın inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, iqtisadiyyatın strukturunda ciddi sosial yönümlü dəyişikliklər də baş verir. Nəzərə alsaq ki, ümumiyyətlə investisiya anlayışları mənə etibarlı mənfəət almaq məqsədilə həm ölkə daxilində, həm də xaricində tətbiq olunan maliyyə resursudur, onda istər-istəməz onun iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə tətbiq olunması meyli meydana gəlir. İnvestisiyanın milli iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrinə, xüsusən hasilat, həm də emal sahəsinə, eləcə də xidmət sferasına tətbiqi onun uzun və qısamüddətli xarakter daşmasına səbəb olur. Bu baxımdan əgər investisiyalar qiymətli kağızların alınmasına yönəldilirsə, o maliyyə resursu formasını alır. Əgər sənayeyə, kənd təsərrüfatına, tikintiyə, təhsilə və s. sahələrə kapital qoyuluşu kimi tətbiq edilirsə o real investisiya formasını almış olur. Ona görə də milli iqtisadiyyata tətbiq olunan maliyyə və real investisiyaları bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Maliyyə investisiyaları səhmlərə, istiqrazlara və digər qiymətli kağızlara kapital qoyuluşudur və belə şəraitdə yalnız transfert əməliyyatları baş verir. Real investisiyalar isə kapitalın hər hansı iqtisadi sahəyə və ya müəssisəyə investisiya qoyuluşudur ki, bunun nəticəsində də yeni kapitalın yaranmasına, yaxud da ki, mövcud kapitalın artmasına səbəb olur. İnvestisiya qoyuluşları istehsal vasitələri istehsalını son istehlakçıya çatdırdıqda istifadə olu-

nan maşınları və avadanlıqları, nəqliyyat vasitələrini və satış şəbəkələrini əhatə edir. Bu istehsal vasitələrinin istehsalı və yığımı prosesi investisiya qoyuluşunu əks etdirir. Beləliklə, faktiki olaraq öz məzmununa görə investisiyaların maliyyə və real formasından asılı olmayaraq, onlar birbaşa milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə kömək edən kapitalı ifadə edir [8].

Digər tərəfdən Azərbaycanın maliyyə imkanlarının artması artıq xarici ölkələrin investisiya bazarına daxil olması üçün də getdikcə əlverişli mühit yaranır. Bir neçə il öncə xarici ölkələrin investorlarını ölkə iqtisadiyyatına cəlb etməyə üstünlük verən Azərbaycan artıq özü potensial investora çevrilmişdir. Kapital resurslarını xarici ölkələrin ən iri neft-kimya, yanacaq, nəqliyyat və digər struktur layihələrinə yönəldən Azərbaycanın adı beynəlxalq investisiya təşkilatları ilə bir sırada çəkilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2014-cü ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında iqtisadiyyata investisiya qoyuluşuna xüsusi önəm verərək demişdir ki, “Birinci böyük layihələrin icrası nəticəsində bizim şirkətlərimiz, demək olar ki, ayağa qalxa bilmişlər, kapital, təcrübə toplamışlar. Ondan sonra Azərbaycana investisiya qoymağa başlamışlar. Mən də onlara bunu tövsiyə edirəm və eyni zamanda, Azərbaycanda belə bir şərait yaratmışıq ki, buraya investisiya qoymaq ən sərfəli yoldur. İndi başqa ölkələrə investisiya qoymaq, əlbəttə ki, lazımdır və biz də dövlət kimi bunu edirik. Ancaq burada yaşayan və çalışan şirkətlər buraya investisiyalar qoysa, onlar üçün daha yaxşı olar. Gəlirlilik burada daha yüksəkdir, investisiyalar dövlət tərəfindən qorunur”. Ölkə başçısının sitatından göründüyü kimi, indi artıq Azərbaycan özü xarici ölkələrə investisiya yatırımında iştirak edir. Bununla yanaşı Azərbaycanın inkişafı üçün xarici kapitalın cəlb olunması prioritetliyini daima qoruyur.

Prezident İlham Əliyev iclasda ölkəyə yatırılan xarici investisiya qoyuluşunun əhəmiyyətini qeyd edərək, demişdir ki, “Biz çalışmalıyıq ki, xarici investisiyaları ölkəmizin inkişafı üçün lazım olan, prioritet təşkil edən sektorlara cəlb edək. Bizdə xarici investisiyalar daha çox neft-qaz sektoruna qoyulur. Bu da təbiiidir. Artıq 20 ildir ki, bu belədir. Yəqin nəzərə alsaq ki, biz indi böyük enerji layihələrini icra edirik, belə də olacaqdır. Ancaq biz çalışmalıyıq ki, digər sektorlara da xarici və özəl investisiyaları daha böyük həcmdə cəlb edək. Çünki hazırda infrastruktur layihələrinin icrasına dövlət investisiyaları qoyulur. Biz dövlət kreditlərindən istifadə edərək iqtisadiyyatın real sektorlarını da canlandırırıq. Ancaq çalışmalıyıq ki, xarici investisiyaları sənaye inkişafının artırılmasına, kənd təsərrüfatına, turizm, xidmət, İKT sektorlarına da cəlb edək”.

Göründüyü kimi, ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi dövlətimizin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqaməti kimi getdikcə aktuallıq kəsb edir. ÜDM-nin tərkibində qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi daim yüksələn xətlə artır.

İqtisadi təhlillər göstərir ki, bu tendensiya qarşıdakı illərdə də davam edəcəkdir. Bu baxımdan dünya bazarına çıxarılacaq qeyri-neft məhsullarının həcmi də artacaq ki, bu da Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin məntiqi nəticəsi olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına mümkün olacaqdır.

Hazırda Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində müvafiq işlər həyata keçirilir. Belə ki, neft-qaz sektorundan daxil olan gəlirlərdən səmərəli istifadə olunaraq iqtisadiyyatın bütün sahələri inkişaf etdirilir, ölkəmizin gələcək tərəqqisinə, əhəlinin sosial-iqtisadi durumunun yaxşılaşmasına xidmət göstərən investisiya layihələri icra olunur.

Eyni zamanda milli iqtisadiyyata yeni investisiyaların cəlb edilməsinin daha mütərəqqi mexanizmi işlənib hazırlanır. Görülən bütün məqsədyönlü tədbirlərin məntiqi nəticəsi olaraq, son 20 il ərzində ölkə iqtisadiyyatına yatırılan bütün maliyyə mənbələri hesabına formalaşan investisiya qoyuluşlarının həcmi 120,0 milyard ABŞ dollarını ötmüşdür. İqtisadi göstəricilərin inkişaf tempinin yüksələn xətlə artımı onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə həyata keçirilən uğurlu investisiya siyasəti milli iqtisadiyyatımızın şaxələndirilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1992.
2. "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1995.
3. "İnvestisiya Fondları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999.
4. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. ARDSK. Bakı, 2009, 2010, 2011, 2014.
5. Namazova C.B. "İnvestisiya qoyuluşlarının inkişaf perspektivləri" Monoqrafiya, Bakı, 2008. 222 s.
6. Namazova C.B. "İnvestisiya fəaliyyəti və audit nəzarətinin təşkili metodologiyası" Monoqrafiya. Bakı, 2012, 216 s.
7. Namazova C.B. "İnvestisiya fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi problemləri" Bakı, 2012, 200s.
8. Namazova C.B. "İnvestisiyalar" Dərslik. Bakı, 2014, 423 s.
9. Nuriyev Ə.X. "Regional siyasət və idarəetmə". Bakı, 2004, 348 s.

*Namazova C.B. i.e.d., prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA HƏYATA KECİRİLƏN UĞURLU İNVESTİSİYA SİYASƏTİ İQTİSADİYYATIN ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİNƏ XİDMƏT EDİR

Məqalədə milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması şərtləri geniş şərh edilmiş, müasir qloballaşma şəraitində ölkədə həyata keçirilən uğurlu investisiya siyasətinin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsindəki rolu və müsbət nəticələrin əldə olunması öz əksini tapmışdır.

*Намазова Дж.Б., д.э.н., проф.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 Y O M E

УСПЕШНАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПОЛИТИКА, ОСУЩЕСТВЛЯЕМАЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ, СЛУЖИТ РАЗВЕТВЛЕНИЮ ЭКОНОМИКИ

В статье подробно рассмотрены условия создания благоприятной инвестиционной среды для развития национальной экономики, и отражена роль успешной инвестиционной политики, осуществляемой в стране в современных условиях глобализации, и достижение высоких результатов.

*Namazova J.B., doc. of econ. scien., prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

THE SUCCESSFUL INVESTMENT POLICY IMPLEMENTED IN AZERBAI- JAN SERVES TO RAMIFICATION OF ECONOMY

The article thoroughly reviews the conditions of establishment of favorable investment environment for development of the national economy and expresses the role of the successful investment policy implemented in the country in the modern conditions of globalization and achievement of high results.

*Musayev V.O. i.e.d.,
London Royal Holloway Universiteti,
İqtisadiyyat departamenti*

UOT - 339.1; 339.564

İXRAC YÖNÜMLÜ MƏHSUL İSTEHSALININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: aqrar istehsal, ərzaq məhsulları, ixrac yönümlü məhsul, rəqabətqabiliyyətli, xarici iqtisadi əlaqələr, ixracın formalaşdırılması, iqtisadi maraq, stimullaşdırma.

Ключевые слова: аграрное производство, продовольственные продукты, экспорториентируемая продукция, конкурентноспособность, внешне-экономические отношения, формирование экспорта, экономический интерес, стимулирование.

Key words: agrarian production, food products, export-oriented products, competitiveness, foreign economic relations, formation of exports, economic interest, stimulation.

Hər bir ölkədə olduğu kimi qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasında da milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasının əhəmiyyəti yüksəlir. Bu əlaqələrin inkişafı ixrac yönümlü məhsullar istehsalı sahələrinin inkişafından və buradakı mövcud potensiallardan səmərəli istifadə edilməsindən asılıdır.

Məlumdur ki, ölkəmizdə aqrar sahə mühüm ehtiyatlara və bir sıra məhsul növləri üzrə müqayisəli üstünlüklərə malikdir. Mövcud daxili ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi istehsalın artırılmasına və ixracın genişləndirilməsinə imkan verə bilər. Göstərilənlərlə əlaqədar ölkənin valyuta gəlirlərinin artırılması imkanları tam reallaşa bilər. Bununla əlaqədar aqrar sahədə xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün bir sıra islahatların aparılması zəruriyyəti meydana çıxır. Əhalinin istehlak etdiyi ərzaq məhsullarının dördü üç hissəsinin kənd təsərrüfatı məhsulları olduğunu nəzərə alsaq bu sahənin inkişafının nə qədər vacib olduğu aydın olar. Məsələnin həlli məqsədilə aqrar iqtisadiyyatın strukturlarının səmərəli təşkili, bütün iqtisadi regionlarda əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, pul gəlirlərinin artırılması, sosial iqtisadi məsələlərin həlli baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 yanvar 2014-cü il tarixli “Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamında kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının artırılması, aqrar sahədə istehsalçıların və istehlakçıların maraqlarının qorunması və ərzaq bazarının səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi prioritet vəzifə kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları və onların emalından alınan məhsulların həcmi bu sahədə mövcud real imkanlar sayəsində əldə oluna biləcək səviyyədən xeyli geri qalır. Başqa sözlə, hazırda mövcud imkanlardan aşağı səviyyədə istifadə olunur. Hər bir dövrdə aqrar emal məhsulları istehsalı kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biri olaraq qalmaqdadır.

Hazırda kənd təsərrüfatı bazarlarında rəqabətin daha da gücləndiyi şəraitdə aqrar ixrac əlaqələrinin genişləndirilməsi daha çox istehsalın texniki, texnoloji və menecment baxımından modernləşdirilməsi ilə bağlıdır. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri və mütərəqqi texnologiyalar zəif tədqiq edildiyindən və aqrar sahədə ixrac yönümlü sahələrin inkişafı rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalı tələblərinə adekvat olmadığından xarici ticarət əlaqələrində yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsalına nail olunması ləngidilmişdir. Ölkədə istehsal sahələrinin formalaşmasının ilk dövrlərində ixrac imkanlarının düzgün dəyərləndirilməməsi onun yüksəldilməsini şərtləndirən amillərin müəyyən edilməsini çətinləşdirmişdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın dayanıqlığı və rəqabət mühitində normal inkişafı təmin etmək üçün ölkə ilk növbədə texnoloji nailiyyətlərdən geniş istifadəyə əsaslanmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşdığı ilk dövrlərdə baş vermiş tənəzzül və böhran prosesi nəticəsində iqtisadiyyatın aqrar bölməsində uzun müddət fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin maliyyə imkanları kəskin şəkildə pisləşdi. Bununla əlaqədar onlar zəruri texniki-texnoloji modernləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsində ciddi çətinliklərlə üzləşdilər. Bu isə ölkə iqtisadiyyatının ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlərinin həllində bazar təsərrüfatçılığı sisteminin tələblərinə uyğun dövlətin birbaşa və dolaylı kömək mexanizmlərinin qurulmasını, ölkə iqtisadiyyatına xarici və daxili investorların cəlb olunması problemlərinin həll edilməsini qarşıya qoydu.

Ölkə iqtisadiyyatının digər sahələri ilə yanaşı aqrar sahədə daxili potensialın hərəkətə gətirilməsi üçün iqtisadi əlaqələrin formalaşdırılmasına geniş perspektivlər yaradıldı. Ölkədə aqrar iqtisadiyyatın və beynəlxalq münasibətlərin formalaşdırılması bir tərəfdən ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə şərait yaratmasına, digər tərəfdən ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün mövcud olan daxili ehtiyatlardan torpaq, iqlim, əmək, maliyyə, maddi-texniki və s. ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasına, ölkənin gəlirlərinin və valyuta potensialının artırılmasına, məşğulluq səviyyəsinin və xalqın maddi rifahının yüksəldilməsinə geniş imkanlar yaratdı.

Məlum olduğu kimi aqrar istehsalın, xüsusən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının və ixracının formalaşdırılmasında maliyyə-kredit münasibətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahədə yaranan yeni təsərrüfat formalarının maliyyə-kredit münasibətlərinin zəif olması isə onların gübrələr, müasir texnika və texnologiyalar almalarını xeyli çətinləşdirir. Bununla əlaqədar yeni təsərrüfat formalarının maddi-istehsal potensialının zəifləməsi təhlükəsi yaranır. Aqrar sahənin inkişafı və sahibkarlığın formalaşması birinci növbədə əmək tutumlu bitkiçilik sahələrinin inkişafı üçün yeni maşın və avadanlıqların təmin edilməsinə əsaslanmalıdır. Lakin pay torpaqlarına əsaslanan əkin sahələri kiçik həcmdə olduğundan yüksək məhsuldar texniki vasitələrdən və texnologiyalardan istifadə olunması xeyli çətinləşir. Bu isə aqrar sahədə ixrac yönümlü keyfiyyətli məhsul istehsalına imkan vermir. Kənd təsərrüfatında keyfiyyətli əmtəə istehsalının artırılması, onun rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün aqrotekniki tədbirlərin keyfiyyəti yüksəldilməli, emal texnologiyalarının dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması mühüm şərtlərdən biri olmalıdır. Bu aqrar-ixrac potensialının formalaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Aqrar ticarət əlaqələrinin formalaşdırılmasında xarici iqtisadi əlaqələr mexanizmləri əhəmiyyətli təsir göstərir. Ölkənin dünya iqtisadi əlaqələrinin tələblərinə uyğunlaşdırılması və milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ölkədə formalaşan mənafeələrin reallaşdırılması aqrar sahədə xarici-iqtisadi əlaqələr mexanizminin liberallaşdırma və himayədarlığı təmin edən vasitələrin səmərəli əlaqələndirilməsi ön plana çəkilməlidir. Bu əlaqələr aqrar sferada həyata keçirilən əsaslı struktur dəyişiklikləri ilə ixrac yönümlü sahələrin inkişafının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə uyğunlaşdırılmalı, ixracın mütləq və nisbi həcmnin stabil artımının təmin edilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, aqrar ixrac potensialının artırılmasının əsas istiqamətlərindən biri kənd təsərrüfatının ixrac yönümlü sahələrinin prioritet inkişafına yönəldilən struktur siyasətinin həyata keçirilməsidir. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatının və emal infrastrukturunun ixrac yönümünü inkişaf etdirmək üçün sahənin spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması məqsəddəuyğundur. Burada hesab edirik ki, dövlət siyasətində aşağıdakı istiqamətlərin nəzərə alınması aqrar ixrac potensialından səmərəli istifadəyə imkan verə bilər:

- aqrar emal məhsullarının ixrac yönümlülüynü təmin etmək üçün xüsusi iqtisadi tənzimləmə mexanizmi (güzəştli kredit, vergi, subsidiyalaşdırma) tətbiq edilməsi zəruri şərtlərdən biri olmalıdır;

- kənd təsərrüfatında ixrac yönümlü sahələrinin inkişafına dövlət dəstəyi mexanizmi tətbiq edilməlidir;

- sahibkarlığın imkanlarının genişləndirilməsi və onların intensiv texnologiyaları tətbiq etmələrinə maraqlarını artırmaq üçün mineral gübrələr, istehsal vasitələri və s. əldə etmələrinə, daha məhsuldar toxum və əkmə materialları alınmalarına və yetişdirilməsinə subsidiyalaşdırma və maliyyə dəstəyinin göstərilməsi daha da təkmilləşdirilməlidir;

- aqrar sahədə məhsul istehsalının artırılması üçün sahibkarların iqtisadi marağının təmin edilməsi və mənafeələrinin qorunması məqsədilə onların tədarük, emal və satış funksiyalarını yerinə yetirən kooperativlərin yaradılması stimullaşdırılmalıdır;

- ixrac yönümlü aqrar məhsullar istehsalının müxtəlif sahələr arasında və sahədaxilində integrasiya əlaqələrinin inkişafının tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasına diqqət artırılmalıdır;

- İxracın stimullaşdırılması sahəsində dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla iqtisadi və təşkilati mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilməlidir.

Aqrar yönümlü ixrac məhsulları istehsalının inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri xarici iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı aqrar məhsulların xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi hesab edilir. Bu istiqamətdə həll edilməli olan məsələlərdən biri xarici bazarlara çıxarılan aqrar məhsulların maya dəyərinin aşağı olması və həmin məhsulların zəruri keyfiyyət göstəricilərinin təmin edilməsidir. Bu ixrac məhsullarının qiymət rəqabətinə davamlılığına imkan verir. İxrac edilən aqrar məhsulların rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi ilə yanaşı, həmin məhsulların maya dəyərinin müəyyən hissəsinin dövlətin müvafiq maliyyə imkanlarının genişləndiyini şəraitdə ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların xərclərinə kömək tədbirlərinin həyata keçirilməsi bu sahədə səmərəli stimullaşdırma sistemin qurulmasına imkan verir. Ona görə də neft gəlirlərinin artacağı şəraitdə kənd təsərrüfatına maliyyə köməyinin göstərilməsi artırılmalı, mövcud imkanlarından istifadənin prioritet istiqamətlərindən biri ixrac məhsullarının artırılması və onların xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi olmalıdır. Burada ölkənin mövcud daxili potensialından daha səmərəli istifadə edilməsi ön plana çəkilməlidir.

Aqrar məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması emalı müəssisələrinin texniki-texnoloji vəziyyətindən, mövcud istehsal və xidmət infrastrukturunun təkmil olmasından çox asılıdır. Ölkəmiz öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra emal və xidmət müəssisələri "Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı"na (29.IX.1995) və "Özəlləşdirmənin ikinci Dövlət Proqramı"na (10.VIII.2000) uyğun özəlləşdirilmişdir. Mövcud müəssisələrin əksəriyyəti yeni, mütərəqqi texnologiya ilə təmin olunmuş, dünya standartlarının tələblərinə uyğun məhsul istehsal etməyə başlamışlar. Bununla yanaşı, regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2004-2008 və 2009-2013-cü illər) əsasında yeni emal müəssisələri yaradılmış, ixrac yönümlü hazır məhsullar istehsalının artırılmasına dövlət dəstəyi verilmişdir. Belə bir şəraitdə emal olunmuş halda ixrac olunmuş aqrar məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasında keyfiyyət amilinin rolu getdikcə yüksəlir. Buna baxmayaraq rəqabət qabiliyyətli keyfiyyətli aqrar məhsullar ixracının artırılması üçün ehtiyatlardan səmərəli istifadə edildiyi qənaətinə gəlmək mümkün deyil. Belə ki, 1996-cı ildə ixrac olunan kənd təsərrüfatı ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi 6,4% təşkil edirdisə 2011-ci ildə bu göstərici 5,5% səviyyəsində olmuşdur. İxracın həcmi müqayisə edilən dövrdə 15 dəfə artsa da bu əsasən şəkər tozu, meyvə şirələri, çay hesabına olmuşdur. Yəni emal məhsulları ixracının 93%-i bu məhsullar hesabına olmuşdur. Deməli, ixrac potensialından istifadə imkanları iki səbəbdən tam istifadə olunmur. Birincisi, kənd təsərrüfatında texnologiyaların tələblərinə uyğun xammal istehsalı hələ məhduddur. İkincisi, emal texnologiyalarının tələblərinə uyğun istehsalı təşkil etmək üçün mexanizmlər yaradılmamışdır. Bununla əlaqədar hesab edirik ki, ölkəmizin aqrar sferasında keyfiyyət göstəricilərinə malik olan kənd təsərrüfatı xammalının istehsalı artırılmalıdır. Ölkənin müvafiq təbii-iqlim şəraitinə malik olduğu iqtisadi rayonlarda mövcud xammal aqrar emal müəssisələri tərəfindən son hazır məhsul istehsalına istiqamətləndirilməlidirlər. Tələbatla əlaqədar məqsədlər üçün məhsullar idxal olunduğu hallarda daxildə bu xammal istehsalının daxili ehtiyatlar hesabına stimullaşdırılmalıdır. Fikrimizcə, bu məhsulların idxalının məhdudlaşdırılması və yaxud da qarşısının alınması üçün sərt mexanizmlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu baxımdan aqrar sahədə yeni, mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi əsasında istehsal olunan məhsulların xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün emal müəssisələrinin investisiya siyasəti təkmilləşdirilməlidir. Investisiya siyasətində ölkənin aqrar məhsullar istehsalının inkişafına yönəldilən

vəsaitin həcmnin artırılması əsas vəzifələrdən biri olmalıdır. Emal müəssisələrinin yaradılmasının xammal istehsalçılarına yaxınlaşdırılması da investisiya siyasətində nəzərə alınmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, aqrar ixrac potensialının artırılmasının və həmin məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsinin əsas amillərindən biri aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarların məhsullarının xarici bazarlara çıxarılması üçün müasir tələblərə cavab verən infrastrukturun formalaşdırılması və ona dəstək tədbirlərinin həyata keçirilməsidir. Təcrübə göstərir ki, aqrar sferada xidmət və emal infrastrukturunu formalaşdırmadan nəzərdə tutulmuş iqtisadi səmərəyə, artıma, məhsul istehsalı zamanı itkilərin qarşısının alınmasına nail olmaq mümkün deyildir. Bunun üçün ixraca kömək infrastrukturunun səmərəli fəaliyyətinə nail olunması zəruri şərtlərdən biri olmalıdır. İxrac infrastrukturunu elə təşkil olunmalıdır ki, o aqrar məhsullar ixracatçılarına informasiya, məsləhət, maliyyə köməyi tədbirlərini və işgüzar xidmətləri əlverişli formalarda həyata keçirməyi təmin edə bilsin.

Araşdırmalar göstərir ki, ərzaq istehsalçılarına əlverişli şərait yaratmaq üçün bir sıra ölkələrdə İxrac Yardım Fondları yaradılmışdır. Həmin fondlar əsas etibarilə xarici ticarətlə məşğul olanlara və məhsul göndərənlərə güzəştli kredit, informasiya, məsləhət və digər dəstək verməklə məşğul olurlar. Bununla yanaşı, İxrac Yardım Fondunun çoxfunksiyalılığının təmin edilməsi ticarət əlaqələrinin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İxrac Yardım Fondu fəaliyyətinin ilkin dövründə əsas məqsədi istehsalçıların xarici bazarlara məhsul çıxarılması və həmin məhsulun səmərəli şəkildə reallaşdırılması üçün zəruri olan xidmətlərin əlverişli şərtlərlə göstərilməsini təmin etməkdir. İxrac kömək infrastrukturunun mərkəzi vasitəsi kimi İxrac Yardım Fondunun yaradılması və fəaliyyətə başlaması vacib məsələlərdən biri ola bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ixrac yardım infrastrukturunun maliyyə dəstəyində xarici ticarət risklərinin sığortalanması xüsusi yer tutur. Xarici ölkələrdə bu sahədə xarici ticarət risklərinin sığortalanması üçün ixtisaslaşmış dövlət şirkətləri də yaradılır. Bu şirkətlər ixracı həyata keçirərək xarici müştərilərin məhsullarının sığorta edilməsi ilə məşğul olurlar. “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 mart 2001-ci il tarixli Sərəncamında göstərilir ki, ölkədə ticarət siyasəti “Xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” 1997-ci il 24 iyun tarixli Fərmana uyğun həyata keçirilir. Qarşıdakı illərdə (2001-2004) ticarət və gömrük siyasəti istiqamətində bir çox tədbirlər, o cümlədən İxrac Yardım Fondunun yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Ərzaq istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə yardım (1.11 maddə) məqsədilə İxrac Yardım Fondu və Ticarətə kömək Agentliyinin yaradılması indiyədək həll edilməmiş qalır.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, aqrar sahədə ixrac yönümlü məhsul istehsalını artırmaq üçün istifadə edilməmiş ehtiyatlar hələ çoxdur. Bu ehtiyatları hərkətə gətirməklə kənd təsərrüfatı və emal məhsullarını və onun rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq üçün istehsalçılara əlverişli iqtisadi şərait yaratmaq, aqrar infrastrukturunu yaxşılaşdırmaq, ixrac kömək mexanizmini formalaşdırmaq əsas vəzifələrdən biri olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı haqqında” Sərəncam 02.03.2001.
2. “Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncam. 16.01.2014.
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” Fərman, 11.02.2004.
4. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncam. 25.08.2008.
5. İbrahimov İ.H. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. Bakı, 2010, 248 səh.

*Musayev V.O. i.e.d.,
London Royal Holloway Universiteti,
İqtisadiyyat departamenti*

X Ü L A S Ə

İXRAC YÖNÜMLÜ MƏHSUL İSTEHSALININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə daxili ehtiyatlardan istifadə edilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi əsasında keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının artırılmasının məsələləri araşdırılır. Xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşdırılması və ərzaq məhsulları istehsalının artırılması üçün maliyyə-kredit münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, ixrac yönümlü məhsul istehsalının artırılması istiqamətləri təhlil edilir. Aqrar məhsullar istehsalını artırmaq üçün emal müəssisələrinin yaradılması və onların yeni texnologiyalarla təmin edilməsi üçün ehtiyatlar aşkar edilir. Aqrar sferada həyata keçirilən struktur dəyişikliklərinin ixrac yönümlü sahələrin inkişafına yönəldilməsi təklif olunur. Kənd təsərrüfatı və emal infrastrukturunun aqrar sahənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi və ixrac potensialından səmərəli istifadə edilməsi barədə təkliflər irəli sürülür.

*Мусаев В.О. д.э.н.,
Лондонский Университет Роял Холлавеу,
Департамент экономики*

P E 3 I O M E

НАПРАВЛЕНИЯ УВЕЛИЧЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВА ЭКСПОРТНООРИЕНТИРОВАННОЙ ПРОДУКЦИИ

В статье изучаются вопросы использования внутренних ресурсов и повышения производства конкурентноспособной продукции. Анализируются формирование внешне – экономических связей, развитие финансово – кредитных отношений для увеличения производства продовольственной продукции и направления увеличения производства экспортно-ориентированной продукции.

Выявляются ресурсы для увеличения производства аграрной продукции создание перерабатывающих предприятий и их обеспечение новой технологией.

Предложены происходящие в аграрной сфере структурные преобразования направить на развитие экспортно-ориентированных отраслей. Выдвигаются ряд предложений по эффективному использованию экспортного потенциала с учетом специфических особенностей сельского хозяйства и перерабатывающей инфраструктуры.

*Musayev V.O. doc. of econ. scien.,
London Royal Holloway University
Department of economics*

S U M M A R Y

DIRECTION ON INCREASING THE PRODUCTION OF EXPORT-ORIENTED PRODUCTS

The article deals with the use of internal resources and increase the production of competitive and qualitative products based on the introduction of new technologies. Formation of foreign economic relations and for increasing of the food production, development of financial and credit relations, direction of increasing the production of export-oriented products are analyzed. For increasing agriculture products, processing enterprises and maintenance of new technology resources are to be found. Structural changes in the agricultural sphere directing the development of export-oriented industries are suggested.

UOT - 330.567.21.4; 330.59; 330.12

YOXSULLUĞUN MAHIYYƏTİ, SƏBƏBLƏRİ VƏ AZALDILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: əhalinin gəlirləri, həyat səviyyəsi, qeyri-bərabər bölgü, mütləq yoxsulluq, minimum əmək haqqı, nisbi yoxsulluq, istehlak səbəti, orta gəlir, ifrat-hədsiz gəlir.

Ключевые слова: доход населения, уровень жизни, неравномерное распределение, абсолютная бедность, минимальная зарплата, относительная бедность, потребительская корзина, средняя прибыль, сверхприбыль.

Key words: peoples income, the level of living standards, imbalanced allocation absolute poverty, minimum salary wages, corresponding poverty, consumer basket budget, minimum income, surplus income.

Bəşər sivilizasiyası tarixində son 200 il bir tərəfdən elm-texnika sahəsindəki mühüm kəşflər, bu nailiyyətlərin nəticələrinin çoxsahəli istehsal-xidmət dairəsində uğurlar tətbiqinin yaratdığı ciddi kəmiyyət-keyfiyyət dəyişiklikləri, istehsal prosesinin subyektiv amili sayılan “insan kapitalının fiziki-intellektual qabiliyyət imkanları”nın heyratımız irəliləyişləri ilə səciyyələnirsə, digər tərəfdən də qanlı müharibələr, dağıdıcı böhranlar, inflyasiya prosesləri, xalq inqilabları, demokratik dəyişikliklər, hərbi çevrilişlər, diplomatik münaqişələrin yaratdığı ziddiyyətlər, sosial gərginliklərlə xarakterizə olunur.

Bu problemlər sırasında bütövlükdə müasir dünyada, eyni zamanda da ayrı-ayrı ölkələrdə cəmiyyətin sosial qütbləşməsi nəticəsində yaranmış əhalinin müxtəlif qruplarının gəlirləri və həyat səviyyəsi arasındakı dərinləşən fərqlər, xüsusilə ifrat-hədsiz varlıqlarla yoxsullar arasında uçurum, şübhəsiz hələlik son nəticələrini tam dərk edə bilmədiyimiz ciddi təhlükələrdən xəbər verir.

Tanınmış Amerika iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı J.Stiqlits “Qeyri-bərabərliyin qiyməti” adlı əsərində yazır ki, “hazırda dünyada və Birləşmiş Ştatlarda ölkə daxilində “xüsusi əraziyə malik yaşayış evləri, imtiyazlı xüsusi məktəbləri, tibb müəssisələri, klub və sağlamlıq-müalicə ocaqları, əyləncə mərkəzləri olan “varlılar dövləti” formalaşır. Cəmiyyətdə ictimai ədalətsizliyin təzahürü və sosial gərginliyin mənbəyi kimi “ölkə əhalisinin bir faizini təşkil edən bu təbəqənin nümayəndələri ən yaxşı evlərdə yaşayır, yüksək səviyyəli təhsil alır, ixtisaslı həkimlər tərəfindən müalicə olunur və tamamilə başqa həyat tərzinə malikdirlər”. Müəllif qeyd edir ki, belə bir zəngin həyat ölkə əhalisinin yerdə qalan 99 faizinin əməyinin, səylərinin nəticəsidir. “Tarix öyrədir ki, əhalinin əksəriyyətinin maraqlarının nəzərə alınmaması, bu varlı-imkanlı azlığın taleyinə ən faciəli təsir göstərə bilər. Tarixin ibrət dərslərindən vaxtında düzgün nəticə çıxarmaq lazımdır”.¹⁴

Doğurdan da qədim Roma və Çin imperiyalarının, Yaxın və Orta Şərq hakimlərinin, Afrika və Cənubi Amerika diktatorlarının məntiqi iflası səbəbləri sırasında, orada özünü cəmiyyətdən təcrid etmiş “seçilmiş təbəqənin formalaşması, həmin qrupun həyat təzi və əxlaq normalarının milli və bəşəri dəyərlərdən uzaqlaşaraq düşkünləşməsi, son nəticədə onların məhvinin sürətlənməsi prosesində, şübhəsiz mühüm rol oynamışdır. Bu mənada tarix yalnız oxumaq və bilmək üçün deyil, ən əsası ondan “kül yox, od götürərək” bütövlükdə cəmiyyətin ümum-milli maraqları istiqamətində hərəkət etmək lazımdır”.

Belə ağırli problemlərdən biri də, bəzən etiraf olunub-olunmamasından asılı olmayaraq,

¹⁴ «Мировая экономика и международные отношения» № 1, 2004, стр. 113

müasir cəmiyyəti daxildən parçalayan, hətta sarsıda biləcək əhalinin gəlirlərinin qeyri-bərabərliyi, insanların sosial müdafiəsi sisteminin zəifliyi nəticəsində varlılıq və yoxsulluq arasındakı fərqlər, ziddiyyətlər getdikcə gərginləşir. Təsadüfi deyildir ki, müxtəlif ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin müqayisəli təhlilini aparan tanınmış mütəxəssislər belə bir nəticəyə gəlmişlər: “dünya əhalisinin çoxu elə yoxsulluqda yaşayır ki, gəlir səviyyəsi yüksək olan ölkələrdəki adamlar, bunu təsəvvür belə edə bilmirlər.”¹⁵ Hesablamalar göstərir ki, 40-50 il əvvəl ən varlı və ən kasıb 5 ölkənin gəlirləri arasındakı fərq 30:1 nisbətində olmuşdursa, XXI əsrin əvvəlləri üçün bu nisbət 75:1 səviyyəsində dəyişmişdir.¹⁶

2008-ci ildən başlamış və dalğavari davam etməklə dünya təsərrüfat həyatına hələ də mənfi təsirini göstərən maliyyə-iqtisadi böhranın nəticələri, ölkələrin gəlirlər nisbətindəki fərqləri nəinki “yumşaltmış”, əksinə daha da kəskinləşdirmişdir. Tədricən, bütövlükdə global miqyasda iqtisadi inkişaf və ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 1-2 faiz artımı reallığı müstəvisində ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf və əhalinin gəlirləri səviyyəsindəki fərqlərin mənzərəsi elədir ki, onların yaxınlaşması deyil, daha çox uzaqlaşması meylə özünü göstərməkdədir. Hazırda dünya üzrə orta varlı ailənin bir-iki günlük, orta yoxsul ailənin təxminən illik gəlirinə uyğundur.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, varlılıq və yoxsulluq məsələsinin tarixi bu dünyanın özü kimi qədim, onun həlli mürəkkəb, bəlkə də mümkünəşdür. Çünki o “təbiətin, cəmiyyətin” pozulmaz qanunudur. Bəzi tədqiqatçılar isə “faydalı təbəqə”, başqaları yoxsulları “ehtiyatsız və qənaət etməyi bacarmayanlar”, digərləri onları vaxtaşırı baş verən “böhranların səbəbkarları” kimi xarakterizə edirlər. Eyni zamanda yoxsulluq problemini zəif inkişaf etmiş ölkələrdə əhali artımının yüksək templəri, orada işçilərin peşəkarlığının və əmək məhsuldarlığının aşağı olması, təhsil səviyyəsinin geridə qalması, elmi texniki nailiyyətlərin nəticələrində kifayət qədər istifadə olunmaması kimi səbəblərlə də izah edənlər vardır.¹⁷

C.Keynsin “yoxsulluğun qüsurlu çevrəsi” konsepsiyasına görə, problem istehlak və yığımın aşağı səviyyəsi ilə bağlı olub, öz əksini bunların bir-birinə qarşılıqlı təsir gücündə tapır. Həm də bu çevrə təkcə cəmiyyətdəki iqtisadi deyil, eyni zamanda siyasi problemlərlə də bağlı olub, transaksia xərclərinə təsir göstərərək, istehsalın səmərəliliyini aşağı salır. Nəticədə “kapitalın xaricə axınına” şərait yarandığından ölkədə iqtisadi artım templəri zəifləyir və “yoxsulluğun qüsurlu çevrəsi” qapanır.¹⁸

U.Rostounun (ABŞ) irəli sürdüyü “böyük təkan” konsepsiyası, geridə qalmış və zəif inkişaf etmiş ölkələrin əhalisini yoxsulluq vəziyyətindən xilas etmək üçün həmin ölkələrə kənardan ciddi kömək göstərilməsi zəruriliyini əsaslandırmışdır.

İsveç alimi, Nobel mükafatı laureatı Q.Murdel “Asiya dramı. Xalqların yoxsulluğunun tədqiqi” əsərində nəzərə çatdırmışdır ki, üçüncü dünya (inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş) ölkələrindəki yoxsulluq probleminə Qərb standartları mövqeyindən yanaşmaq olmaz. Müəllifin fikrincə, həmin ölkələrdəki milli-mənəvi dəyərlər çox vaxt bazar münasibətləri iqtisadi sisteminin klassik prinsiplərinə uyğun gəlmir, hətta müəyyən ziddiyyətlər yaradır. Ona görə də, bu ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı salınması üçün ayrı yollara ehtiyac vardır.

İqtisadi inkişafın və əhalinin gəlirlərinin qeyri bərabərliyinin nəticəsi olan yoxsulluq, yığım, mütləq və nisbi kasıblıq haqqında K.Marksın “Kapital” əsərində irəli sürdüyü fikirlər də maraqlıdır. O yazmışdı ki, cəmiyyət inkişaf edib irəlilədikcə, müəyyən bir ictimai nəzarət olmasa, o vaxt obyektiv-subyektiv səbəblərlə bağlı, insanların gəlirlərindəki təbii sayılan qeyri-bərabərlik reallığı ölkədə, habelə dünyada sosial gərginliyi kəskinləşdirəcək, son nəticə etibarı ilə cəmiyyətdə ciddi sarsıntılara gətirib çıxaracaqdır.¹⁹

¹⁵ Фишер С., Дрондуш Р., Шмалензи Р. Экономика. М., 2001, стр. 734.

¹⁶ Yənə orada, səh. 735.

¹⁷ İqtisadi nəzəriyyə. Makroiqtisadiyyat – 1,2. Dərslik. Bakı, 2009, səh. 858-859.

¹⁸ Yənə orada, səh. 860.

¹⁹ K.Marks. Kapital. Bakı, 1949, səh. 616.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin gəlirlərinin qeyri bərabərliyini, müxtəlif qruplar arasındakı nisbət fərqlərini, həmin bərabərsizliyin dərəcəsini ölçüb müəyyənləşdirməkdən ötrü Lorens əyrisindən, Cinni əmsalından və Pareto qanunundan istifadə olunur.

Lorens əyrisi-insanların peşə qabiliyyətləri, mülkiyyətləri, kapitalları müxtəlif olduğundan, gəlirlərinin də fərqli olacağını göstərir. Cinni əmsalı-bu qeyri-bərabər ayrı-ayrı əhali qruplarının gəlirlərinin bir-birinə olan fərqli nisbətini göstərir. Pareto qanunu isə göstərir ki, cəmiyyətdə baş verən müxtəlif iqtisadi çətinliklər (işsizlik, böhran, inflyasiya) vaxtı gəlir səviyyəsi yüksək olan əhali qrupu öz nisbi sabitliyini qoruyub saxladığı halda, əhalinin az təminatlı hissəsi bu proseslərdən daha çox zərər çəkirlər.

Hazırda iqtisadi ədəbiyyatda mütləq və yoxsul ailələr, aşağı və orta gəlirli ailələr, varlı və imkanlı ailələr, yüksək və ifrat varlı ailələr anlayışına, habelə bunların öz daxilində aşağı yuxarı hədd həddində yerləşənlərə rast gəlinir. Bu müxtəlif mövqe və hesablama metodikalarını nəzərə alaraq, XXI əsrin ikinci onilliyinin başlanğıcında dünya əhalisinin hər nəfərinə düşən gəlirin təxmini həcminə görə şərti qruplaşdırılması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəldən aydın olur ki, hazırda bütün dünya əhalisinin (100faiz)yalnız 20 faizə qədər, yəni hər yüz ailədən iyirmisi çox yüksək və hədsiz (super)gəlirlərə malik olduğu halda, onun 10 faizi orta (ortadan aşağı, ortadan yuxarı) gəlirlidir. 10-12 faizi isə yüksək gəlirlər qrupuna daxildir. Şübhəsiz, qrup daxili və qruplar arası gəlirlərin hədd hesablamasında, konkret ölkə və metodikadan irəli gələn müəyyən fərqlərin olması, habelə dəqiqləşdirmələrin aparılması mümkündür. Lakin həmin düzəlişlər, müasir dünyanın və bəşəriyyətin global miqyasında üzleşdiyi gəlirlərin təbii olan qeyri-bərabər, eyni zamanda ədalətsiz bölgüsünün ziddiyyətli məqamlarını aradan qaldıra bilmədiyindən, ümumi mənzərə dəyişməyəcəkdir. Doğrudur, “rəqəmlər dünyanı idarə etmir, amma onlar dünyanın necə idarə olunduğunu göstərir” (İ.Höte).

Cədvəl 1.

XXI əsrin ikinci onilliyin başlanğıcında dünya əhalisinin hər nəfərinə düşən ümumi milli gəlirin həcminə görə şərti qruplaşdırılması

№	Əhali qrupları	Gəlirin təxmini həcmi (dollarla)			Dünya əhalisinin ümumi sayında xüsusi çəkisi (faizlə)
		İllik	Aylıq	Gündəlik	
I	Mütləq yoxsullar	360	30	1	4
II	Nisbi yoxsullar	730	60	2	6
III	Aşağı gəlirlilər	1005	88	3	10
IV	Aşağı orta gəlirlilər	1100-2400	90-200	3-6	10
V	Orta gəlirlilər	2401-4000	210-330	7-9	22
VI	Yuxarı orta gəlirlilər	4001-12275	330-1000	10-30	18
VII	Yüksək gəlirlilər	12276 və daha çox	1100-9000	100-800	12
VIII	Çox yüksək gəlirlilər	100000 və daha çox	10000-100000	1000-9000	9
IX	Hədsiz (super) gəlirlilər	1 milyon və daha çox	100000-500000	10000-40000	8
X	Milyardlar	1 milyard və daha çox	100 milyon və daha çox	10 milyon və daha çox	1

Qeyd: qrup daxili və qruplar arası hədd fərqlərinin nisbəti nəzərə alınmalıdır.

Dünya Bankının hesablamalarına görə hər nəfərə düşən Ümumi Milli gəliri 1005 dollar və daha az olan ölkələr aşağı gəlirli; 1006-3975 dollar olan ölkələr aşağı orta gəlirli; 3976-12275 dollar olan ölkələr yuxarı orta gəlirli və daha çox olan ölkələr isə yüksək gəlirli ölkələr qrupuna aid edirlər.

Bu baxımdan vaxtilə senator Robert Kennedinin söylədiyi fikirlər bizim günlərimiz üçün də aktualdır: “ÜDM hələ uşaqlarımızın sağlamlığı, təhsilin keyfiyyəti, onların şəxsi böyüməsi demək deyil... O, ailələrimizin möhkəmliyini, ictimai müzakirələrin doğruluğunu və

dövlət məmurlarının düzgünlüyünü ifadə edir”²⁰ Çünki, ümumiləşdirici göstəricilər “nə cəsur-luğumuz, nə müdrikliyimizi, nə də ölkəmizə bağlılığımızı ölçür”.²¹

Tanınmış alim və mütəxəssislərin fikrincə, nisbətən daha aşağı makroiqtisadi göstərici-lər bazasında da ölkənin təsərrüfat həyatının strukturunun səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi təməlinə, “qonşu dövlətlər və digər dünya ölkələri ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələri qurmaq, cə-miyyətin ayrı-ayrı təbəqələri və müxtəlif nəsillərin bir-birinə qarşılıqlı hörməti, insanların bə-şəri mənəvi-əxlaqi dəyərlərə, milli adət-ənənələrinə zidd sayılan cinayətkarlıq, rüşvətxorluq, korrupsiya, narkomanlıq, sərxoşluq, məmur özbaşınalığı kimi mənfi meylləri aradan qaldır-maqla, ciddi sosial-iqtisadi irəliləyişlərə nail olmaq mümkündür”.²²

Müasir dünyanın üzləşdiyi ən ağır problemlərdən biri olan yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı salınması, yaxud azaldılması üçün dövlət və hakimiyyət orqanları əhalinin sosial müda-fiəsi tədbirləri mənasında “təhlükəsizlik toru” sistemi yaratmalıdır. Buraya ilk növbədə işlək minimum əmək haqqı qanunları, sosial təminat proqramları, güzəştli gəlir vergi dərəcələri, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinə natural formada ərzaq müavinətləri daxildir.

Eyni zamanda geniş mübahisə və müzakirələrə səbəb olan, dünya miqyasında gəlirlərin varlı yoxsul ölkələr arasında təkrar bölgüsü, yoxsul ölkələrin xammal və əmək resurslarından səmərəli istifadə olunması, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri arasında əda-lətli qiymətlərin formalaşması, xarici borclar probleminə yenidən baxılması, inkişaf etməkdə olan ölkələrə beynəlxalq bazarlara çıxmaq üçün daha əlverişli imkanlar yaradılması, qlobal miqyasda iş qüvvəsinin sərbəst hərəkətinə icazə verilməsi məsələlərini də göstərmək olar.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasında aparılmış uğurlu sosial-iqtisadi siya-sət nəticəsində ölkədə yoxsulluq səviyyəsi 2000-ci ildəki 49 faizdən 2014-cü ilin I yarısında 5 faizə enmiş, əmək haqqı və pensiyalar dəfələrlə artmış, müxtəlif proqramlar, sərəncamlar va-sitəsi ilə əhalinin ayrı-ayrı qruplarına, xüsusilə aztəminatlı ailələrə verilən müavinətlərin məb-ləği əhəmiyyətli dərəcədə çoxalmışdır.²³ Ölkədə yeni iş yerlərinin açılması, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, qeyri-neft sektorunun yüksək templerlə irəliləyişi, inflyasiya proseslərinin nəzarətdə saxlanması, orta aylıq əmək haqqının artması, əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi ildən-ilə yüksəlməsi, yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı salınması meylini gücləndirmişdir.

Sosial-iqtisadi sahələrdə əldə olunan uğurlar nüfuzlu beynəlxalq reyting agentliklərinin ölkəmizin iqtisadiyyatı ilə bağlı tədricən yaxşılaşan qiymətləndirmələrində də öz əksini tap-mışdır. Dünya bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən hazırlanan hesabatda respublikamız öz mövqeyini yaxşılaşdırmış, Dünya İqtisadi Forumunun “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı” da Müstəqil Dövlətlər Birliyi və region ölkələri arasında lider mövqeyinə yüksəl-mişdir.²⁴

Eyni zamanda Azərbaycan, Dünya Bankının hər nəfərə düşən ümumi milli gəlir təsnifa-tına görə “yuxarı orta gəlirli” ölkələr qrupuna (hər nəfərə düşən illik ümumi milli gəlir 3,976-12,275 dollar arasında) digər MDB dövlətləri ilə müqayisədə daha tez daxil olmuş və artıq “orta insan inkişafı” ölkələri qrupunu tərk edərək BMT-nin İnkişaf Proqramına əsasən “yük-sək insan inkişafı” ölkələri qrupuna yüksəlmişdir.²⁵

Azərbaycanda bütün dünya ölkələrinin rastlaşdığı yoxsulluğun azaldılması istiqamətin-

²⁰ Q.Mənkəyü. Ekonomisin əsasları. Bakı, 2007, səh. 512.

²¹ Yenə orada, səh. 512.

²² Макконнелл, С.Л.Брю. Экономика. М., 2006, стр. 782-784.

²³ “Respublika” qəzeti, 12 iyul 2014-cü il.

²⁴ “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası. səh. 5.

²⁵ “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası. səh. 5.

də mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsini və hazırda da davam etdirilməsi müsbət qiymətləndirməklə yanaşı, hələlik bu sahədə həll olunmamış məsələlər qalmaqdadır. Dünya Bankının hesabatında hər nəfərə düşən ümumi milli gəlirin (ÜMG) həcmnin “yuxarı orta aşağı gəlirlər” səviyyəsində olan qrupunda hələlik aşağı pillədə (illik gəlir 5000-6000 dollar) yerləşdiyimizi nəzərə alaraq, fikrimizcə dövlət və müvafiq hakimiyyət qurumları:

- a) “yoxsulluq” anlayışının elmi-nəzəri, eyni zamanda əməli cəhətdən dəqiqləşdirilməsinə;
- b) minimum əmək haqqı ilə “yaşayış minimumu” və “istehlak səbəti” arasında müəyyən uyğunluq yaradılmasına;
- c) orta aylıq əmək haqqının səviyyəsinin yüksəldilməsinə;
- d) statistika və hesablayıcı təşkilatların toplayıb işlədikləri materialların reallığına daha ciddi diqqət yetirilməlidir. Çünki, strateji məqsəd-“neft kapitalını insan kapitalına çevirməkdir”. (İ.Əliyev).

*Əbdülsəlimzadə Q.Y. i.e.d., prof.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

YOXSULLUĞUN MAHİYYƏTİ, SƏBƏBLƏRİ VƏ AZALDILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Müasir dünyanın müxtəlif ölkələrinin qeyri-bərabər ictimai-iqtisadi inkişafı və cəmiyyətin sosial təbəqələşməsi prosesinin nəticəsi olan əhalinin yoxsulluq problemi global bir xarakter daşıyır. Məqalədə yoxsulluq kateqoriyasının mahiyyəti, onun səbəbləri, ayrı-ayrı ölkələrdəki səviyyəsi, meyarları, təsnifatı və bunun azaldılması istiqamətləri araşdırılmışdır.

*Абдулсалимзаде Г.Я. д.э.н., проф.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 I O M E

СУЩНОСТЬ, ПРИЧИНЫ БЕДНОСТИ И НАПРАВЛЕНИЯ ЕЕ УМЕНЬШЕНИЯ

В результате неравномерного общественно-экономического развития и социальной поляризации общества в различных странах современного мира проблема бедности населения приобретает глобальный характер. В статье раскрываются сущность категории бедности, ее причины, уровень бедности в отдельных государствах, ее критерии, классификации, а также направления ее уменьшения.

*Abdulsalimzadeh G.Y. doc. of econ. scien., prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

ESSENCE, THE CAUSES OF POVERTY AND THE DIRECTION OF ITS REDUCTION

As a result of stratification of society and unequal socio-economic development of various countries of the modern world, problem of poverty is characterized as a global problem. The article deals with essence, the causes of poverty, the level of individual countries, its criteria, classification and direction of its reduction.

*Məmmədova S.M. dos.
Bakı Biznes Universiteti
Əliyev Ə.İ. dos.
Azərbaycan Əmək və Sosial
Münasibətlər Akademiyası*

UOT- 338.261.28; 339.97

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ DÖVLƏT PROQRAMLAŞDIRMASININ TƏTBİQİNİN REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

Açar sözlər: dövlət proqramı, proqramlaşdırma, özünütənzimləmə, region, maliyyə resursları, davamlı inkişaf, strategiya.

Ключевые слова: государственная программа, программирование, саморегулирование, регион, финансовые ресурсы, устойчивое развитие, стратегия.

Key words: state program, programming, self-regulating, region, financial resources, prolonged development, strategy.

Bazar münasibətləri şəraitində milli iqtisadi modelin formalaşması və inkişafı dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi nəticəsində baş verir. İqtisadi sistemlərin transformasiyası şəraitində bu proses daha da fəallaşır, dövlətin yerləşdiyi ərəzidə bütün vətəndaşların iradə və maraqlarını əks etdirərək, iqtisadi həyatın ahəngdar gedişatının təminatçısı kimi fəaliyyət göstərir. Dövlətin fəaliyyət dairəsi isə onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla müəyyən olunur. Bu funksiyaların əlaqələndirilmiş şəkildə icrası öz-özlüyündə müxtəlif dövlət proqramlaşdırılma, planlaşdırılma və proqnozlaşdırılması vasitəsilə həyata keçirilir.

Proqramlaşdırma hər hansı məqsədə nail olmaq üçün tərtib olunan fəaliyyət qaydası və planı olub əsasən dövlət tərəfindən həyata keçirilir və onun mənafeyinə xidmət edir. Onun vasitəsilə dövlət iqtisadiyyatın inkişafını fasiləsiz olaraq tənzimləyir. Belə ki, məqsədli proqram ümumiyyətlə iqtisadiyyatın bütövlükdə, mikroiqtisadi səviyyədə tənzimlənməsini həyata keçirir.

Dövlət proqramlaşdırması cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin geniş inkişafına səbəb olur. Ölkənin mövcud resurslarından daha səmərəli istifadə olunması məhz müxtəlif səviyyələrdə proqramların tərtibi və qəbulu ilə bilavasitə əlaqədardır.

Hazırda inkişaf etmiş dünya ölkələrində ayrı-ayrılıqda və yaxud da qrup şəklində iqtisadiyyatın dövlət proqramlaşdırması həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət bölməsi ilə yanaşı özəl (xüsusi) bölmənin də proqramlaşdırmaya cəlb olunması məqsəduyğundur.

Dövlətin iqtisadi siyasəti proqramlaşdırmanın təşkilati və metodoloji əsasını təşkil edir. Proqramlaşdırma metodları iqtisadi fikir tarixində böyük təkamül yolu keçmişdir və təkmilləşərək hal-hazırkı dövrə qədər öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Belə ki, bu proses Keyns nəzəriyyəsi tipli makromodellərdən daha detallandırılmış modellərə və ən müasir proqramlara qədər inkişaf etmişdir. Bunlar təkrar istehsalat birbaşa yox, dolay yollarla təsir göstərir.

Dünya iqtisadi ədəbiyyatında dövlətin iqtisadiyyatda rolu barədə üç əsas istiqamət fərqləndirilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- bazar özünütənzimləməsi ilə əlaqədar dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin vacib olmaması (klassik, neoklassik məktəbin nümayəndələri);
- dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin zəruriliyi (Keyns, yeni Keynsçi məktəbin nümayəndələri);
- tsiklik inkişafın fazalarından asılı olaraq, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi ilə bazar özünü

tənzimləməsinin uzlaşdırılmasının məqsəduyğunluğu (neoliberalizm, institusioalizm məktəbinin nümayəndələri).

Ümumiyyətlə iqtisadi inkişafın klassik dövründən başlayaraq müasir qloballaşma şəraitinə qədər elə bir elmi cərəyan mövcud olmamışdır ki, orada iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsindən imtina olunsun. Həmin elmi mövqelər əsaslı şəkildə yalnız dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin həddi barədə, məsələn, mülkiyyətə görə, tutduğu paya görə, ÜDM-in əldə olunması səviyyəsinə (iştiraka) görə və s. fərqləndirməni təklif edirdilər.

İqtisadi inkişaf proqramlarının tərtibi və təsdiqi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə fərqli təsir mexanizminin formalaşmasında müşahidə olunur:

- dövlət mülkiyyətinin və resurslarının tənzimlənməsi və planlaşdırılması;
- dövlət müəssisələrinin maliyyə fəaliyyətinə nəzarət edilməsi;
- dövlət məhsullarına qiymət və tariflərin qoyulması;
- dövlət investisiyalarının alınması və istifadəsinə nəzarət;
- dolayı təsir mexanizminin formalaşmasının sərbəstliyi, yəni müxtəlif subyektlərə və dövlət proqramlarına uyğun hərəkət olunması və yaxud da daha münasib fəaliyyət mexanizminin seçilməsi.

Proqramların tərtibi daimi fəaliyyət göstərən mexanizmdir və Ümumi Milli Məhsul milli iqtisadiyyatın inkişafına yüksək təkan verir.

Hər bir ölkənin müvazinətli inkişafı mövcud ədalət - mənəvi və dini prinsiplərin iqtisadi artımla əlaqələndirilməsindən asılıdır. Çünki, bazar mexanizmi yalnız gəlir əldə etmək naminə iqtisadi münasibətlərə girmir, o eyni zamanda iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinə təminat verir. Məlumdur ki, hər bir cəmiyyətdə onlardan fərqli mövcud olan təqaüdcülər, əlillər, tələbələr, uşaqlar, işsizlər və s. də mövcuddur.

Fikrimizcə, hər hansı bir problemlə bağlı strateji istiqamətlər müəyyən olunarkən bir qayda olaraq kəmiyyət göstəricilərindən istifadə edilməsi məqsəduyğun hesab edilə bilməz. Burada hər şeydən əvvəl modernləşdirmənin funksional istiqamətləri və başlıca vasitələri, dövlət tənzimləmə mexanizmləri və ümumi daxili mexanizmlər arasındakı əlaqələr nəzərdə tutulur. Bunların hər birindən ayrı-ayrılıqda deyil, hamısının kompleks və qarşılıqlı əlaqə şəraitində istifadə olunması daha məqsəduyğundur.

Ümumiyyətlə mövcud dövr və konkret şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının bütün istiqamətlərində iqtisadi proqramlaşdırmanın həyata keçirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin müəyyənləşdirilməsində çox mühüm rol oynayır. Belə ki, iqtisadi siyasət ayrı-ayrı dövrlərdə dövlətin sərəncamında olan bütün resursların iqtisadiyyatın idarə edilməsi üçün istifadə etdiyi tədbirlər sistemidir.

Son dövrlərdə dünyada baş vermiş maliyyə böhranları Milli iqtisadiyyatlarda ciddi tərəddüdlərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. İstehsal səviyyəsinin aşağı düşməsi dünyada enerji daşıyıcılarına, xammal və materiallara olan tələbin sürətlə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Demək olar ki, dünyanın əksər dövlətləri, yalnız Çin, Hindistan və Braziliya istisna olmaqla dünya maliyyə böhranının fəsadları ilə üzləşmişdir. Neftin qiymətindəki aşağı düşmələr və bəzi xarici iqtisadi mülahizələr Azərbaycan iqtisadiyyatına az da olsa öz təsirini göstərmişdir. Respublikada aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət ölkə iqtisadiyyatının artım tempinin aşağı düşməsinin qarşısını müəyyən dərəcədə almışdır. Hazırkı şəraitdə iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafı dövlətin qəbul etdiyi və həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf proqramlarından, pul-kredit və maliyyə siyasətindən birbaşa asılıdır.

Son dövrlərdə onların həlli üçün çox səmərəli dövlət proqramları tərtib və təsdiq edilmişdir. Sosial-iqtisadi sahələrin inkişafı və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əlaqə-

dar ölkə prezidenti tərəfindən bir sıra qanunlar və Dövlət proqramları təsdiq edilmişdir və bu hüquqi sənədlər əsasında iqtisadiyyatın bütün sahələrində inkişaf baş vermiş, əhalinin həyat tərzı yaxşılaşmışdır. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair I və II Dövlət proqramları və “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf” proqramları bu qəbildəndir.

Regionların inkişafına dair 2004-cü ildə qəbul edilmiş birinci proqram böyük dönüş yarada bilmişdir. Ondan sonra 2009-2013-cü illəri əhatə edən II Proqram qəbul edildi və müvəffəqiyyətlə başa çatdırıldı. Demək olar ki, regionların inkişafında, ümumiyyətlə Azərbaycanın iqtisadi potensialının gücləndirilməsində bu proqramların çox böyük rolu və əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, hər iki proqramın icrası nəticəsində Azərbaycan dünyada ən sürətli temp-lərlə inkişaf etmişdir. Sənaye istehsalı 2,7 dəfə, ümumiyyətlə iqtisadiyyat 3,4 dəfə, kənd təsər-rüfatı 1,5 dəfə artmışdır. Həmçinin ölkəmizdə bir milyon 200 min iş yeri açılmışdır ki, onun da 900 mini daimi iş yeridir. Yoxsulluq təqribən 50%-dən 5,3%-ə düşmüş, işsizlik 5% olmuşdur. Ölkənin xarici dövlət borcu 8% təşkil edir. Bu göstəricilərə görə Azərbaycan dünya miq-yasında qabaqcıl yerlərdən birini tutur.

Son 10 il ərzində ölkəmizə 160 milyard dollar investisiya cəlb edilmişdir ki, bu da Azər-baycan iqtisadiyyatının inkişafına böyük təkan vermişdir.

2013-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına rekord səviyyədə, yəni 28 milyard dollar həc-mində sərmayə qoyulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, artıq bizdə daxili sərmayə qoyuluşu xarici sərmayələri üstələyir. Daxili sərmayələrin tərkibində hələlik dövlət investisiya xərcləri demək olar ki, üstünlük təşkil edir. Bu isə onunla əlaqədardır ki, infrastruktur layihələri və ölkə iqtisadiyyatı üçün lazım olan digər proqramlar vaxtlı-vaxtında icra edilir. Həmçinin özəl sektor da öz-özlüyündə Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunu gündən-günə artırır. Çünki ölkəmizdə yaradılan investisiya iqlimi çox müsbətdir. Adambaşına düşən birbaşa xarici sərmayələrin qoyuluşuna görə Azərbaycan MDB məkanında ön sıralardadır. Bu illərdə xüsusilə sahibkarların ölkə iqtisadiyyatına sərmayə qoyuluşunu təmin etmək üçün dövlət tərəfindən konkret proqramlar həyata keçirilmiş və maliyyə resursları cəlb edilmişdir. Sahibkarla-ra güzəştli şərtlərlə kreditlər verilməsi davam etdirilir. Sahibkarlığın inkişafı üçün xüsusi tövsiyə planları da tərtib edilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatında ən çox zəruri olan sahələri lazımi səviyyədə inkişaf etdirmək üçün ölkəmizdə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xətti ilə kre-ditlər ayrılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə 2 dövlət proqramının həyata keçirilməsinə müxtə-lif mənbələr hesabına 50,7 milyard, o cümlədən birinci proqramın icrasına 16 milyard, ikinci proqramın icrasına isə 34,7 milyard manat vəsait yönəldilmişdir.

Nəticədə regionların inkişafının mühüm amillərindən olan infrastruktur təminatı əhə-miyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmışdır.

Rabitə xidmətinin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi məqsədilə regionlarda telefon stansiyaları və poçt binaları istifadəyə verilmiş, bütün rayon mərkəzlərində liber-optik kabel çəkilmişdir. Bu gün regionlarda hər 100 nəfərdən 60-ı internet, 48-i isə geniş zolaqlı internet istifadəçisidir.

“ASAN” xidmətinin regionlarda fəaliyyətə başlaması göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti-ni, şəffaflığını və operativliyini artırmış və əhalinin gündəlik həyatını asanlaşdırmışdır. Proq-ramlar çərçivəsində əhalinin ekoloji cəhətdən təmiz su ilə təminatının yaxşılaşdırılması üçün 400 mindən çox əhalisi olan 222 yaşayış məntəqəsində modul tipli su təmizləyici qurğular qu-raşdırılmışdır. Həmçinin 2708 məktəb, regionlarda 38 mərkəzi xəstəxana olmaqla, 500-dən çox səhiyyə, 700-ə yaxın mədəniyyət, 250-dən çox idman və gənclər obyektı tikilmiş və ya əsaslı təmir olunmuşdur.

Hər iki proqramların icrası zamanı görülən işlərin təhlili bir daha onların iqtisadiyyatın diversifikasiyasının sürətlənməsinə, qeyri-neft sektorunun inkişafına və ixracının artırılmasına, ərzaq və enerji təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə mühüm töhfə vermişdir. Son 10 il ərzində regionlarda 500-dən çox sənaye müəssisəsi, o cümlədən Sumqayıtda texnologiyalar və tekstil parkları, Naxçıvanda sement, mərmər və avtomobil, Qazaxda sement, Gəncədə alüminium, Goranboyda gips və gips məhsulları, Mingəçevirdə polietilen borular, elektron avadanlıqları, Sumqayıtda kağız emalı, günəş panelləri, Masallıda və Abşeronda kərpic, Hacıqabulda keramik plitələr, Gədəbəy və Daşkəsəndə qızıl emalı, Oğuzda qarğıdalı və qlükoza, İmişlidə şəkər, bitki yağları və qarışıq yem zavodları, Masallıda mebel fabriki, yüzrlə digər tikinti materialı, mebel, emal, çörək və digər müəssisələr fəaliyyətə başlamışdır.

Dövlət proqramlarının icrası müddətində güzəştli kreditlər hesabına ümumi dəyəri 730 milyon manat olan 104 sənaye layihəsinin maliyyələşdirilməsi nəticəsində həmin layihələr üzrə 80 müəssisə istifadəyə verilmiş və 24-ü üzrə işlər hal-hazırkı şəraitdə davam etdirilir.

Məlumdur ki, 2014-cü il "Sənaye ili" elan olunmuşdur. Bu isə qeyd olunan işləri daha da genişləndirəcək və bütövlükdə respublikamızda, həmçinin də regionlarda sənayeləşməni sürətləndirəcək və məşğulluq probleminin həllinə kömək edəcəkdir.

Onu da qeyd edək ki, güzəştli kreditlərin son 10 il müddətində 64%-i kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı layihələrinin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Bu isə öz növbəsində respublikamızın ərzaq və bir sıra istehlak məhsulları ilə təchizatında idxaldan asılılığı xeyli azaltmışdır. Məsələn, illik istehsal gücü 55 min ton quş əti, 84 milyon damazlıq və 164 milyon əmtəəlik yumurta olan 39 quşçuluq müəssisəsinə 100 milyon manat kredit verilməsi nəticəsində sənaye quşçuluğunun istehsal gücü 100 min tona çatdırılmış, quş əti istehsalı 51% artaraq 97 min ton, o cümlədən sənaye üsulu ilə 2,6 dəfə artaraq 55 min ton olmuşdur. Görülmüş tədbirlər nəticəsində quş əti idxalı 73% azalmışdır.

Ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması və satışı üzrə ümumi tutumu 203 min ton olan 40 logistik mərkəzin və ümumi tutumu 342 min ton olan 21 taxıl anbarı kompleksinin yaradılması əhalinin il boyu keyfiyyətli yerli məhsullarla təminatında, istehsal olunan meyvə və tərəvəzin və taxılın tədarükündə, həmçinin ixracın artmasında və qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının I və II Dövlət proqramlarının icrası dövründə respublikamızda qeyri-neft sektorunun məhsullarının ixracı 4,7 dəfə, o cümlədən meyvə-tərəvəzin emal məhsullarının ixracı 2,5 dəfə, ixrac olunan qeyri-neft məhsullarının çeşidi 1,7 dəfə, ixrac ölkələrinin sayı isə 20 vahid artmışdır. Bu müddətdə respublikamızda 14 beşulduzlu hotel də daxil olmaqla, regionlarda turizm komplekslərinin, istirahət mərkəzlərinin istifadəyə verilməsi turizmin inkişafına geniş imkanlar yaratmışdır.

Beləliklə, regionların inkişaf strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəinki bölgələrin, eləcə də ümumilikdə ölkənin inkişafında bir dönüş nöqtəsi olmuş, aparılmış müvəffəqiyyətli quruculuq və abadlıq işləri bütün şəhər, rayon və kəndlərin simasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Bununla yanaşı yeni iş yerləri yaradılmış və əhalinin rifahı xeyli yüksəlmişdir.

Son bir neçə il müddətində ölkənin avtomobil yollarında 3017 kilometr, o cümlədən 1103 kilometr respublika əhəmiyyətli yol çəkilmiş, yenidən qurulmuş və təmir olunmuşdur. Bu yollarda 164 yeni körpü və yol ötürücüsü tikilmiş, 47 körpü isə əsaslı təmir olunmuşdur.

Ümumilikdə yol-nəqliyyat kompleksi üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsinə müxtəlif mənbələrdən 8,2 milyard manat vəsait sərf olunmuşdur. Belə ki, iki dövlət proqramı və əlavə tədbirlər nəticəsində 8332 kilometr, o cümlədən 2622 kilometr respublika əhəmiyyətli, 5710 km yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları çəkilmiş və təmir olunmuş, ümumi uzunluğu 10087

metr təşkil edən 222 körpü və yol ötürücüsü tikilmiş və 85 körpü əsaslı təmir olunmuşdur. 400 km-dən çox dəmir yolu əsaslı təmir olunmuş, regionlarda 4 hava limanı tikilmiş, 2 liman tam yenidən qurularaq istismara verilmiş, yeni hava gəmiləri alınmışdır. Bu müddət ərzində 16 avtovağzal tikilmiş, 9 avtovağzal yenidən qurulmuş, iri və orta tutumlu 2760 yeni avtobus, 1800 taksi əhalinin istifadəsinə verilmişdir.

Deməli, Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən davamlı inkişaf strategiyasının mühüm həlqələrindən biri olan regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları ölkənin sosial-iqtisadi həyatının bütün sahələrində ciddi inkişaf dinamikasına və keyfiyyət dəyişiklikliyinə səbəb olan və ona təkan verən strateji sənədlərdir. Bu sənədlərin (proqramların) başlıca istiqaməti, göründüyü kimi qeyri-neft sahələrinin sürətli və dinamik inkişaf etdirilməsinə nail olmaqdır.

Bu baxımdan əhalini ərzaqla, sənayeni xammalla təmin edən mühüm istehsal sahələrindən biri kimi kənd təsərrüfatının inkişafının stimullaşdırılması məsələsi də daim diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biridir. Qeyd etdiyimiz inkişaf proqramlarında bu sahənin inkişafına da dövlət tərəfindən xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, son 10 ildə torpaqların istifadə vəziyyətinin statistik təhlili göstərir ki, 2004-cü ildə mövcud olan 1 milyon 635 min hektar əkin yerinin 79,2 faizində əkin aparıldığı halda, 2013-cü ildə 1 milyon 695 min hektar əkin sahəsinin 99,4 faizində əkin aparılmışdır. Bu isə öz növbəsində əkin sahəsinin demək olar ki, tam həcmdə dövrüyyəyə cəlb olunduğunu göstərir. Heyvandarlıqda həyata keçirilən islahatlar nəticəsində mal-qaranın baş sayının sabit temple artımına nail olunmuşdur. Son 10 il ərzində iribuynuzlu mal-qaranın baş sayı 17,7% artaraq 2 milyon 713 minə, qoyun və keçilərin baş sayı 15,6% artaraq 8 milyon 661 minə, quşların sayı isə 40,1% artaraq 25,5 milyona çatmışdır. Bununla yanaşı, intensiv inkişaf, yəni onların cins tərkibinin dəyişdirilib, daha məhsuldar cinslərlə əvəz edilməsi həmin dövrdə ət istehsalının 51,3%, süd istehsalının 49,9%, yumurta istehsalının isə 68,9% artımına səbəb olmuşdur. Burada “Aqrolizing”ASC-inin fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

2005-2013-cü illər ərzində 2004-cü ildə yaradılmış “Aqrolizing” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə dövlət büdcəsindən və ehtiyat fondları hesabına 458 milyon manat vəsait ayrılmış, təkrar istifadədən qaytarılan 179 milyon manat və eləcə də müxtəlif mənbələrdən ayrılan 13 milyon manat da daxil olmaqla onun investisiya portfelini 650 milyon manat təşkil etmişdir. Bu vəsaitlər hesabına həmin dövrdə 1200-dən çox yeni kombayn, 5145 traktor, 184 ədəd ekskavator və digər kənd təsərrüfatı texnikası və texnoloji avadanlıqları alınaraq 6591 nəfər müxtəlif hüquqi və fiziki şəxslərə lizinqə verilmiş və ya lizinq yolu ilə satılmışdır. Bundan başqa torpaqların münbitliyini artırmaq və yüksək məhsuldarlığa nail olmaq məqsədilə 121 milyon manat dəyərində 400 min ton müxtəlif növ mineral gübrələr alınmışdır. Həmçinin 2009-cu ildən başlayaraq 9306 baş ətlik və südlük istiqamətində iribuynuzlu damazlıq heyvanlar və 1321 baş yüksək məhsuldar cins keçilər alınaraq güzəştli şərtlərlə ölkə fermerlərinə lizinqə verilmişdir.

Ümumiyyətlə inkişaf proqramlarının hər bir sahədə yüksək nəticələr əldə olunmasına səbəb olduğu aydın görünür.

Belə ki, son 10 ildə ölkəmizdə sıçrayışlı sosial-iqtisadi inkişaf və yüksəliş əldə olunmuşdur. Respublikamızın ərzaq və enerji təhlükəsizliyi tam təmin olunmuş, idxaldan asılılığın kəskin surətdə azalması nəticəsində Azərbaycan hazırda qaz idxal edən ölkədən qaz ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. Gələcəkdə bu imkanların daha da genişləndiriləcəyi çox mühüm bir məsələ kimi qarşıda durur.

2013-cü ildə 13,3 milyard kubmetr qaz respublikanın qaz nəql sisteminə təhvil veril-

mişdir. İki böyük yatağın “Ümüd” və “Abşeron” qaz yataqlarının kəşf edilməsi Azərbaycanın zəngin potensialının səmərəli istifadəsi üçün geniş perspektivlər açmışdır. Belə ki, 2004-cü ildə ölkəmizin yalnız 49 şəhəri, rayon mərkəzi və bu mərkəzlərə yaxın kənd və qəsəbəsi təbii qazla təmin olunurdu, yəni ölkə üzrə qazlaşma səviyyəsi cəmi 39,8% təşkil edirdi. Lakin 2013-cü ildə qazlaşma səviyyəsi 89,8%-ə, o cümlədən Bakı şəhəri üzrə 99%-ə, regionlar üzrə 83,4%-ə çatdırılmışdır. Ölkə üzrə real qaz abunəçilərinin sayı 2004-cü ildəki 700 mindən aşağı olduğu halda, bu gün 1 milyon 600 mindən artıqdır.

I və II Dövlət proqramları çərçivəsində son 10 il ərzində Azərbaycanın elektrik enerjisi sistemində 17 yeni elektrik stansiyası istismara verilmiş, 10 min km-dən çox elektrik ötürücü xətləri və 1500-dən çox yarımstansiya inşa edilmiş və yenidən qurulmuşdur.

Həmçinin elektrik stansiyaları və sistem əhəmiyyətli yarımstansiyalar arasında 1000 km-dən artıq liber-optik kabellər çəkilmişdir. Bu müasir texnologiyaların tətbiqi enerji istehsalı və ötürülməsi obyektlərindən məlumatların “onlayn” rejimində yeni yaradılmış mərkəzi SCADA sisteminə ötürülməsini təmin edir.

Regionların inkişafı ilə bağlı dövlət proqramları çərçivəsində “Azərsu” ASC tərəfindən regionlarda 3430 km içməli su xətti, 1225 km kanalizasiya kollektorları və şəbəkəsi, 96 ədəd su anbarı, 39 ədəd su və kanalizasiya-nasos stansiyaları tikilmişdir. Proqramlarda nəzərdə tutulmuş tədbirlər çərçivəsində Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən 8, Ərazilərin Bərpası və Yenidən Qurulması üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən 6 rayon mərkəzində su və kanalizasiya layihələri icra olunmuşdur. Bu rayonlarda görülmüş işlər də nəzərə alınmaqla, regionlarda 540 min nəfərin su təminatı yaxşılaşdırılmışdır. Dövlət proqramlarının icrasından əvvəl ölkə üzrə xidmət göstərilən əhalinin cəmi 26%-i fasiləsiz içməli su alırdısa, hazırda bu rəqəm 55%-ə çatdırılmışdır.

Bütün bu deyilənlərə yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə həyata keçirilən hər iki proqramın respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında çox mühüm əhəmiyyəti olmuşdur və gələcəkdə bu istiqamətdə işlər daha da sürətləndirilməlidir. Qəbul olunan üçüncü proqram da vaxtında və ləyaqətlə icra olunaraq, ölkəmizin uğurlu, dinamik inkişafına təkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “2004-2008-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı.
2. “2009-2013-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı.
3. Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2008-2015-ci illər) Bakı, 2008.
4. H.B.Allahverdiyev “Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ərzaq təhlükəsizliyi və onun tənzimlənməsi problemləri”. Nəzəriyyə və praktika jurnalı №3-4, Bakı, 2000.
5. Z.Məmmədov “Regional iqtisadi inkişaf problemləri”. Bakı, 2007.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2014. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistik Komitəsi. Bakı, 2014.
7. İ.H.İbrahimov “Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meylləri və xüsusiyyətləri”. Bakı, 2007, 296 s.

*Məmmədova S.M. dos.
Bakı Biznes Universiteti
Əliyev Ə.İ. dos.
Azərbaycan Əmək və Sosial
Münasibətlər Akademiyası*

X Ü L A S Ə

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ DÖVLƏT PROQRAMLAŞDIRMASININ TƏTBİQİNİN REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

Məqalədə proqramlaşdırmanın müasir iqtisadi inkişaf sistemində rolu və əhəmiyyəti əsaslı şəkildə xarakterizə olunmuşdur. Bununla yanaşı ölkə iqtisadiyyatının müasir tələblər səviyyəsində inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair I və II Dövlət proqramlarında qarşıya qoyulan məsələlər müasir tələblər nöqtəyindən nəzərdən müəyyənləşdirilmiş və iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində baş verən dəyişikliklər nəzərdən keçirilmişdir.

*Мамедова С.М. доц.
Бакинский Университет Бизнеса
Алиев А.И. доц.
Азербайджанская Академия Труда
и Социальных Отношений*

Р Е З Ю М Е

РОЛЬ ПРИМЕНЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ В СОВРЕМЕННОМ УСЛОВИЯХ

В статье фундаментально характеризованы роль и значение программирования в системе современного экономического развития. Наряду с тем, подробно проанализированы вопросы, поставленные в Государственных Программах Азербайджанской Республики “О социально-экономическом развитии регионов” с целью достижения развития экономики страны в соответствии современным требованиям.

*Mammadova S.M. assist. prof.
Baku Business University
Aliyev A.I. assist. prof.
Azerbaijan Academy of Labour
and Social Relations*

S U M M A R Y

THE ROLE OF APPLICATION OF STATE PROGRAMMING IN SOCIO- ECONOMIC DEVELOPMENT OF REGIONS AT PRESENT

In the article the role and importance of programming in the system of modern economic development have been characterized in detail. At the same time the problems forthcoming in the I and II state programs about socio-economic development of the regions of the Azerbaijan Republic in the level of modern requirements of the country economy have been analyzed in detail and the changes happening in the direction of economic development have been studied.

UOT - 339.9; 331.104; 349.22

BEYNƏLXALQ ƏMƏK BÖLGÜSÜ BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN ƏSASIDIR

Açar sözlər: beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsipləri, amilləri və qanunauyğunluqları, dünya təsərrüfatının inkişaf mərhələləri.

Ключевые слова: принципы, факторы и закономерности международного разделения труда, этапы развития мирового хозяйства.

Key words: principles factors and legitimacy of international labour division, development levels of world economy.

Dünya təsərrüfatı tarixi dövr ərzində məhsuldar qüvvələrin inkişafı, milli və beynəlxalq aspektdə əmək bölgüsünün tərəqqisi, dərinləşməsi və təkmilləşdirilməsi nəticəsində formalaşmışdır. Onun yaranması XIX əsrin ikinci yarısında sənaye çevrilişi və dünya təsərrüfatının formalaşmasının mühüm maddi əsası olan iri maşınlı istehsal ilə əlaqədardır. K.Marks göstərdiyi kimi, iri sənaye ilk dəfə olaraq ümumdünya tarixi yaratdı və beləliklə, hər bir sivil ölkənin və hər bir nəfərin tələbatının ödənilməsinin bütün dünyadan asılı olduğunu göstərdi. XIX-XX əsrlərdə dünya təsərrüfatı bütöv sistem kimi formalaşdı və bu sistem iri maşınlı istehsal, ümumdünya bazarının inkişafı ilə əlaqədardır.

Bu dövr ərzində iqtisadiyyatın iri sahələri daha sürətlə inkişaf edir ki, bu da beynəlxalq əmək bölgüsünü genişləndirir və dərinləşdirir. Bunların obyektiv səbəbləri vardır və ən mühümləri aşağıdakılardır:

- sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin xammallara tələbatının həddən artıq artması. Bu xammal isə məhsuldar qüvvələrin aşağı inkişaf səviyyəsi və ucuz işçi qüvvəsi şərtləndirir;
- sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına tələbatın artması;
- sənaye məhsulları istehsalının sürətli artması (maşın industriyası əmtəə və xidmətlərin kütləvi istehsalını təşkil etməyə və bazarı doldurmağa imkan verir).

Bu şərtlər daxilində beynəlxalq əmək bölgüsü milli təsərrüfatların sərhədlərini keçir, ayrı-ayrı ölkələrin müəyyən məhsul növləri üzrə ixtisaslaşmasını tələb edir, ölkələr arasında qarşılıqlı əmtəə mübadiləsi üçün ehtiyac və tələbat yaranır.

Sənaye çevrilişinə qədər beynəlxalq əmək bölgüsü əsas etibarilə təbii əsasda baş verirdi. Bu ölkələrin təbii-iqlim şəraiti, enerji və digər mənbələr ilə müəyyən edilirdi. Lakin bununla bərabər, təbii-iqlim şəraiti ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatların müəyyən məhsul növləri üzrə ixtisaslaşması üçün əsas səbəb ola bilməz. Təbii-iqlim şəraitində olan fərqlər istehsalın ixtisaslaşması üçün ilkin şərait ola bilər. İxtisaslaşmanın baş verməsi üçün istehsalın texniki bazasında keyfiyyət dəyişikliklərini həyata keçirmək lazımdır. Bu əsasda istehsalın industrial inkişafı ixtisaslaşmanın təbii-iqlim şəraitindən asılılığını azaldır. Industrial inkişaf mərhələsi ixtisaslaşmanın daha çox texnoloji amillərdən asılı olduğunu göstərir.

Ölkələrin bir-birinə qarşılıqlı təsir edən kompleks amillər arasında milli iqtisadiyyatların industrializasiyası, elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi mühüm yer tutur və bunlar beynəlxalq əməkdaşlığın xarakter və formalarını və hər bir ölkənin bu əməkdaşlıqda iştirakının spesifikasiyini müəyyən edir.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı, industrializasiya səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində ağır-lıq mərkəzi tədricən tədavi sferasından istehsal sferasına keçdi. İqtisadiyyatın industrializasiyası ictimai əmək bölgüsünün intensivləşməsinə və hərtərəfli inkişafını təmin etdi və ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatların dünya istehsalında üstünlüklərini aşkara çıxardı, sahədə ixtisaslaşmasının geniş yayılmasını, əmək məhsuldarlığının və istehsal miqyasının artmasını, dövlətlərarası istehsal

və kooperasiya əlaqələrinin inkişafını təmin etdi. İctimai əmək bölgüsü milli iqtisadiyyatların sərhədlərindən kənara çıxdı, beynəlxalq xarakter aldı. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın elə bir iri istehsal sahəsi yoxdur ki, beynəlxalq amillərdən asılı olmasın.

Elmi-texniki tərəqqi yalnız beynəlxalq əmək bölgüsünü dərinləşdirmir, eyni zamanda onun təzahür formalarını dəyişdirir, məhsuldar qüvvələrin inkişafı keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Cənubi Koreya və s.) ixrac olunan məhsullarda elm tutumlu məhsulların xüsusi çəkisi artır.

Beynəlxalq əmək bölgüsü – ölkələrarası ictimai əmək bölgüsünün yüksək mərhələsidir. O ayrı-ayrı ölkələrin bu və ya digər məhsulların istehsalı üzrə iqtisadi cəhətdən səmərəli ixtisaslaşması və bu fəaliyyətin nəticələrinin qarşılıqlı mübadilə edilməsidir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün milli iqtisadiyyatın strukturuna təsiri nəticəsində əmək bölgüsündə iştirakçılar ixrac və idxal potensialını artırır. Ölkədə məhsul istehsalı və idxalı üçün əlverişli və sabit şərait yarandıqda demək olar ki, milli iqtisadiyyatının strukturu və buna müvafiq olaraq onun beynəlxalq əmək bölgüsündə xarakteri dəyişir. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq əmək bölgüsü dövlətdaxili əmək bölgüsünün nəticəsi olmayıb, ictimai əmək bölgüsünün müstəqil növüdür.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün hərəkətverici qüvvəsi, hər bir ölkənin təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi səmərə əldə etməsidir. Bundan əldə edilən iqtisadi səmərəlilik vaxta qənaət etmək və əmək məhsuldarlığını yüksəltməkdən ibarətdir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün təsiri ilə dünya iqtisadiyyatında əsaslı dəyişikliklər baş verir, beynəlxalq əmək bölgüsünün məzmunu və xarakteri dəyişir.

İctimai əmək bölgüsü – obyektiv iqtisadi prosesdir. Cəmiyyətdə əmək bölgüsünün inkişaf səviyyəsi iqtisadiyyatın inkişaf vəziyyətindən, əmək məhsuldarlığından və deməli, əhəlinin maddi rifah halından asılıdır. Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı yaranan problemlər əvvəlki əmək bölgüsünün yeni şəraitdə özünü doğrultmadığını göstərdi.

Bazara keçid, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, mallarının idxalının sərhədlərinin genişlənməsi, həmçinin SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük çətinliklərlə qarşılaşdı. Kooperasiya əlaqələrinin dağılması, istehsal həcmının kəskin sürətdə aşağı düşməsinə, çoxsaylı müəssisələrin dayanmasına, kütləvi işsizliyin yaranmasına səbəb oldu. Nəticədə xalq təsərrüfatında əsaslı disproporsiyalar yarandı.

Klassik iqtisadi nəzəriyyənin baniləri: A.Smit, D.Rikardo, J.B.Sey, A.Marşall, C.Mill, K.Marks əmək bölgüsünə xüsusi diqqət verirdilər. Öz tədqiqatlarında əmək bölgüsünü əmək məhsuldarlığı və əhəlinin həyat səviyyəsi ilə əlaqələndirdilər.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində kapitalist ölkələrində alman iqtisadçıları İ.Tyunen kənd təsərrüfatının yerləşməsi A.Veber “dövlətin kənarlaşdırılması” və ümumi standartları (sənayenin steratipləri) konsepsiyasını işləyib hazırladılar. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə “regional elm” populyarlaşmaya başlamışdır. Bu elmin nəhəng nümayəndələri U.İzard (ABŞ) və P.Xoqqetdin (İngiltərə) öz tədqiqatlarında sahələrarası balansların köməyi ilə mühüm müəssisələrin və sahələrinin qarşılıqlı əlaqələrini tədqiq etmişlər.

Ərazi əmək bölgüsü ideyası GOELRO planında geniş əks olunmuşdur. İ.Aleksandrov, Q.Krijiyanovski, N.Nekrasov, V.Nemçinov, S.Strumilin, P.Alampiyev, A.Probst, Y.Feyqin öz tədqiqatlarında ərazi əmək bölgüsünün müxtəlif problemlərini tədqiq etmişlər.

İctimai əmək bölgüsü istehsalın çox formalı və xarakterli olması, insanların obyektiv olaraq müxtəlif əmək növləri ilə məşğul olmaları ilə əlaqədardır. Yüksək səviyyədə inkişaf etmiş cəmiyyətin aşağı səviyyədə inkişaf etmiş cəmiyyətdən əsas fərqi əmək bölgüsünün dərinliyi ilə müəyyən edilir. İctimai əmək bölgüsü nə qədər dərin olarsa, millətin inkişaf səviyyəsi bir o qədər yüksək olur. Cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əmək bölgüsü arasında birbaşa asılılıq vardır.

Əmək bölgüsü məhsuldar qüvvələrin inkişafında keyfiyyət dəyişiklikləri etməklə iqtisadi artıma səbəb olur. Əmək bölgüsünün istehsala təsiri əməyin diversifikasiyası və ixtisaslaşması vasitəsilə həyata keçirilir. Diversifikasiya və ixtisaslaşma əmək bölgüsünün məhsuldar

qüvvələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin konkret formalarıdır, onların təsiri ilə məhsuldar qüvvələrin bütün elementləri yeni keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalırlar. Əmək bölgüsü yalnız mövcud istehsal vasitələrinin səmərəliliyini artırır, eyni zamanda daha müasir yeni əmək vasitələrinin yaranmasına və məhsuldar texnikanın tətbiq edilməsinə şərait yaradır.

Əmək bölgüsü məhsuldar qüvvələrin keyfiyyəti ilə ictimai istehsalın səmərəliliyi arasında olan nisbəti xarakterizə edir. Əmək bölgüsünün məhsuldar qüvvələrdən asılılığı istehsalın modernləşmiş və şəxsi amillərinə müvafiq olaraq təzahür edir. İstehsal vasitələrində olan dəyişiklik öz növbəsində işçilərin funksiyalarında, bu da öz növbəsində əmək bölgüsündə dəyişikliyə səbəb olur. Beləliklə, texniki tərəqqi istehsalın ixtisaslaşmasına səbəb olur. Əmək bölgüsü nəticəsində bazar əmələ gəlmiş və özündə bir sıra təsirləri hiss etməyə başlayır. Bazar, hər bir şəxsə azadlıq verməklə bazar qanunlarının yaranmasına səbəb olur və bazarda azad iqtisadi subyektlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində daim təkamül ideyaları meydana gəlir və ictimai istehsal bu istiqamətə yönəlir və buna müvafiq olaraq məhsul istehsal edilir və nəticədə əmək bölgüsü daha da dərinləşir və məhsuldar qüvvələr inkişaf edir.

İqtisadiyyatın hər bir inkişaf mərhələsində istehsal münasibətlərində müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlir, ictimai meyar resursların dəyərlərinə keçir ki, bu da cəmiyyətdə əmək bölgüsü sisteminə təsir göstərir.

XX əsrin sonu yeni ixtiralar və kəşflər beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemini əmələ gətirən elementlərə əsaslı təsir etməyə başladı. Beynəlxalq bazarlarda rəqabətin güclənməsi və resurs bazarlarının məhdudluğu və daralması prinsipə yeni texnologiyalar əsasında iqtisadi artımın optimal yollarını tələb edir. Milli iqtisadiyyatlar arasında sərhədlərin götürülməsi və texnoloji proseslərin ikili xarakteri (pozitiv və neqativ) beynəlxalq siyasətin və elmi-texniki əməkdaşlığın aktuallığını artırır.

Qlobal miqyasda təsərrüfat fəaliyyətinin inteqrasiyası ilə yanaşı yaxın perspektivdə ixtisaslaşma prosesləri xüsusi aktuallıq kəsb edəcəkdir. Beynəlxalq əmək bölgüsü ərazi əmək bölgüsünün inkişafının mühüm mərhələsidir. Beynəlxalq əmək bölgüsü dünya ölkələrində geniş təkrar istehsal proseslərinin həyata keçirilməsində, bu proseslər arasında qarşılıqlı əlaqələrinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Beynəlxalq əmək bölgüsü ayrı-ayrı ölkələrin müəyyən növ məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmasını ifadə edir və təbii iqlim fərqlərinə, ölkənin coğrafi mövqelərinə, xammal resurslarına və enerji mənbələrinə əsaslanır. Bu və ya digər dərəcədə əmək bölgüsü bütün səviyyələrdə fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün hərəkətverici qüvvəsi hər bir ölkənin ondan maksimum iqtisadi mənfəət əldə etməsidir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün əsas amilləri aşağıdakılardır:

1. Elmi-texniki tərəqqi.
2. Dünya bazarında məhsullara tələbat.
3. Ölkənin dünya iqtisadiyyatında mövqeyi.
4. Milli iqtisadiyyatın strukturu.
5. Ölkənin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri.
6. İnfrastrukturun inkişaf səviyyəsi.
7. Ölkənin təbii ehtiyatlarla zənginliyi.
8. Əhalinin və ixtisaslı işçilərin sayı.

Dünya iqtisadiyyatı və bazarı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığının dərinləşməsi və geniş təkrar istehsal prosesinin beynəlmiləşməsi nəticəsində beynəlxalq əmək bölgüsü bazasında formalaşır. Beynəlxalq əmtəə mübadiləsi, xidmətlər, texnologiyalar, kapitalın və işçi qüvvəsinin və beynəlxalq hərəkəti bütövlükdə dünya təsərrüfatlarının və onun ayrı-ayrı subyektlərinin (ayrı-ayrı ölkələrin) inkişafını şərtləndirir.

Əmək bölgüsü – ictimai əmək bölgüsü sistemi olub, tarixin inkişafı ilə müəyyən olunur. Dünya təsərrüfatının maddi əsasını beynəlxalq əmək bölgüsü təşkil edir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyətini istehsal prosesinin bölgüsü və birləşməsinin dialektik vəhdəti təşkil edir.

SSRİ dağıldıqdan sonra yeni müstəqillik qazanmış ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə yerinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu ölkələr ilk vaxtlar “ke-

çid iqtisadiyyatlı” ölkələr qrupu təşkil edirdilər. Bu qrup ölkələrə Mərkəzi və Şərqi Avropa, MDB ölkələri daxil edildi. Keçmiş İttifaq respublikaları müstəqillik əldə edərək inkişaf səviyyələrinə və təsərrüfatın idarə olunmasına görə fərqlənirlər. Onlar keçid dövrünü başa vuraraq bazar iqtisadiyyatına keçdilər.

Bu dövrdə qlobal beynəlxalq əmək bölgüsündə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Transmilli komplekslər dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasına səbəb oldu və hər bir ölkə vahid dünya əlaqələri sisteminin tərkib hissəsinə çevrildi. İnkişaf etmiş Avropa və Şimali Amerika dövlətləri daha çox elmi-tədqiqat işləri, elm tutumlu məhsullar, müasir xidmət sahələri ilə ixtisaslaşırlar. İnkişaf etməkdə olan ölkələr öz növbəsində ənənəvi və standartlaşdırılmış məhsullar istehsalı üzrə nəhəng “sexə” çevrilirlər. Buna görə də, beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində inkişaf etməkdə olan ölkələrin mövqeləri əsaslı şəkildə dəyişir. Onlar xammal ölkələrindən inkişaf etmiş ölkələrin sənaye sexinə çevrilirlər. İnkişaf etmiş ölkələr xammal istehsalı üzrə onlara sifarişlər verir və yardım edirlər. Lakin bu yardım və köməklər bəzi ölkələrə şamil edilir. Bu qrup ölkələr yüksək inkişaf səviyyəsi ilə seçilir. Bu qrup ölkələrə Çin, Meksika, Hindistan, Braziliya, Argentina və s. aid etmək olar.

Müasir beynəlxalq əmək bölgüsü bəzi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bunu hər şeydən əvvəl xarici ticarətin və ixracın dünya istehsalına nisbətən daha sürətlə inkişaf etməsi şərtləndirir. Transmilli şirkətlər öz istehsallarının əsas hissəsini öz şirkətlərindən kənarda yerləşdirməklə, dövlətlər arasındakı sənaye məhsulları istehsalını genişləndirirlər. Təsədüfüdür ki, sənaye məhsullarının xarici ticarəti sənaye istehsalına nisbətən 3,5 dəfə çox artmışdır. Bu meyl xüsusən 3-cü minilliyin birinci onilliyində təzahür etmişdir. Məsələn, 2011-ci ildə dünyada ÜDM 3,5% artdığı halda, hazır sənaye məhsulları ticarəti 14% artmışdır.

Əmək kateqoriyasının keyfiyyəti, formasının konkretliyi və onların təzahür formalarının əlamətləri və çoxnövliyi, konkret növlərinin qarşılıqlı əlaqələri ictimai əmək bölgüsü ilə qarşılıqlı vəhdətdir. Bazar iqtisadiyyatında əməyin konkretliyi və məqsədi bazar ilə müəyyən edilir. Əmək bölgüsü və istehlak dəyərinin yaranması prosesi bazar təsərrüfatının obyektiv qanunları ilə, ilk növbədə tələb və təklif qanunlarının təsiri altında baş verir. Deməli, əmək bölgüsü istehsal və istehlak arasında əlaqə yaradır.

Əmək bölgüsü məhsuldar qüvvələrin inkişafında kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur. Əmək bölgüsünün istehsalda təsiri əməyin differensasiyası və ixtisaslaşması prosesləri vasitəsilə həyata keçirilir. Differensasiya və ixtisaslaşma əmək bölgüsü ilə məhsuldar qüvvələrin qarşılıqlı əlaqələrinin konkret formalarıdır. Onların təsiri ilə məhsuldar qüvvələrin bütün elementləri müəyyən keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır. Əmək bölgüsü işçi qüvvəsinin fəaliyyətinin müəyyən edilməsində aktiv rol oynayır, işçi qüvvəsi bu və ya digər əmək funksiyalarını yerinə yetirir. İstehsal vasitələri ixtisaslaşma nəticəsində daha səmərəli olurlar. Əmək bölgüsü yalnız mövcud istehsal vasitələrindən istifadənin səmərəliliyini artırır, eyni zamanda yeni, daha məhsuldar əmək alətləri və vasitələrinin texnika və texnologiyaların yaranmasına şərait yaradır. Beləliklə, əmək bölgüsü yalnız əməyə deyil, həmçinin əməyin maddiləşmiş elementlərinə təsir edir. Əmək bölgüsü məhsuldar qüvvələrin inkişafının müəyyən formalarını ifadə edir və məhsuldar qüvvələrin keyfiyyəti və ictimai istehsalın səmərəliliyi arasında nisbəti xarakterizə edir.

İstehsal vasitələri əmək bölgüsünün maddi əsasıdır. İstehsal vasitələrində olan keyfiyyət dəyişiklikləri eyni zamanda işçilərin funksiyalarının dəyişməsinə səbəb olur. Beləliklə, texnika və texnologiyada müəqəddi dəyişikliklər istehsalın ixtisalaşmasının dərinləşməsinə və bu isə öz növbəsində texniki tərəqqinin intensivləşməsinə ilkin şərait yaradır.

Bazarın inkişafı nəticəsində əmək bölgüsünə çoxsaylı amillər təsir edir. Bazarda sərbəst iqtisadi subyektlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində, daim yeni ideyalar, məqsədlər meydana gəlir və ictimai istehsal buna uyğunlaşır, cəmiyyətdə əmək bölgüsü dərinləşir və məhsuldar qüvvələr inkişaf edir.

Milli iqtisadiyyatların dünya təsərrüfatına inteqrasiyası əsasında beynəlxalq əmək bölgüsü nəticəsində ayrı-ayrı ölkələr müəyyən növ məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşırlar, istehsal

olunan məhsullar mübadilə edilir. Beynəlxalq əmək bölgüsü – əmtəələrin, xidmətlərin, biliklərin, istehsal, elmi-texniki, ticarət və ölkələr arasında digər əməkdaşlıq növlərinin obyektiv əsasını təşkil edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyəti – istehsal xərclərinin aşağı salınması və istehlakçıların tələbatının ödənilməsindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, beynəlxalq əmək bölgüsünün maddi əsasını dünya miqyasında dövlətlərin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri təşkil edir. Beynəlxalq əmək bölgüsü – dünya təsərrüfatının – möhkəmlənən əsasıdır və onun təsiri ilə dünya təsərrüfatı tərəqqi edir, ölkələr arasında sosial-iqtisadi fərqlər azalır.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyəti istehsalın iki prinsipinin (ayrılması və birləşməsi) dialektik vəhdətdə təzahür etməsidir. Qarşılıqlı əlaqə və təsir əmək bölgüsünün məzmununu təşkil edir. Sosial-iqtisadi tərəqqinin əsasını təşkil edən əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi əmək bölgüsünün hərəkətverici qüvvəsidir. Beynəlxalq əmək bölgüsü – istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə həyata keçirilir, ictimai əməyə qənaət edilir, məhsuldar qüvvələrin səmərələşdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü dünyada geniş təkrar istehsal proseslərinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır, bu proseslər arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır, beynəlxalq miqyasda sahə və ərazi proporsiyaları formalaşdırır və istehsalın beynəlmiləşməsində mühüm yer tutur. Beynəlxalq əmək bölgüsünün əsas hərəkətverici qüvvəsi hər bir iştirakçı ölkənin daha çox səmərə əldə etməsidir. Ölkələr arasında əmtəə mübadiləsi dünya bazarının qanunlarına uyğun olaraq baş verir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərinin reallaşdırılması hər bir ölkəyə ixrac olunan məhsulların beynəlxalq və milli dəyərləri arasında olan fərqləri əldə etməyə, həmçinin istehsal xərcləri çox olan məhsullardan imtina etməyə səbəb olur. Beynəlxalq əmək bölgüsünün təsiri ilə ölkələr arasında ticarət əlaqələri mürəkkəbləşir və zənginləşir, dövlətlər arası əlaqələr kompleks və mürəkkəb xarakter alır. O özündə beynəlxalq ticarəti, elmi-texniki və birgə əməkdaşlığı, beynəlxalq təsərrüfat təşkilatlarını və s. birləşdirir. İxtisaslaşma və kooperasiyanın təsiri ilə “əlavə” güc yaranır. Özünün bütün mürəkkəbliyinə və ziddiyyətlərinə baxmayaraq dünya iqtisadiyyatı vahid sistemə malikdir, dünya ictimai istehsalını birləşdirməklə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Beynəlxalq əmək bölgüsü “integrator” rolu oynamaqla dünya iqtisadi sisteminin müxtəlif elementlərini birləşdirməklə, dünya təsərrüfatı yaradır. Beynəlxalq əmək bölgüsü – bütün ölkələrin istehsal proseslərinin qarşılıqlı təsiri və asılılığı üçün obyektiv şərait yaradır, istehsalın beynəlmiləşməsi sərhədlərini genişləndirir. İqtisadi münasibətlərin ümumiliyi, ona ümumdünya xarakteri verməklə, bütün ölkələrin obyektiv tələbatlarının ödənilməsi ilə üst-üstə düşür.

Dünyada mövcud ictimai-siyasi və iqtisadi proseslər dünya təsərrüfatında əhəmiyyətli irəliləyişlər olmasını tələb edir, onun inkişafında müxtəlif və çoxvariantlı mərhələlər formalaşdırır. Dünya ilə bərabər, onun məzmunu da dəyişir. Hazırda ölkələrin sərhədləri simvolik xarakter daşıyır. Əmtəə, xidmət, kapital və insan resurslarının sərbəst hərəkəti üçün bütün bərryerlər ləğv edilir, ümumi standartlar tətbiq olunur. Beynəlxalq əmək bölgüsünün təsiri ilə ölkələr arasında ticarət əlaqələri mürəkkəbləşir və zənginləşir.

Rəqabətqabiliyyətlik nədir?

Rəqabət – bazar təsərrüfatının mühüm əlamətlərindən biridir. Rəqabət şəxsiyyətin azadlığını təmin edir, onun reallaşması, yeni rəqabətqabiliyyətli məhsul və xidmətlərin göstərilməsi üçün şərait yaradır. Müasir şəraitdə istehsalın qloballaşması və beynəlmiləşməsi güclənir, beynəlxalq rəqabət ön plana keçir.

Rəqabətqabiliyyətlik – mürəkkəb iqtisadi kateqoriya olub, bir necə səviyyələrdə mövcuddur:

1. Əmtəələrin rəqabətqabiliyyətliliyi.
2. Əmtəə istehsalçılarının (firmaların) rəqabətqabiliyyətliliyi.
3. Ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyi.

Rəqabətqabiliyyətliliyin bütün bu səviyyələri arasında daxili və xarici əlaqə mövcuddur. Sahə və ölkə rəqabətqabiliyyətlik son nəticədə konkret əmtəənin rəqabətqabiliyyətliliyindən

asılıdır. Əmtənin rəqabətqabiliyyətliliyi əmtənin kompleks, qiymət, keyfiyyət xarakteristikasından asılıdır. Rəqabətqabiliyyətlilik yalnız digər əmtəələrlə müqayisəsi nəticəsində yaranır.

Müasir dövrdə dünya rəqabətqabiliyyətinə əmtənin keyfiyyəti, onun yeniliyi, elm və intellektuallığı ön plana çıxır. Ona görə də dünyanın əksər ölkələri öz rəqabətqabiliyyətliliyini innovasiyalar, yüksək texnologiyalı məhsullar istehsalı hesabına artırır. Bunlar isə elmi-texniki potensial olmadan mümkün deyildir.

Son illərdə əmtələrin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasında ekoloji amil mühüm rol oynayır. Daha ciddi ekoloji standartlar, əmtənin keyfiyyətinə artan tələbat, eyni zamanda dünya bazarında kəskin rəqabət şirkətləri yüksək keyfiyyətli, ekoloji tələbləri ödəyən məhsullar istehsal etməyə məcbur edir. Bununla əlaqədar olaraq mühüm vəzifələrdən biri bazar mexanizminin elə təkmilləşdirməyi tələb edir ki, ekoloji məsrəflər məhsulun maya dəyərinə daxil edilsin.

1997-ci ildə Amerikanın “Morqan Stonley” investisiya bankı iri milli korporasiyaların rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən etmək üçün xüsusi tədqiqat keçirmişlər, burada əsas meyarlardan biri iri firmaların dünya bazarında xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsidir. Tədqiqat nəticəsində dünya bazarında 238 iri müəssisədən yarıdan çoxu (125) Amerika şirkətlərinin, 21-i Böyük Britaniyanın, 19-u Yapon firmalarının, 4-ü Alman firmalarının payına düşmüşdür. Göstərmək lazımdır ki, göstərilən siyahıya rəqabətqabiliyyətliliyinə görə dünya reytingində mühüm yer tutan “yeni sənaye ölkələrinin” (Sinqapur, Qonkonq və Tayvan) şirkətləri daxil edilmişdir.

Hazırda çoxsaylı transmilli şirkətlər və banklar, orta və kiçik firmalar dərk edirlər ki, gələcəkdə xarici bazarlarda şirkətlərin çiçəklənməsi və onların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün bütün sahibkarlıq fəaliyyətində dayanıqlı inkişaf təmin edilməlidir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı dünya miqyasında ölkələrin bu və ya digər məhsul növləri üzrə ixtisaslaşmasına səbəb olmuşdur. ABŞ şirkətləri daha çox rəqabətqabiliyyətli sahələr-aviasiya və aerokosmik, unikal maşınqayırma, avtomobilqayırma, super kompüter və proqram təminatı üzrə ixtisaslaşmışlar. Yaponiya dünya bazarında – elektron və elektrotexnika, avtomobil, gəmiqayırma, dəzgah istehsalı, robot və s. sahələr üzrə rəqabətqabiliyyətlidir.

Asiyanın yeni sənaye ölkələri (Cənubi Koreya, Tayvan, Qonkonq, Sinqapur, Malaziya, Tailand) kütləvi istehlak malları istehsalı üzrə rəqabətqabiliyyətli sahələr, həmçinin elm tutumlu sahələr-elektron komponentləri, fərdi kompüterlər, mikro EHM sahələr yaratdılar. Bu ölkələr analoji məhsullar istehsalı üzrə Yaponiya, ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri ilə rəqabət aparırlar.

Əmtənin rəqabətqabiliyyətliliyi, əmtəə istehsalçısı, sahənin rəqabətqabiliyyətliliyini özündə birləşdirən və ölkənin dünya bazarında vəziyyətini xarakterizə edən sintetik göstərici ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyini azad rəqabət şəraitində dünya bazarının, ölkənin və onun ayrı-ayrı vətəndaşlarının tələbatını ödəmə qabiliyyətidir.

Təbii olaraq belə bir sual meydana gəlir–niyə ölkələrin rəqabətində bəzi ölkələr qalib gəlir, digərləri məğlub olur, niyə bəzi ölkələr digərlərinə nisbətən daha çox rəqabətqabiliyyətli olurlar? Bu sual yüz illərlə aparıcı iqtisadçılar, siyasətçilər və adi insanları maraqlandırır. A.Smit mütləq üstünlük nəzəriyyəsini inkişaf etdirdi. (bu nəzəriyyəyə görə ölkə o məhsulları ixrac edir ki, onun maya dəyəri digər ölkələrə nisbətən aşağı olur) və D.Rikardo nisbi üstünlük konsepsiyasını yaratdı.

Milli iqtisadiyyatların ümumdünya təsərrüfatına beynəlxalq əmək bölgüsü mühüm rol oynayır. Beynəlxalq əmək bölgüsü – əmtələrin, xidmətlərin, biliklərin, istehsal, elmi-texniki, ticarət və digər əməkdaşlıq növlərinin obyektiv əsasıdır. Beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyəti məhsul istehsalına sərf edilən məsrəflərin azaldılması və əhəlinin tələbatının maksimum ödənilməsindən ibarətdir. Beynəlxalq əmək bölgüsü – dünya təsərrüfatının möhkəm əsasıdır, iqtisadi qanunların daha tam reallaşması üçün ilkin şərait yaradır. Çoxtərəfli sistemlərdə Beynəlxalq əmək bölgüsü hər bir dövlətin dünya iqtisadi əlaqələrində iştirakını təmin edir.

Mürəkkəbliyinə və ziddiyyətlərinə baxmayaraq müasir dünya bütöv bir sistemdir. Yeni

beynəlxalq iqtisadi qaydalar 20 prinsipə əsaslanır ki, bunların arasında dövlətlərin suveren bərabərliyi, bütün xalqların öz müqəddəratlarının təyin edilməsi, güclə digər ərazilərin zəbt edilməməsi, ərazi bütövlüyü və digər ölkələrin daxili işlərinə qarışılmaması, dünya iqtisadi problemlərinin həllində bütün ölkələrin eyni haqda olması, hər bir ölkənin bu və ya digər sosial-iqtisadi problemlərin həllində eyni hüquqlu olması, hər bir dövlətin öz təbii resurslarından istifadə etmə hüququnun olması və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A.Ə.Əliyev "Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri". Bakı, 2001.
2. E.Quliyev, İ.Mehrəliyev "Müasir dövrdə xarici-iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri". Bakı, 2011.
3. Z.Məmmədov "Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri". Bakı, 2001.
4. D.Vəliyev "Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi". Bakı, 2000.

*Sariyev Ə.B. i.f.d.
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu*

X Ü L A S Ə

BEYNƏLXALQ ƏMƏK BÖLGÜSÜ BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN ƏSASIDIR

Məqalədə beynəlxalq xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı və formalaşmasında beynəlxalq əmək bölgüsünün rolu və yeri tədqiq edilmişdir. Həmçinin xarici iqtisadi əlaqələrin qanunauyğunluqları, prinsipləri və amilləri araşdırılmışdır.

*Сарыев А.Б. д.ф.э.н.
Институт Экономики НАНА*

P E 3 I O M E

МЕЖДУНАРОДНОЕ РАЗДЕЛЕНИЕ ТРУДА – ОСНОВА ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ

В статье исследуются роль и место международного разделения труда в развитии и формировании международных внешнеэкономических связей. Изучаются принципы, факторы и закономерности внешнеэкономических связей.

*Sariyev A.B. Ph.D in econ.
National Academy of Sciences Institute of Economy*

S U M M E R Y

INTERNATIONAL DIVISION OF LABOR – THE BASIS OF FOREIGN ECONOMIC RELATIONS

The role and place of international division of labor in the development and shaping of international foreign economic relations are examined in the article. Also, the principles, factors and patterns of international relations are examined.

*Namazov Q.M. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 51:37.016; 338.24.01

İQTİSAD YÖNÜMLÜ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ RİYAZİYYAT KURSU TƏDRİSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: riyazi metodlar, riyaziyyat, nəzəriyyə, praktika, istiqamət, informasiya, texnologiya, fənlərarası əlaqə.

Ключевые слова: математические методы, математика, теория, практика, направления, информация, технология, междисциплинарная связь.

Key words: mathematical methods, mathematics, theory, practice, directions, information technology, interdisciplinary communication.

İqtisadiyyat məsələlərində riyazi üsulları tətbiq etdikdə həllin seçilməsində aşağıdakı cəhətlərə: hesablamalar vasitəsilə bir çox variantları qiymətləndirməklə həllin bütün mümkün qiymətlərinə baxmaq; həllin seçilməsində meydana çıxan göstəriciləri riyazi dildə ifadə etmək; tələb olunan uyğun həllin seçilməsinə diqqət ayırmaq lazımdır. Bu deyilənləri riyazi dildə ifadə etmək prosesinə göstərilən sistemin riyazi modeli deyilir. Lakin riyaziyyatın rolu tək-cə model qurmaqla məhdudlaşmır, modelin xassələrinin öyrənilməsində və uyğun həllin seçilməsində bundan alət kimi istifadə edilir.

Ali cəbr və xətti cəbrin xətti tənliklər sistemi nəzəriyyəsini bilmədən xətti proqramlaşdırmağa aid iqtisadi modellərin həlli metodlarını vermək mümkün deyil. Matrislər anlayışının yüksək səviyyədə öyrənilməsi xətti proqramlaşmada qoşmalığ nəzəriyyəsinin çətinlik çəkmədən öyrənilməsinə səbəb olur. Parametr daxil olan xətti tənliklər sisteminin öyrənilməsi parametrlı xətti proqramlaşdırma, xətti-kəsir proqramlaşdırma və blok strukturlu xətti proqramlaşdırma məsələlərinin həllində başlıca rol oynayır. Riyaziyyat kursundan funksiyaların qrafiklərinin qurulmasının dərinlən mənimsənilməsi, kompleks işlərin planlaşdırılması və onun şəbəkə qrafikinin əsas parametrlərinin tapılması üsullarının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Riyazi metodlardan digər fənlərin tədrisində də istifadə olunur. İqtisadiyyat elmində, məsələn, “İqtisadi-riyazi modellər və üsullarda”, “İstehsal və xidmət sənayesinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi”, “Biznesin təşkili və idarəedilməsi”, “Menecment”, “Marketing” və s. istifadə olunur.

İqtisad yönümlü ali məktəblərdə ixtisas fənlərinin öyrənilməsində, iqtisadi məsələlələrin həllinə riyazi metodların tətbiq edilməsində və riyazi modelin qurulmasında riyaziyyat kursunun xüsusi rolu vardır. İqtisad yönümlü ali məktəblərin istər bakalavr və istərsə də magistr təhsil pillələrində tədris proqramını hazırlayarkən riyaziyyat kursundan iqtisadi məsələlərin həllinin yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə həyata keçməsi müasir tələblərə uyğun olmalıdır. İqtisad yönümlü ali məktəblərin iqtisadiyyat ixtisaslarında riyazi metodların tətbiqi və riyazi modellərin qurulması riyaziyyatın müxtəlif nəzəriyyələrinin öyrədilməsi metodikası vasitəsilə həyata keçirilir. Riyaziyyat kursunun tədrisi metodikasının öyrənilməsi iqtisadiyyat ixtisaslarının öyrənilməsinin səmərəliliyinin artması ilə nəticələnir. Bu isə professor-müəllimlərin riyaziyyatın tədrisi metodikasını bilməklə yanaşı, həm də pedaqogika və psixologiyanı bilməsi məsələsini qarşıya qoyur. Bu o deməkdir ki, iqtisad yönümlü ali məktəblərdə riyaziyyatın tədri-

si metodikası riyaziyyatın pedaqogikası və psixologiyası ilə əlaqədardır, yəni riyaziyyat, pedaqogika və psixologiya elmlərinin bir-biri ilə əlaqələri hər hansı bir aparat təşkil edir.

Ali məktəbləri istiqamətləndirən qərarlar və sənədlər iqtisad yönümlü ali məktəblərin riyaziyyat kursunda da dəyişikliklərə və yeniləşmələrə səbəb olmuşdur. Həm də riyaziyyat kursunun rolu və yeri, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşmiş, kursun tədrisinin yeni pedaqoji təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə təkmilləşdirilməsi yollarına baxmaq nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd edək ki, ali iqtisadiyyat məktəblərinin əsas vəzifəsi və riyaziyyat kursunun nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisinin məqsədi gələcək iqtisadçılara veriləcək iqtisadi təhsilin keyfiyyətli olmasıdır. Dünya görüşlü, formalaşmış, bilikli, təfəkkür inkişafına malik olan iqtisadçıların hazırlanmasında iqtisad elmləri ilə birlikdə həm də riyaziyyat elmi böyük rol oynayır. Riyaziyyat və kibernetikanın əlaqəli fəaliyyətində zehni əməkdən istifadə etməklə əldə olunan mürəkkəb idarəetmə sistemində psixologiya elmindən geniş istifadə olunur. Daha doğrusu psixologiya, riyaziyyat və kibernetikanın qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində iqtisadiyyat elminin müxtəlif sahələri yaranmışdır. Hazırda bu yeni yaranan sahələrdə meydana çıxan məsələlərin həllində və riyazi modellərin qurulmasında riyaziyyat kursunun yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə tədrisinə böyük ehtiyac vardır. İndiki dövrdə psixologiyanın bir istiqaməti də psixotexnikadır. Yəni texnika, sənaye və idarəetmə sistemləri insanın psixi imkanları qarşısında olduqca mürəkkəb tələblər qoyur. Bütün elmlərə riyaziyyat sirayət edərək, onların müxtəlif məsələlərin həllində geniş tətbiq olunur. Buna görə də elmlərdə riyaziləşmə və riyazi metodların günü-gündən genişlənməsi özünü əks etdirir.

İqtisad yönümlü ali məktəblərdə riyaziyyatın yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə tədrisi metodikasının əsas vəzifələrindən biri də gələcək iqtisadçıları riyaziyyat kursunun anlayışları ilə tanış edərkən həmin anlayışlara gətirilən məsələlərin həllində ən optimal üsulların seçilməsidir. Yeni pedaqoji təlim texnologiyalarından istifadə etmək iqtisadiyyat üzrə ixtisaslarda riyazi modellərin qurulmasında və riyaziyyatın nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisinin yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə aparılması gələcək iqtisadçıların bilik, bacarıq, vərdiş və təfəkkürünü inkişaf etdirir və bu halda iqtisadiyyatda riyazi təhsil praktik əhəmiyyətə səbəb olur.

İqtisadiyyat üzrə gələcək mütəxəssisləri formalaşmış, dünya görüşlü, səriştəli peşəkar kimi hazırlamaq üçün ixtisas istiqamətləri üzrə riyaziyyatın nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisini yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə həyata keçirmək tələbələrdə həvəs oyadır və bir çox müsbət keyfiyyətlərə səbəb olur. İqtisad yönümlü ali məktəblərdə riyaziyyat kursu nə üçün öyrədilir və iqtisadiyyatın nəzəriyyələrinin tədrisində riyaziyyat kursundan nəyi öyrətmək, necə öyrətmək sualları qarşıda durur. Bu suallara cavab vermək üçün riyaziyyat elminə, pedaqogikaya, psixologiya və riyaziyyatın tədrisi metodikasına əsaslanmaq lazımdır.

Riyaziyyatın yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə tədrisinin qarşısında həm də aşağıdakı vəzifələr durur: iqtisadiyyat ixtisasları üzrə riyaziyyatdan deyiləcək nəzəriyyələrin seçilməsi, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə riyaziyyatın tədrisində əldə olunan nəticələrin təhlili və ümumiləşdirilməsi; əldə olunmuş materiallarla tədrisin təşkili və aparılması.

Qeyd olunanlar iqtisad yönümlü ali məktəblərdə riyaziyyat kursunun yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə tədrisi metodikasının məzmununu əks etdirir.

İqtisad yönümlü ali məktəblərdə gələcək iqtisadçıların təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi, onların fəaliyyətinin idarə olunması sistemi tədris prosesinin əsas faktorlarındanır. İqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında riyaziyyatın tədrisində nəzərdə tutulan əsas faktorlar aşağıdakılar-

dır: riyazi məntiq, alqoritmik təfəkkürü inkişaf etdirmək, ədədi üsullara yiyələnmək və onların həllini kompüterlə həyata keçirmək, riyazi bilikləri genişləndirməklə yeni informasiya texnologiyalarının iqtisadi məsələlərə tətbiqini bacarmaq. Hazırda iqtisad yönümlü ali məktəblərdə riyaziyyatın yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə tədrisi metodikasının hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır və bu problemin həllində qarşıda duran əsas məsələ konsepsiyanın seçilməsi, yeni informasiya texnologiyaların tətbiqi ilə iqtisadiyyat üzrə ixtisasların tədris proqramlarının hazırlanması və tədris proqramı üzrə mövzuların müasir tələblərə uyğun tətbiqindən ibarətdir. İqtisadiyyat üzrə ixtisaslarda əsasən klassik riyaziyyat və riyazi strukturun diskret xarakterli xassələrinə baxılır. Ümumiyyətlə, iqtisad yönümlü ali məktəblərdə riyaziyyat kursunun yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə tədrisində diskret riyaziyyata, riyazi məntiqə, qraflar nəzəriyyəsi, ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistikanın elementlərinə və xətti proqramlaşdırma məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir. Riyazi metodlar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tətbiq edilir və kompüterdən istifadəyə geniş yer verilir.

Son illərdə iqtisad yönümlü ali məktəblərin riyaziyyat proqramlarında ardıcıl olaraq dəyişikliklər və yeniliklər olmuşdur. Hazırda isə dövlət təhsil standartlarına uyğun riyaziyyat proqramlarında yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqinə geniş yer verilməsi mütləqdir. Riyaziyyatın başqa iqtisadi fənlərlə əlaqəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir və həm də fənlər arası əlaqələrin elmi-metodik məsələləri, riyaziyyatın təlimində qarşılıqlı əlaqələrin həyata keçməsi və yeni informasiya texnologiyalarından istifadə tələblərin geniş bilik əldə etməsinə səbəb olur. İqtisadiyyat elmlərində də diferensiasiya prosesi baş vermiş və bu fənlərin hər birinə uyğun olaraq riyaziyyatın yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə tədrisi zamanı təlimin məzmununun daim yeniləşməsi, elmi səviyyəsinin yüksəldilməsi fənlər arası əlaqələrin reallaşmasını zəruri edir.

Hazırda elm və texnikanın sürətli inkişafı elmlərin inteqrasiyasına səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən də qeyd etmək olar ki, riyaziyyat elmi dəqiq fundamental elmlərlə bərabər həm də humanitar elmlərə sirayət etmişdir. XX əsrin ortalarından başlayaraq iqtisadiyyat məsələlərində riyazi modelləşdirmədən istifadə olunması və hazırda yeni informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı iqtisad yönümlü ali məktəblərdə riyaziyyatın təlimi prosesində yeni metod və formalardan istifadə edilməsini qarşıya qoyur. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində riyaziyyatın tətbiqinin böyük rol oynaması və gələcək iqtisadçıların əldə etdikləri biliklərin yüksək səviyyəyə yüksəlməsi üçün fənlər arası əlaqələrdən istifadə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Riyaziyyat kursu çoxcəhətlidir, məhz buna görə də tədris prosesində ardıcılıq, sistemlilik gözlənilməklə bu əlaqələrdə onların məzmunu vahid sistem təşkil etməlidir. Bu situasiyalarda isə riyaziyyat və iqtisadiyyat fənlərinin xüsusiyyətlərini, məzmununu, tədris, plan və proqramlarının təkmilləşdirilməsini, onların tədrisinin psixoloji-pedaqoji əsaslarının işlənməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu isə dünya görüşlü və bir şəxsiyyət olaraq müasir tələblərə uyğun iqtisadçı mütəxəssislərin hazırlanmasına səbəb olur.

Bütün bunlar yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə iqtisadiyyat fənlərinin inteqrasiyasında onların riyaziləşdirilməsinə səbəb olur ki, bu da iqtisadiyyat məsələlərində meydana gələn predmetlərin həllində böyük rol oynayır. Göstərilən faktlara əsaslanıb deyə bilərik ki, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə riyaziyyat kursunun tədrisinin yüksək səviyyədə keyfiyyətli olması üçün proqramların və onlara uyğun riyaziyyatın tədrisi metodikasının müasir dövrün tələblərinə müvafiq olaraq dəyişməsinə və yeniləşməsinə böyük ehtiyac vardır.

İndiki dövrdə riyazi biliklərdən və yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqindən isti-

fadə etmədən xətti proqramlaşdırma, menecment və s. kurslarının nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisində müvəffəqiyyət əldə etmək çətin olur. “İqtisadi-riyazi modellərdə və üsullarda”, “İstehsal və xidmət sənayesinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi”, “Biznesin təşkili və idarəedilməsi”, “Menecment”, “Marketing” və s kurslarında bir çox nəzəriyyələr sürətlə inkişaf edir ki, bu zaman bəzi hallarda riyaziyyatın mövcud imkanlarından istifadə mümkünəşür olur. Yəni riyaziyyat kursunun proqramında iqtisadiyyat fənlərinin tədrisində işlədilən bəzi yeni anlayışları həlledici şəkildə öz həllini tapmır. Məhz buna görə də riyaziyyat kursunun təlimi zamanı fənlərarası (iqtisadiyyat fənləri ilə) integrasiya məsələlərinə yenidən baxılması bir vəzifə kimi qarşıda durmalıdır.

Elm və texnikanın sürətli inkişafı iqtisadiyyat sferasında da dəyişikliklərə, yeniliklərə səbəb olmuşdur. Riyaziyyat kursunun bir çox nəzəriyyələri (iqtisadi-riyazi modellərdə və üsullarda, istehsal və xidmət sənayesinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi, biznesin təşkili və idarəedilməsi, menecment, marketing və s) yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə tədrisində özünü əks etdirir və bir çox iqtisadi məsələlərin riyazi həlli isə kompüter proqramları vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Məhz buna görə də, yeni riyazi metodların yaranması zərurəti yaranır. İndiki dövrdə iqtisadiyyat məsələlərində yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı, müasir pedaqoji texnologiyalarının yenilikləri iqtisad yönümlü ali məktəblərdə elmi-metodiki cəhətdən hazırlıqlı professor-müəllimlərə ehtiyac olduğunu qabarıq şəkildə əks etdirir. İqtisad yönümlü məktəblərdə tədris olunan müxtəlif fənlər indiki dövrdə yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə gələcək ixtisasçıların hazırlığını təmin etməlidir. Yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə ali riyaziyyat kursunun nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisində professor-müəllimlərin elmi-metodiki hazırlığı bu kursun səmərəliyini şərtləndirən və onların təkmilləşməsinə səbəb olan cəhətlərdən biridir. Yəni aparılan islahatlar professor-müəllim heyətinin riyazi hazırlığından başqa həm də pedaqoji-psixoloji hazırlığı, metodoloji, elmi-metodiki hazırlığı və təkmilləşməsi öz həllini tapmalıdır. Gələcək iqtisadçıların öz peşələrinə uyğun əldə etdikləri biliklər sistemi müasir texnologiyaların tələblərinə uyğun həlledici rol oynamalıdır.

Riyaziyyat kursunun məqsədi, vəzifələri, mahiyyəti, rolu və məzmununun yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə təkmilləşdirilməsi gələcək iqtisadçıların öz peşə istiqamətlərində hərtərəfli dünya görüşə malik olan mütəxəssis kimi hazırlanmasında önəmli rol oynayır. Gələcək iqtisadçıların qazandıqları biliklərlə yeni informasiya texnologiyaları və iqtisadiyyat elminin tələbləri arasında meydana çıxan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün riyaziyyat kursunun məzmununa müasir tələblərə uyğun yenidən baxmaq, kursun nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisində tətbiqi məsələlərin həllinə üstünlük verilməlidir. Gələcək iqtisadçıların yeni informasiya texnologiyalarının tələblərinə uyğun hazırlığını elə qurmaq lazımdır ki, müasir iqtisadiyyatda riyazi modellər haqqında keyfiyyətli biliyə malik olsunlar. Elm və texnikanın sürətli inkişafının nəticəsində iqtisadiyyatın müxtəlif nəzəriyyələrinin qovşağında yeni elm sahələri yaranır və bunun əsasında isə yeni istehsalat sahələri meydana gəlir. Bu isə islahatlara uyğun olaraq yeni informasiya texnologiyasının dəyişməsinə, yeniləşməsinə, keyfiyyətli biliyə malik olan mütəxəssislərin hazırlanmasını tələb edir.

Ali riyaziyyat kursunun nəzəri və praktiki istiqamətlərdə yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə tədrisi, bu kursun indiki dövrdə müasir tələblərə uyğun tədrisi metodikasını hazırlamaq, digər iqtisadiyyat fənləri ilə integrasiyanı təmin etmək dünya görüşlü bilik, bacarıq və vərdislərə malik olan iqtisadçı kadrların hazırlanmasına səbəb olur. Gələcək iqtisadçıların hərtərəfli şəxsiyyət kimi yetişdirilməsində maddi-texniki bazanın yaradılması və yeni informasiya texnologiyalarından istifadə böyük rol oynayır. Yeni informasiya texnologiyaları-

nın tətbiqi ilə riyaziyyatın tədrisi metodikasının hazırlanmasında və riyaziyyat kursunun tədrisinin pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması müasir tələblərə uyğun mühəndis mütəxəssislərin hazırlanmasını zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında ali məktəblərdə tədrisin yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə həyata keçirilməsinin nəzərdə tutulması aktual problemlərdən biridir. Təhsil sferasında aparılan islahatlara əsaslanaraq həyata keçirilən dəyişikliklər, yeniləşmələr, modernləşmələr gələcək mütəxəssislərin keyfiyyətli təhsilə malik olmalarında, riyaziyyatın iqtisadiyyat məsələlərində yeni informasiya texnologiyalarının nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tətbiqində, riyazi modelin qurulmasında, inkişaf etdirilməsində səmərəli inteqrasiyanın həyata keçməsi gələcək iqtisadçıların öz peşələri istiqamətində yüksək səviyyəli mütəxəssis kimi yetişmələrində mühüm rol oynayır.

Gələcək iqtisadçıların orta məktəbin riyaziyyat kursundan qazandıqları biliklər ali məktəb riyaziyyatının müxtəlif nəzəriyyələrinin öyrənilməsində başlanğıc rol oynayır. Buna görə də iqtisadiyyat yönümlü ali məktəblərdə riyaziyyat kursu üçün tədris proqramı tərtib edilərkən tədris dərslərinin azlığını və yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə kursun nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisində ixtisas fənləri arasında əlaqələrin nəzərə alınması öz əksini tapmalıdır. Riyaziyyat kursunun iqtisadiyyat fənləri ilə əlaqələrinin təmin olunması üçün aşağıda göstərilənlər məqsədə uyğundur: riyaziyyat kursundakı nəzəriyyələrin yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqinin inkişafı xüsusiyyətlərinin xarakterizə edilməsi; riyaziyyat kursunun yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisində əldə olunan biliklər sisteminin iqtisadiyyat elmləri ilə əlaqəsinin həyata keçirilməsi; innovasiya və sistemli yanaşmanın yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə uzlaşmasının təmin olunması. Göstərilənlər sistemli şəkildə öz həllini taparsa onda bu münasibət və riyaziyyat kursunun iqtisadiyyat fənləri arasındakı əlaqələr sisteminin tamlığını təmin edər.

İqtisad yönümlü ali məktəblərdə riyaziyyat kursunun nəzəriyyələrinin iqtisadiyyat fənləri arasındakı əlaqələri müxtəlif spesifik xüsusiyyətlərə malikdir və riyaziyyat kursunun tədrisi metodikasının müasir informasiya texnologiyalarının tələblərinə uyğun hazırlanması ixtisas fənləri ilə əlaqələrinin yaranmasına imkan verir. Riyaziyyat kursundakı nəzəriyyələrin hər birinin özünəməxsus metodlarından müxtəlif iqtisadiyyat fənlərinin nəzəriyyələrində istifadə özünü əks etdirməlidir.

İndiki dövrdə riyaziyyat elminin iqtisadiyyat elmlərinə inteqrasiyası yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə həyata keçdikdə təlim zamanı yeni metod və formalardan istifadə olunması zərurəti yaranır. Buna görə də, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə riyaziyyat kursunun nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisinin iqtisadiyyat fənləri ilə əlaqəsi mühüm rol oynayır, yəni: iqtisadiyyat elmlərinin inteqrativ inkişafında riyaziyyat və riyazi modellər öz əhəmiyyətini daim əks etdirir; iqtisadiyyat fənlərinin tədrisində keyfiyyətli bilik əldə olunmasında yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi və əldə olunan riyazi biliklər müasir tələblərə uyğun problemlərin həllində aktuallığını saxlayır; iqtisadiyyat fənlərinin tədrisi prosesində əlaqələrin reallaşdırılmasında riyaziyyatdan istifadə olunması bir növ qanunauyğunluğu əks etdirir.

Mühüm problemlərdən biri də iqtisad yönümlü ali məktəblərdə riyaziyyat kursunun nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisinin iqtisadiyyat fənləri arasındakı əlaqələr zamanı yaranmış ziddiyyətlərin səbəblərinin tədqiqi və meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yollarının müəyyənləşdirilməsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. V.Y.Qmurman. Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika məsələlərinin həllinə dair rəhbərlik. Bakı, 1980.
2. M.Bağirov, Y.Osmanov. İqtisadi riyazi modellər və üsullar. Bakı, 2001.
3. M.C.Mahmudov. Analitik həndəsə. Bakı, 2003.
4. M.Mahmudov. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2006
5. Учебный комплекс. Высшая математика для экономистов. Москва, 2010.

*Namazov Q.M. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

İQTİSAD YÖNÜMLÜ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ RİYAZİYYAT KURSU TƏDRİSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Məqalədə iqtisad yönümlü ali məktəblərdə riyaziyyat kursunun nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisinin iqtisadiyyat fənləri arasındakı əlaqələrdə meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yollarına baxılmışdır.

*Намазов Г.М. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КУРСА МАТЕМАТИКИ В ВЫСШИХ ШКОЛАХ ЭКОНОМИКИ

В статье рассматриваются пути преодоления трудностей, возникающих во взаимодействии экономических дисциплин, в процессе преподавания теоретических и практических направлений курса математики в высших школах экономики.

*Namazov Q.M. assist. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE HIGHEST ECONOMY IN THE SCHOOL OF MATHEMATICS TRAINING SPECIALISTS METHODGICAL BASES

In the article the higher Economics school of mathematics, theoretical and practical areas of training economy items, solution of difficulties arising the links between emerging concerns of rural roads have been revised.

*Fərhad P.O. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 330.341.4; 338.33; 658.155

ƏMTƏƏ BAZARINDA RƏQABƏT, RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİK VƏ KEYFİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİNİN İQTİSADI MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: rəqabət, bazar, keyfiyyət, standart, əmtəə, məhsul, marketing, istehsal, xərclər, xidmət, səmərəlilik, rentabellik, antiinhisar, istehlak, tədarükçülər və s.

Ключевые слова: конкуренция, рынок, качество, стандарт, товар, продукция, маркетинг, производство, расходы, услуга, эффективность, рентабельность, монополия, потребитель, изготовители и т. д.

Key words: competition, market, quality, standard, goods, product, marketing, production, expenses, service, efficiency, profitability, monopoly, consumption, suppliers and e.t.c.

Azad bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi sosial-iqtisadi mühitdə hər cür istehsal təsərrüfat fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının digər mühüm elementləri ilə yanaşı rəqabət, rəqabətqabiliyyətlilik və keyfiyyət kimi amillərin təsiri altında formalaşır. Bu amillərin hər biri öz mahiyyəti etibarilə spesifik məzmunla malik olsa da, onların formalaşması və inkişafı prosesi mövcud olduqları bazar sistemi çərçivəsində bir-birini mühüm dərəcədə şərtləndirir, həmçinin müəyyən iqtisadi münasibətlərin mükəmməl reallaşmasında sözü gedən amillər bir-birini tamamlayaraq, əlverişli sosial-iqtisadi sferanın əmələ gəlməsinə şərait yaradırlar. Başqa sözlə, müasir bazar iqtisadi münasibətlərinin ən səmərəli şəkildə reallaşması prosesi bu münasibətləri hərtərəfli surətdə əhatə edən rəqabət, rəqabətqabiliyyətlilik və keyfiyyət amillərinin birbaşa təsiri olmadan həyata keçə bilməz.

Hal-hazırda azad bazar münasibətlərinin geniş vüsət almasında əhəmiyyətli rola malik olan rəqabət bazarın təbiətinə daxilən xas olan ünsür olub bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirən başlıca amillərdən biri kimi çıxış edir. Rəqabət, daha çox mənfəət və ya bazar payı əldə etmək uğrunda bazar subyektləri arasında gedən bəhsləşmə kimi başa düşülür. Rəqabət nəticəsində istehsalçı və istehlakçıların məhdud resurslardan və ya imkanlardan daha səmərəli istifadə etməklə qalib gəlmək istəyi istehsalın nəticəsinin yaxşılaşdırılmasını stimullaşdırır (bazarda daha keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli məhsul və ya xidmətlər təklifinə şərait yaradır).

Rəqabət, subyektləri müəyyən məqsədlərə görə bir-birini həmişə ötməyə, öz iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmağa sövq edir. İqtisadiyyatda rəqabəti bazar mexanizminin mühüm elementlərindən biri kimi tədqiq edən iqtisadçılar, həmişə onun bazarda iqtisadi fəaliyyətin bütün tərəflərinə təsir imkanını diqqət mərkəzində saxlamışlar. Rəqabət təsərrüfat subyektlərinin nəinki bazar əlaqələrinə, həmçinin onların bazarda üstünlük əldə etmələri üçün istehsal prosesinə fəal təsir göstərir. Rəqabətin bazardakı təzahürü bazar təsərrüfatının bütün iştirakçılarını əldə etdikləri nəticələrlə qənaətlənməməyə, yeni imkanlar axtarmağa, yeni texnologiya, istehsalın və idarəetmənin təşkilinin yeni üsullarının tətbiqinə məcbur edir. Ona görə də rəqabət, bazar subyektlərindən daim çevik olmağı və iqtisadi dəyişikliklərə uyğunlaşmağı tələb edir.

Rəqabət elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqinin sürətləndirilməsini, əməyin təşkilinin mütərəqqi formalarının tətbiqini zəruri edir. Rəqabət nəticəsində bilavasitə və ya dolayı yolla məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsullarla çıxmağa imkan yaranır. Rəqabətin yaratdığı sağlam biznes mühitində hər bir məhsul vahidinə düşən material məsrəfləri azalır, ümumi istehsal xərcləri aşağı düşür, bununla da istehsalın və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyi yüksəlir, məhdud resurslardan səmərəli istifadə etməklə istehlakçıların tələbatının daha dolğun ödənilməsinə şərait yaranır.

Praktikadan göründüyü kimi, inkişaf etmiş bazarlarda inhisarçılığa nisbətən azad rəqabətin tendensiyası daha dayanıqlı və güclü formadadır. Belə ki, rəqabət zamanı qalib tərəflər kimi böyük, kiçik, güclü və hətta zəif firmalar da çıxış edə bilirlər. Bir-biri ilə mübarizə

aparan firmalar olduqca müxtəlif potensiala malik olduğundan hər hansı bir inhisar rəqabəti tam aradan götürə bilmir və rəqabəti heç vaxt güclünün zəifə qarşı mübarizəsi kimi başa düşmək düzgün deyildir, əks təqdirdə çox güclü inhisarlar həqiqətən nisbətən zəif olan bütün rəqiblərini aradan götürmüş olardı.

Reallıqda isə rəqabətin əsası olduqca mürəkkəb quruluşa malikdir. Belə ki, hər bir təsərrüfat vahidi tipinə özünəməxsus xüsusiyyətlər xas olur, yəni böyük inhisarların – gücü, kiçik firmaların – çevikliyi, ixtisaslaşmış firmaların bazarın xüsusi segmentlərinə və “kasıb” yerlərinə uyğunlaşa bilməsi, novator firmaların – ilkin ixtiralarda üstünlüyü və s. onları rəqabətdə mübarizəyə aparan amillərdir. Konkret bazar situasiyalarında isə rəqabətdə əsas üstünlüklər bu və ya digər amillərin hesabına əldə edilə bilər.

Rəqabət münasibətlərinin makroiqtisadi səviyyədə tədqiqi göstərir ki, bu prosesin sağlam şəkildə formalaşması olmadan sivilizasiyalı bazara keçid baş tutmur və buna görə də sağlam rəqabətin yaranması üçün hər bir ölkədə bir sıra sosial-psixoloji və hüquqi-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Bunu, daha çox yenidən özəlləşdirilmiş istehsal-satış müəssisələrinin kifayət qədər rəqabətqabiliyyətli olmaması şərtləndirir. Hətta dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi əsasında yaranan özəl müəssisələr rəqabətə tab gətirə bilməyəcəkləri üzündən müəyyən dövr ərzində fəaliyyətlərini dayandırır (Azərbaycanda bir sıra emal müəssisələri buna misal ola bilər). Nəzərə alsaq ki, xarici kapital və müvafiq idarəetmə sistemi ilə yaradılan özəl və ya birləşmiş müəssisələr keçid iqtisadiyyatında daha aktiv fəaliyyət göstərirlər, bu zaman yerli müəssisələr üçün rəqabət probleminin həlli əhəmiyyətli dərəcədə aktuallaşır.

İqtisadiyyatda rəqabətin sağlam surətdə formalaşmasında kifayət dərəcədə obyektiv və subyektiv maneələrin olması bəzən təsərrüfat subyektlərini yol verilməz fəndlərdən istifadə etməklə üstünlüyə nail olmağa sövq edir. Bu cür hallara rəqiblər haqqında yalan, şişirdilmiş və ya təhrif edilmiş məlumatların yayılması, özgə firmaların nişan, ad, marka, əmtəəsinin xarici görünüşü və s.-dən icazəsiz istifadə edilməsi, sahiblərindən icazə almadan firmaların elmi-texniki, kommersiya və digər informasiyalarının əldə edilməsi və tətbiqi və s. bu kimi şeylər aid edilir. Təbii ki, bu cür fəaliyyətlər dövlət tərəfindən qəbul edilmiş “Haqsız rəqabət haqqında” və “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları ilə qadağan olunmuşdur. Buna baxmayaraq, müvafiq qanunların ölkə iqtisadiyyatında praktiki tətbiqini daha da genişləndirməyə və onların hüquqi əsaslarına ciddi riayət etməyə böyük ehtiyac vardır.

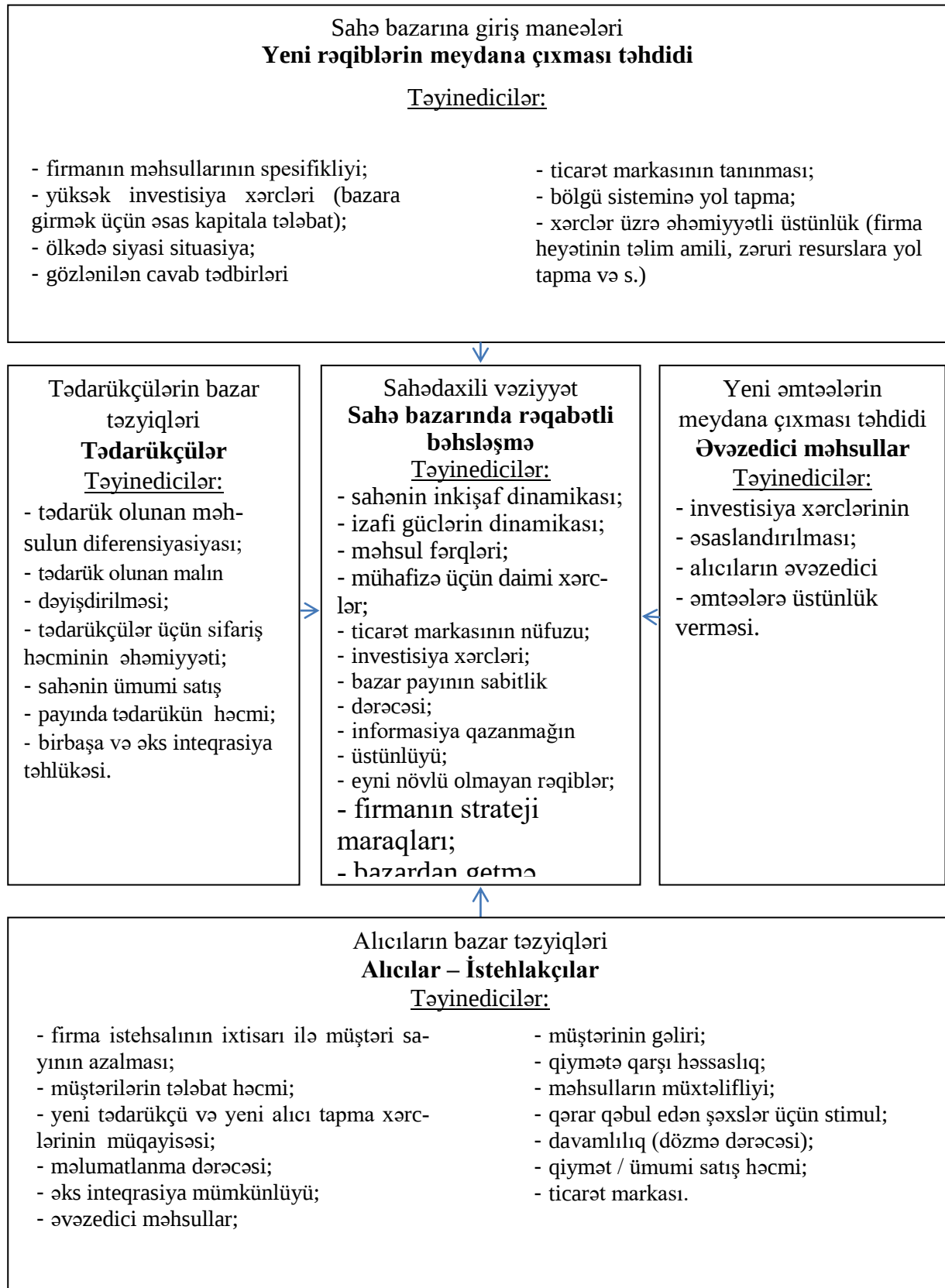
Görkəmli Amerika iqtisadçısı M.Porter özünün müəyyən etdiyi rəqabət konsepsiyasına görə haqlı olaraq iqtisadi sahələr üzrə rəqabətin beş əsas qüvvə əsasında formalaşmasını irəli sürür:

- yeni rəqiblərin (əmtəələrin) meydana çıxması təhdidi;
- əvəzedici əmtəələrin meydana çıxması təhdidi;
- xammal və yarımfabrikat mal tədarükçülərinin davranışı (öz aralarında sövdələşmə qabiliyyəti);
- alıcıların (istehlakçıların) davranışı;
- mövcud sahədaxili rəqiblərin öz aralarındakı rəqabət.

Bu rəqib qüvvələrdən hər birinin əhəmiyyəti sahədən sahəyə dəyişərək, nəhayətdə həmin sahənin mənfəətliliyini müəyyən edir.

Sahədaxili təsərrüfat subyektləri arasında formalaşan rəqabət münasibətləri Şəkil 1-dən göründüyü kimi, onları təyin edən amillərin qarşılıqlı təsiri altında vüsət alır. Hər bir əmtəə istehsalçısı öz konkret rəqiblərini, onların imkanlarını və çatışmayan cəhətlərini bilməklə yanaşı, həm də müəyyən bazarda (onun müəyyən segmentində) rəqabətin ümumi vəziyyətini, daha doğrusu rəqabətin xarakterindən asılı olaraq müvafiq bazar tipini və “özünün” rəqabət mühitinin koordinat sistemini tədqiq etməlidir.

İstehsalçılar və ya satıcılar tərəfindən reallaşdırılan hər cür məhsullar üçün əmtəə bazarı, mövcud mühit şəraitində bazar münasibətlərinin iki subyektinin obyektə olan münasibətinə görə qarşılıqlı fəaliyyət məkanıdır.

Şəkil 1. Sahə rəqabətinin hərəkətverici qüvvələrinin təhlili

Bazarda təşəkkül tapmış rəqabət mübarizəsi təkcə əmtəə bazarında olan müəssisələrin sayından asılı deyildir, bu həm də rəqabət mühitinin şərtlərindən asılıdır. Bu zaman, bu və ya digər bazarda rəqiblərin sayı deyil, bazar daxilindəki mühitin şərtləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər cari əmtəə bazarına giriş maneələri böyük deyilsə, rəqabət mühiti əlverişlidir və rəqiblərin meydana gəlməsi üçün potensial təhdid varsa, bu zaman, hətta əmtəə bazarındakı inhisar şəraitində də rəqabət mübarizəsi yarana bilər. Bazar subyektlərinin sayından və fəaliyyətindən asılı olaraq, o cümlədən rəqabətin formalaşması prinsiplərinə görə konkret əmtəə bazarının strukturu da fərqli xarakterə malik olur.

Bir sıra mütəxəssislərin tədqiqatlarına görə müəyyən əmtəə bazarlarının çox kriteriyalı təsnifi müəyyən olunmuşdur ki, bu da MDB dövlətlərinin iqtisadi praktikasına daha çox uyğun gəlir.

Cədvəl 1.**Müvafiq kriteriyalar üzrə əmtəə bazarlarının təsnifatı**

Bazarın formalaşma tipi	Bazarda rəqabətin səviyyəsi (paylar üzrə)	İstehsalçılar üçün rəqabət mühitinin şərtləri
Sərbəst (azad)	< 0,1	Hamı üçün ümumidir
İnhisarçılıq	1	Giriş məhduddur
Eyninövlü oliqopoliya	< 0,35	İstehsalçı qruplar üçün əlverişlidir
Eyninövlü olmayan oliqopoliya	< 0,2	Hamı üçün ümumidir
Qapalı	> 0,35	Bazara giriş təcrid olunub

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, sərbəst əmtəə bazarı şəraitində məhsul istehsalçıları bazara sərbəst girib-çıxa bilər, burada alıcıların və təsərrüfatçı subyektlərin sayı çoxdur, bazarda reallaşdırılan məhsulun ümumi həcmində onların payı 10%-dən az olduğu üçün onlar bazar qiymətlərinə təsir göstərə bilmirlər. Eyni zamanda, bazar subyektlərinin oradakı rəqabət mühitinin şərtləri haqqında maksimum informasiyaları vardır.

İnhisarçılıq şəraitində bir neçə bazar subyektinin olmasına baxmayaraq, onlardan hər biri müəyyən qrup və ya bir növ əmtəə reallaşdıraraq həmin məhsulun reallaşdırılması həcminə görə 100% paya malik olurlar. Bu halda bazara giriş və bazardan çıxış üzrə təbii və süni məhdudiyyətlər qoyulur və bu zaman istehlakçılar adətən kiçik pul gəlirinə malik olurlar.

Əmtəə bazarının eyninövlü oliqopoliyası şəraitində bazarda üç-dörd sayda iri təsərrüfatçı subyektlərin – məhsul istehsalçıların və ya satıcılarının olması nəzərdə tutulur ki, bu zaman əmtəə bazarında giriş üzrə böyük maneələr müşahidə olunur və reallaşdırılan məhsullar həm diferensiasialı, həm də eyninövlü ola bilər.

Eyninövlü olmayan oliqopoliyalı əmtəə bazarında isə ümumi bazar həcmində üstün paya malik olan bir-iki hakim müəssisənin mövcudluğu təşəkkül tapır ki, onlar da aşağı iqtisadi xərclər hesabına cari əmtəə bazarında qiymətləri tənzimləyə bilirlər. Eyni zamanda, burada eyni və ya oxşar əmtəələr buraxan, lakin bazar qiymətlərinə təsir göstərə bilməyən çoxlu sayda kiçik müəssisələr də çıxış edə bilərlər. Digər halda, bazar qiymətləri hakim müəssisələrin

iqtisadi təsiri altında müəyyən olunur, yerdə qalan təsərrüfatçı subyektlər də bunu real bazar qiyməti kimi qəbul edirlər, həmçinin burada bazara giriş və çıxış üçün maneələr yoxdur.

Qapalı əmtəə bazarlarında yüksək və çox yüksək pul gəlirlərinə malik alıcılar müşahidə olunur, burada qiymət adi bazara nisbətən olduqca aşağı səviyyədədir, qiymətlərdə olan fərq isə büdcə vəsaiti ilə və yaxud müəssisə, təşkilat, firmaların vəsaiti hesabına aradan götürülür, həmçinin belə bazara giriş subyektiv münasibətlərlə təcrid olunmuşdur.

Hər bir əmtəə bazarının vəziyyəti və rəqabət aparən qüvvələrin davranışı, həmçinin onların birgə qarşılıqlı fəaliyyəti bu və ya digər bazarın xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Buna görə də təsərrüfatçı subyekt özünün rəqabətqabiliyyətli məhsulunu istehsal edərkən artıq müəyyən paya malik olduğu və ya malik olmadığı sərbəst bazarlarda təşəkkül tapan rəqabət mühitinin vəziyyətini hərtərəfli öyrənməlidir.

Kəskin rəqabət münasibətləri çərçivəsində hər bir müəssisə və ya təşkilatın özünün uğurlu bazar mövqeyini təyin etməsi, mənfəət həcmi artırmaq məqsədilə bazarda daim irəliləməsi və kəskin rəqabət mübarizəsinə tab gətirib özünün cari və perspektiv inkişafı üçün istehsal etdiyi məhsulun rəqabətqabiliyyətli olmasına görə maksimum səy göstərməlidir.

Rəqabətqabiliyyətlilik – məhsulun və ya məhsul istehsalçısının bu və ya digər bazarda uzun müddət qalmaq və ya rəqabət apara bilmək qabiliyyətidir. Əslində məhsul və məhsul istehsalçısı yalnız rəqabət şəraitində rəqabətqabiliyyətli ola bilər. Yəni məhsulun rəqabətqabiliyyəti – bu onun azad rəqabət şəraitində bazarda reallaşa bilmək qabiliyyətidir, məhsul istehsalçısının (müəssisənin) rəqabətqabiliyyəti isə - məhsul ilə yanaşı onun istehsalçısının da azad rəqabət şəraitində bazarda uzun müddət tab gətirə bilməsi qabiliyyətidir.

Bazar münasibətlərinin geniş vüsət aldığı müasir şəraitdə, hər bir müəssisənin uğurlu fəaliyyəti təkcə onun məhsulunun yüksək texniki, texnoloji, funksionallıq, standartlıq və s. göstəricilərini özündə əks etdirən keyfiyyət parametrlərindən deyil, həm də bu məhsulun özünün qiyməti, münasibliyi və digər iqtisadi göstəricilərini: alıcı zövqünü və tələbatını, onun alıcılıq qabiliyyətini və dəyişkən tələblərini və s.-ni əhatə edən rəqabətqabiliyyətlilik cəhətindən çox asılıdır.

MDB məkanında bir çox iqtisadçı alimlər tərəfindən məhsulun rəqabətqabiliyyəti anlayışına həm keyfiyyət nöqtəyi-nəzərindən baxılır, həm də bu kateqoriya bir çox iqtisadi, texnoloji və digər parametrləri özündə əks etdirən xüsusi bir kateqoriya kimi müəyyən olunur. Əslində çox vaxt bir-biri üçün zəruri şərt olan və bir-birini tamamlayan məhsulun keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyəti kateqoriyaları mahiyyət etibarilə ayrı-ayrı məzmunla malikdirlər.

Məhsulun rəqabətqabiliyyəti yalnız azad bazar və rəqabət şəraitində meydana çıxır və o, məhsulun keyfiyyətini həm istehsalçı, həm də alıcı tərəfindən hesaba alır. Məhsulun rəqabətqabiliyyəti səviyyəsini müəyyənləşdirərkən cari əmtəə bazasında istehlakçıların pul gəlirlərinin səviyyəsi mütləq nəzərə alınır. Belə ki, bu kateqoriya alıcının konkret tələbatının ödənilməsini təmin edən məhsulun keyfiyyət və digər xassələrinin məcmusudur. O məhsul rəqabətqabiliyyətli ola bilər ki, onun kompleks istehlak və digər xassələri bazarda onun müvəffəqiyyətini, daha doğrusu, bir-biri ilə rəqabət aparən analoji əmtəələrin geniş təklifi şəraitində onun pula mübadilə olunması qabiliyyətini təmin etmiş olsun.

Buna baxmayaraq, bazarda məhsulun rəqabətqabiliyyəti, təkcə onun yüksək keyfiyyət və texniki səviyyəsi ilə deyil, həm də məhsulun müəyyən dövr ərzində bazarda məharətlə maneəvər etməsi və burada əsasən – bazarın və konkret alıcı qruplarının tələblərinin maksimum

ödənilməsi ilə ifadə olunur. Yəni zəruri miqdarda və tələb olunan istehlak dəyərlərini özündə birləşdirən əmtəəni istehsal edib onu vaxtında istehlakçıya çatdırmaqla yanaşı, həmçinin burada ən yüksək səviyyəli servisi də təmin etmək lazımdır.

“Məhsulun rəqabətqabiliyyəti” və onun “keyfiyyəti” arasındakı fərq onunla izah olunur ki, baxmayaraq “keyfiyyət” məhsulun rəqabətqabiliyyətinin əsas tərkib hissəsidir, lakin birinci daha geniş məzmunla malikdir. Belə ki, əgər məhsulun keyfiyyəti hər bir kiçik zaman kəsiyində özündəki xassələrin müəyyən dəyişməz məcmusunu əks etdirsə, məhsulun rəqabətqabiliyyəti isə keyfiyyət xassələrinin dəyişmədiyi təqdirdə belə reallaşma, tələb və təklif, rəqiblərin davranışı və digər amillərdən asılı olaraq əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qala bilər. Məlum olduğu kimi, məhsulun keyfiyyəti, istehsal mərhələsindən başlayaraq, məhsulun alıcıya çatdırılmasına qədər, insanın müəyyən tələbatının ödənilməsi üçün məhsulun yalnız özünün istehlak xassələrini mühafizə etmək qabiliyyəti ilə şərtlənən və məhsulun istənilən hərəkət mərhələsində, onun texnoloji sabitliyini qiymətləndirməyə imkan verən texnoloji göstəricilər yığımından başqa bir şey deyildir. Bu göstəricilər isə əsasən, istehsal prosesindən asılı olmayıb, alıcının zövqündən və gəlir səviyyəsindən, tələb və tələbatının dəyişkənliyindən və s.-dən asılıdır. Başqa sözlə, texnoloji parametrlərinə görə tam keyfiyyətli olan əmtəə qeyri-münasib dəyər xassələri və ya fərdi zövqlər üzündən alıcılar tərəfindən bəyənilməyə bilər.

Bir qrup iqtisadçı alimlərin qənaətinə görə, məhsulun keyfiyyəti ilə istehsal xərcləri arasında optimal qarşılıqlı münasibətlərin əldə edilməsi rəqabətqabiliyyətliliyin mümkün sürətdə səmərəli idarə edilməsinin şərti kimi müəyyən olunur. Nisbətən dinamik və dəyişkən xarakterə malik olan məhsulun rəqabətqabiliyyətini qiymətləndirmək üçün alıcılar tərəfindən bəyənilmiş bir səviyyəyə görə təhlil olunan əsas məhsulun (baza məhsulunun) parametrləri ilə rəqib analoqun parametrləri müqayisə olunmalı, sonra isə alınmış nəticələr birgə nəzərdən keçirilməlidir. Burada eyni bir tələbatı bu və ya digər səviyyədə ödəyə bilmək ehtimalına görə təhlil olunan əmtəələr eyni növlü olmaya da bilər və baza kimi yalnız tələbata daha çox cavab verən məhsul götürüləcəkdir.

Digər tədqiqatçılar isə qeyd edirlər ki, məhsulun rəqabətqabiliyyəti onun müəyyən zaman ərzində müəyyən bazarda reallaşma imkanındır. Bu kateqoriya olduqca dinamikdir, çox vaxt əvvəlcədən müəyyən oluna bilinmir və bir çox amillərdən asılıdır.

Beləliklə, qeyd olunanlardan göründüyü kimi, konkret bazar şəraitində rəqib məhsulun müvafiq göstəricilərindən ən azı geridə qalmayan və öz təbiətinə görə müxtəlif göstəricilərə malik olan məhsul tam rəqabətqabiliyyətli ola bilər. Alıcı əmtəəni əldə edən zaman analoji məhsullar içərisində onun tələbatını daha yüksək səviyyədə ödəyən məhsulu seçir. Hər bir tələbat isə təyinatından asılı olmayaraq, onun mövcud olma sferasını və zəruri faydalı səmərənin məzmununu təsvir edən parametrlərin məcmusu ilə xarakterizə edilir. Cari tələbatın ödənilməsi üzrə konkret məhsul növünün münasib olması və alıcıya görə maraq oyatması üçün o, həm də müvafiq və kompleks xassələrə malik olmalıdır. Bu zaman, məhsulun xassələr məcmusu tələbatın bütün parametrləri ilə üst-üstə düşərsə, bu məhsulun rəqabətqabiliyyəti üçün tam əlverişli olan situasiyanı əks etdirəcəkdir. Buna görə də, rəqabətqabiliyyətli məhsulun reallaşdırılması üçün istehsalçı (satıcı) potensial alıcıların tələbatını maksimum dəqiq proqnozlaşdırmağa say göstərməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda, bir sıra müəlliflərin qeyd etdiyinə görə, keyfiyyət - məhsulun rəqabətqabiliyyətinin mühüm amilidir (digər amillərə nisbətən 70-75% təsir göstəricisi ilə). Bununla belə, keyfiyyət anlayışı xüsusi bir predmetə malik olmaqla, məhsul üzərində bir çox

texniki, texnoloji, təşkilati, iqtisadi və s. amillərin təsiri altında formalaşaraq məhsulun rəqabətqabiliyyəti anlayışından fərqlənir. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, məhsulun rəqabətqabiliyyəti yalnız bazar və rəqabət şəraitində təşəkkül tapan istehsal münasibətləri çərçivəsində meydana çıxır, məhsulun keyfiyyəti isə hər bir iqtisadi sistem (o cümlədən də sosializm quruluşlu iqtisadiyyatda) çərçivəsində müvafiq problem səviyyəsində araşdırılır.

Beynəlxalq standartlaşdırma təşkilatının rəyinə görə məhsulun keyfiyyəti - real və nəzərdə tutulan tələbatın ödənilməsi qabiliyyətini özündə doğuran spesifik xassə və xüsusiyyətlərin məcmusudur. Əməyin məhsulu olaraq keyfiyyət, dəyər və istehlak dəyəri ilə sıx bağlıdır. Məhsulun rəqabətqabiliyyətindən fərqli olaraq, onun keyfiyyət göstəriciləri bilavasitə məhsulun texniki və texnoloji parametrlərini əks etdirdiyindən, istehlakçı üçün bir o qədər də güclü maraq oyatmır. Belə ki, bazara daxil olana qədər, istehlakçını məhsulun layihələndirmə, istehsal və daşıma şəraiti deyil, hər cür mürəkkəbliklə əldə edilən və məhsulun dəyərliliyini (faydalılığını) artıran onun istehlak xassələri maraqlandırır.

Keyfiyyət, iqtisadi kateqoriya kimi, məhsulun öz təyinatına müvafiq olaraq insan tələbatının ödənilməsi üçün onun yararlılıq dərəcəsini müəyyən edən xassələr məcmusunu əks etdirir. Keyfiyyət anlayışı ilə birgə məhsulun istehlak dəyəri və texniki səviyyəsi anlayışları da mövcuddur ki, onlar da özlüyündə ayrıca məzmunla malikdirlər (baxmayaraq ki, bu anlayışlar bu və ya digər dərəcədə keyfiyyət anlayışına yaxındırlar), yəni məhsulun istehlak dəyəri onun müəyyən faydalılığını əks etdirsə, onun texniki səviyyəsi də yalnız məhsulun texniki istismar xassələrinin məcmusunu əhatə edir.

Məhsulun keyfiyyəti, istehlak dəyəri kateqoriyası ilə sıx bağlı olmaqla onun daxili məzmununu təşkil edir. Heç bir keyfiyyətə malik olmayan məhsulun istehlak dəyəri də ola bilməz və məhsulun istehlak xassələrinin onun özündən ayırmaq mümkün olmadığı kimi, məhsulun keyfiyyətini də istehlak dəyərindən ayrılıqda təsvir etmək mümkün deyildir. Keyfiyyət, bu və ya digər məhsulun istehlak dəyərinin faydalılıq səviyyəsini səciyyələndirir.

Keyfiyyət kateqoriyasının mahiyyəti və iqtisadi əhəmiyyəti məhsulun əmtəə forması, bazar və onun kateqoriyaları ilə, eləcə də tələb və təklifin nisbətini müəyyənləşdirən və qiymətin səviyyəsinə təsir edən istehsal və istehlak arasındakı əlaqələr baxımından araşdırılmalı, bu zaman o, məhsulun bazarda reallaşdırılması baxımından da öyrənilməlidir.

Tanınmış alimimiz F.N.Ələsgərov və başqaları tərəfindən məhsulun keyfiyyətinə iqtisadi kateqoriya kimi verilən tərifə görə “məhsulun keyfiyyəti məhsulun iki cəhəti ilə - dəyər (qiymət) və istehlak dəyəri ilə şərtlənir və istehsal ilə istehlakı vahid bir prosesdə birləşdirir”. Bu tərifin müəyyən üstünlüyünə görə məhsulun keyfiyyəti iqtisadi kateqoriya kimi, cəmiyyətin iqtisadi inkişafının ən mühüm tərəflərini – istehsal və istehlakı, iqtisadi hadisələrin əlaqələrini və qarşılıqlı asılılığını əks etdirir. Bununla yanaşı, bu tərifə müasir aspektdən yanaşaraq qeyd edək ki, bazar münasibətlərinin geniş vüsət aldığı bir zamanda yaradılan məhsulun qiymətləndirilməsində istehlakçının əhəmiyyəti artır və deməli istehsalda məmulatın keyfiyyət birinciliyi də artır. Nəticədə, keyfiyyətin idarə edilməsinin səmərəli mexanizminin qurulması keyfiyyət kateqoriyasının iqtisadi mahiyyətini daha dərindən aydınlaşdırmağa, həmçinin “məhsulun keyfiyyəti” anlayışının müəyyənləşdirilməsinə müasir bazar baxımından yanaşmanın işlənməsini tələb edir. Bu da, keyfiyyət kateqoriyası ilə istehlak dəyərinin, dəyərin, qiymətin və tələbatın ödənilməsinə görə iqtisadi münasibətlərin müvafiq tərəflərini əhatə edən digər kateqoriyaların arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin tədqiqi əsasında mümkün olur.

Bundan əlavə, keyfiyyət kateqoriyası ilə bazar iqtisadiyyatının mühüm kateqoriyalarından biri olan mənfəət arasında incə bir əlaqə mövcuddur. Yəni, müəssisənin ən böyük mənfəət uğrunda apardığı mübarizə onun tərəfindən buraxılan məhsulun keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsinin, Elmi Texniki Tərəqqinin (ETT) tezləşdirilməsinin və istehsal xərclərinin aşağı sa-

lınmasının hərəkət verici qüvvəsidir.

Keyfiyyətin optimal səviyyəsinə o zaman nail olunur ki, məhsulun istehsalına və müəyyən istehlak şəraitində istifadəsinə məcmu məsrəflərin ümumi həcmi minimum olsun. Bu keyfiyyətin iqtisadi mahiyyətini şərtləndirərək onu iqtisadi kateqoriya kimi daha ətraflı öyrənməyi zəruri edir.

Keyfiyyətə nisbətən məhsulun istehlak xassələri, onun yaradılmasının, istehlak və ya istifadə edilməsinin konkret şəraiti, faydalı tərkibi, davamlılığı, qidalılığı, erqonomikliyi və s. kimi göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Təyinatından asılı olaraq, müəyyən məhsul növləri spesifik keyfiyyət göstəricilərinə malik olurlar. Məsələn, ərzaq məhsullarının keyfiyyət göstəriciləri məhsulun ayrı-ayrı xassələrini əhatə etmək baxımından ümumi və ya qrup, vahid və kompleks göstəricilərə ayrılır ki, bunların da səviyyəsi, praktikada müvafiq olaraq obyektiv, orqanoleptik, diferensial, kompleks və s. metodlarla qiymətləndirilir.

Məhsulun keyfiyyətini yüksəltməkdə məqsəd, bu və ya başqa əmtəənin istehsalı və istehlakı zamanı iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi şərti ilə məmulatın istehlak xassələrinin bazar tələblərinə və istehlakçı tələbatına ən dolğun cavab verməsini təmin etməkdən ibarətdir. Yüksək keyfiyyətli məhsul odur ki, ona tələbat vardır və ən az məsrəflərlə istehlakçının tələbatını yüksək dərəcədə ödəyir. Bir qayda olaraq, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi istehsalçının məsrəflərinin və məhsulun qiymətinin nisbətən artmasına, bununla da mənfəətin azalmasına gətirib çıxara bilər. Bu zaman, sərt rəqabət münasibətləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən müəssisə məhsulun rəqabətqabiliyyətini yüksəltmək və öz bazar payını qorumaq məqsədi ilə həlli vacib olan strateji bir məsələnin mürəkkəbliyi ilə qarşılaşır, yəni müəssisə üçün bazarda öz məhsulunun rəqabətqabiliyyətini təmin etmək və kütləvi istehlakçı dairəsi cəlb etmək məqsədilə, rəqib müəssisələrin analoji məhsullarına nisbətən maksimum keyfiyyətli və minimum qiymətli məhsul təklifini həyata keçirmək zərurəti doğur. Belə olan şəraitdə, məhsulun keyfiyyətinə yönəlmiş iqtisadi amillərin, xüsusilə keyfiyyət yönümlü məsrəflərin optimal idarə edilməsi və son nəticədə məhsulun rəqabətqabiliyyəti üçün böyük şərt olan minimum qiymətlə maksimum keyfiyyətli məhsul satışı problemi olduqca zəruri bir hala çevrilir.

Məhsulun kompleks keyfiyyət göstəriciləri sistemi (ərzaq məhsulları təmsalında)

Kompleks keyfiyyət göstəriciləri	
Ümumi və ya qrup keyfiyyət göstəriciləri	Vahid (fərdi) keyfiyyət göstəriciləri
Təyinat göstəriciləri – məhsulun ayrı-ayrı xassələrini və ya istehlak üçün səmərəli olmasını xarakterizə edir.	- malın kimyəvi tərkibi (faydalı komponentlərin mövcudluğu); - orqanoleptikliyi, kaloriliyi; - qablaşdırılması və s.
Saxlanmaya davamlılıq göstəriciləri (etibarlılıq) – məhsulun saxlanması və daşınması dövründə onun xassələrinin dəyişməzliyini xarakterizə edir.	- məhsulun istifadə (yararlılıq) müddəti; - quruma; - köhnəlmə; - rütubətə davamlılıq və s.
Erqonomik göstəricilər – gigiyenik, antropometrik, fizioloji, psixoloji göstəricilərdən ibarətdir.	- məhsulun müvafiq gigiyenik (sanitar), antropometrik (ölçü) və s. göstəriciləri.

Estetik göstəricilər – məhsulun estetik xassələrini xarakterizə edir.	- məhsul formasının təsirliliyi, səmərəliliyi; - kompozisiyanın tamlığı; - məhsul formasının təkmilləşdirilmə dərəcəsi və s.
Texnoloji göstəricilər – məhsulun istehsalı üçün texnoloji hazırlıq zamanı xammal, material, əmək vasitələri və zamanın optimal bölüşdürülməsi ilə əlaqədar xassələri xarakterizə edir.	- məhsul istehsalının əmək tutumluluğu; - istehsalın texnoloji dəyəri və s.
Nəql olunma göstəriciləri – məhsulun daşınmaya (nəqliyyata) davamlılığını və münasibliliyini əks etdirir.	- daşınma və nəql etmənin rahatlığı.
Standartlaşdırma və unifikasiya göstəriciləri – məhsulun qoyulmuş dövlət standartlarına tam uyğunluğu.	- beynəlxalq və milli standartlara riayət etmə; - məcburi və könüllü sertifikatların mövcudluğu.
Məhsulun xarici görünüşü – estetiklikdən bir qədər fərqli olaraq məhsulun yalnız zahiri xassələrini xarakterizə edir.	- məhsulun (qablaşdırmanın) rəngi, bəzəyi, dizaynı; - firma nişanı; - reklam mətni; - malın ad şrifti, formanın orijinallığı və s.
Funksional göstəricilər – məhsulun təyinatına uyğunluğu və tələbi ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edir.	- susuzluğu yatırması; - yorğunluğun aradan qaldırılması və s.
Təhlükəsizlik və ya ekoloji göstəriciləri – istehlak prosesində məhsulun orqanizm üçün zişansız və ətraf mühit üçün zərərsiz olmasını xarakterizə edir.	- məhsulun toksikliyi; - məhsulda ağır metalların və digər zərərli maddələrin mövcudluğu; - istehlak zamanı və sonra məhsul qalığının ətraf mühitə təsiri və s.
İqtisadi göstəricilər – istehsalçılar üçün məhsulun istehsalının və istehlakçılar tərəfindən onun əldə edilməsinin iqtisadi səmərəlilik (sərfəlilik) dərəcəsini əks etdirir.	- məhsul vahidinin qiyməti; - məhsul vahidinə görə mənfəət; - istehsal məsrəflərinin səviyyəsi; - istehlak qiymətinin səviyyəsi və s.

Məhsulun keyfiyyətinə dair kompleks tələblərin qanunvericilik bazası kimi, Azərbaycanda bir sıra qanunlar və hüquqi normativ aktlar qəbul olunmuşdur ki, bunlara “Standartlaşdırma haqqında”, “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı və s. kimi hüquqi tədbirləri aid etmək olar. Kütləvi istehlak mallarının və xüsusilə ərzaq məhsullarının əsas hissəsi üzrə müvafiq dövlət orqanları tərəfindən işlənilən hazırlanan keyfiyyətə dair tələb və standartlar orta sərt xarakter daşıyaraq, istehlakçıların tələbləri ilə istehsalçı müəssisələrin istehsal imkanları arasında müəyyən qarşılıqlı kompromisin nəticəsi kimi çıxış edir.

*Fərhadı P.O. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

ƏMTƏƏ BAZARINDA RƏQABƏT, RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİK VƏ KEYFİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİNİN İQTİSADI MAHİYYƏTİ

Məqalədə əsasən azad bazar münasibətlərinin və sosial-iqtisadi mühitin inkişaf etdirilməsi məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Bundan başqa məqalədə azad bazar münasibətlərinin geniş vüsət alması, müasir bazar iqtisadi münasibətlərinin ən səmərəli reallaşması məsələlərinə baxılmışdır. Məqalədə rəqabət, rəqabətqabiliyyətlik və keyfiyyət amilləri məsələlərinə də toxunulmuşdur. Bundan əlavə məqalədə məhsulun kompleks keyfiyyət göstəriciləri, ümumi və ya qrup keyfiyyət göstəriciləri, təyinat göstəriciləri məhsulun ayrı-ayrı xassələrini və ya istehlak üçün səmərəli olmasını xarakterizə edən və saxlanmaya davamlılıq göstəriciləri, məhsulun saxlanması və daşınması məsələləri geniş qeyd olunmuşdur.

*Фархадı П.О. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 İ Ü M E

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ВОПРОСОВ КАЧЕСТВА, КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ И КОНКУРЕНЦИИ НА ТОВАРНЫХ РЫНКАХ

В статье, основное внимание было уделено социально –экономическому развитию свободных рыночных отношений. Наряду с этим, в статье рассматриваются задачи реализации эффективности свободных рыночных отношений. В статье, затрагиваются аспекты качества, конкуренции и конкурентоспособности. В связи с этим, широко были отмечены задачи транспортировки и хранения, показатели устойчивого хранения, характеризующие эффективность для потребителей, включаемые в группу показателей качества.

*Pharhadi P.O. assist. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

ECONOMIC ESSENCE OF QUESTIONS OF COMPETITION, COMPETITIVENESS AND QUALITY IN THE COMMODITY MARKETS

The article focuses on the questions of developing free market relations and socio-economic environment. Besides, the article deals with a variety of free market relations and the problems of realizing modern market economy relations in an efficient way. It touches upon the problems of competition, competitiveness and quality. The article comprises the problems of transportation and storage, overall quality indicators of products, in-group indicators, indicators characterizing individual properties of the product and its efficiency for consumption and indicators of steady storage.

Yadigarov T.A. dis.
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu

UOT - 338.24.01

NEFT-QAZ HASILATINDA DƏNİZ NƏQLİYYATININ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: gəmi, rentabellik, yük dövriyyəsi, kritik yük, funksiya, böhran nöqtəsi, istehsal.

Ключевые слова: судна, рентабельность, грузооборот, функция, критическая точка, производства.

Key words: ship, profitability, function, critical points, points of the crisis, amount of cargo, production.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sisteminin inkişafında və formalaşmasında dəniz nəqliyyatı mühüm rol oynayır. Belə ki, beynəlxalq yük dövriyyəsinin $\frac{4}{5}$ hissəsi dəniz nəqliyyatı sahəsinin payına düşür. Dəniz nəqliyyatının fəaliyyəti beynəlxalq ticarətin həcmindən, coğrafiyasından, əmtəə strukturundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır və bu asılılıq onun inkişafına, fəaliyyətinin təşkilinə həlledici təsir göstərir. Beynəlxalq ticarətlə dəniz nəqliyyatı arasındakı qarşılıqlı əlaqələr beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklərlə adekvat olaraq dəyişilməyə məruz qalır. Bu dəyişikliklər daşımalara təqdim edilən məhsullarda, onların nəqliyyat xarakterlərində əks olunur. Dünya ticarət yük dövriyyəsinin həcmnin artması ilə yanaşı onun quruluşunun tərkibi də daim dəyişir. Daşınan məhsulların təxminən 70%-i istehlak üçün hazır mallar, 30%-i isə istehsal üçün hasilat sənayesinin və kənd təsərrüfatının payına düşən xammal mənşəli mallar təşkil edir. Hazırda ümumdünya yük dövriyyəsində istehlak məhsullarının növləri 20 milyondan çoxdur. Beynəlxalq yük axınlarının coğrafi bölgüsündə inkişaf etmiş ölkələr yüksək xüsusi çəkiyə malikdirlər. Ümumdünya yük dövriyyəsinin 60%-i bütövlükdə bu ölkələrin payına düşür. Statistik məlumatlara görə, beynəlxalq yük daşımalarının orta illik miqdarı 5 milyard tondan çoxdur. Dəniz nəqliyyatında daşınan yüklərin yarıya qədərini xam neft və neft məhsulları təşkil edir. Ötən əsrin ortalarından bu günə kimi neftin hasil edildiyi və yola salındığı regionların içərisində Yaxın və Orta Şərq, o cümlədən İran körfəzi ölkələri aparıcı yer tutur. Daşımalara təqdim edilən xam neftin 40%-i, neft məhsullarının isə 17%-i bu region ölkələrinin payına düşür. Bu nəhəng yük axınları başlıca olaraq 3 istiqamətdə: Yaponiya, Qərbi Avropa və Şimali Amerika istiqamətində cərəyan edir. Neft hasilatında nisbətən yeni rayon sayılan Qərbi və Şimali Afrika daşımalara təqdim edilən neftin dünya üzrə miqdarının təxminən 25%-ni əhatə edir. Neft hasil edən ən yeni regionlar Norveç və Britaniyadır. Qərbi Avropa ölkələri neft və neft məhsullarının ən böyük idxalçılarıdır (ümumi idxal həcmi 25-28%-dir). Son dövrlərdə dünya təsərrüfatında neftlə yanaşı maye qazların daşımalarının həcmi də xeyli artmışdır. Dənizlə daşınan mayeləşmiş təbii qazların miqdarı 75 milyon tona çatmışdır. Daşımalara təqdim edilən yüklərin təxminən 50%-i quru yüklərin payına düşür. Onların içərisində aparıcı yeri dəmir filizi, daş kömür və taxıl, həmçinin fosforidlər, boksidlər, sement, meşə materialları, şəkər xammalı və s. yüklər tutur. Quru yüklərin daşındıqları əsas regionlar Şimali Amerika (ABŞ və Kanada), Avropa, Cənub-Şərqi Asiya (Hindistan, Pakistan, Malaziya, Tailand, İndoneziya və s.), Cənubi Amerika (Braziliya, Argentina) və Cənubi Afrika ölkələridir.

Sənaye istehsalının artımı dünya ticarətinin həcmnin artmasını təmin edir. Dünya ticarəti dedikdə əmtəənin alqısı və satqısı (dövriyyəsi) ilə əlaqədar bütün təsərrüfat fəaliyyəti nə-

zərdə tutulur. Bu ticarət daxili və xarici olmaqla 2 yerə bölünür.

Daxili ticarət ölkənin qanunları və normativ aktları ilə nizamlanır. Xarici ticarət isə beynəlxalq müqavilələr ilə tənzimlənir. Dəniz nəqliyyatı qitələrarası və regionlararası əmtəə mübadiləsində əsas rol oynayır. Bunun da əsas səbəbi daşımaların nisbətən ucuz başa gəlməsi, yük daşımaların kütləviliyi, gəmilərin böyük yükləmə qabiliyyəti və s. faktlarla əlaqədardır.

Dünya gəmiçiliyinin inkişafı dünyada baş verən struktur, iqtisadi-coğrafi və siyasi dəyişikliklərdən və əməyin beynəlxalq bölgüsündən birbaşa asılıdır və tamamilə beynəlxalq ticari əlaqələrlə təyin edilir. Belə ki, beynəlxalq ticarətin həcmi, coğrafiyası və əmtəə strukturu (nomenklaturası) dəniz ticarətinin inkişafını, ixtisaslaşmasını və fəaliyyətinin təşkilini müəyyən edir. Onun inkişafına həmçinin kifayət dərəcədə dünya ticarətinin bir çox əmtəələrinin (daş kömür, neft, filiz, qaz, kənd təsərrüfatı məhsulları və balıqçılıq) istehsalı, emalı və istehlakı rayonlarının uyğun gəlməməsi də təsir edir. Buraya həm də sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin xarici xammal mənbələrindən, inkişaf etməkdə olan ölkələrin işə sənaye məhsullarının gətirilməsindən (importundan) asılı olması faktorları da öz təsirini göstərir.

Dəniz ticarətinin inkişafının son 100 ildə təhlili onun beynəlxalq əmtəə mübadiləsinin genişlənməsində böyük rol oynadığını göstərir. Dünya dəniz ticarətinin həcmi, xüsusilə, II Dünya müharibəsindən sonra sürətlə artmışdır. 1950-ci ildən başlayaraq hər 10 ildən bir dəniz ticarətinin həcmi 2 dəfə artmışdır. Son 50 ildə isə gəmiçiliyin texniki və texnoloji strukturundakı dəyişikliklər və limanların işinin təşkilinin çox sürətlə artması, ticarət əlaqələrinin kəskin artımına səbəb olmuşdur. Nəticədə dünya dəniz ticarətinin strukturunun dinamik dəyişmələri təmin edilmişdir.[6]

Respublikamızın iqtisadi əlaqələrində dəniz nəqliyyatının rolu olduqca böyükdür. Bu gün Azərbaycan bayrağı altında 481 ədəd gəmilər, üzən emalatxanalar və tərsanələr fəaliyyət göstərir. Dünyada ilk dəfə olaraq Azərbaycanda neftin dənizdə çıxarılmasına başlanmış və Xəzərin Azərbaycan sektoruna aid hissəsində, “Gürqan-dəniz”, “Pirallahı” və “Çilov” adalarında neft yataqlarının mənimlənməsinə başlanılmışdır. 7 noyabr 1949-cu ildə açıq dənizdə sahildən 40 km və Bakıdan 90 km aralı Neft Daşları yatağının kəşf edilməsi Azərbaycanı və Xəzəri bütün dünyada məşhur etdi. 1970-ci illərin sonu 1980-ci illərin əvvəllərində dənizin 80-350 metr dərinliklərində, indi adları bütün dünyada məşhur olan “Azəri”, “Çıraq”, “Kəpəz” və hazırda ARDNŞ neftinin 60%-dən çoxunu verən “Günəşli” kimi yataqlar aşkar edildi.

20 sentyabr 1994-çü ildə dünyanın 8 ölkəsindən 11 iri neft şirkəti ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının birgə işlənilməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında, sonradan “Əsrin müqaviləsi” adını almış sazişin imzalanması həyata keçirildi. Bu sazişdən sonra Respublika iqtisadiyyatı tənəzzül dövründən çıxmaqla sürətli dinamik inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. 2013-cü ildə 57 milyard manat ümumi daxili məhsul istehsal olunmaqla real artım 5,8% olmuş, qeyri-neft sektoru üzrə isə 9,8% artım əldə edilməklə adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 4,4% artaraq 6132 manata çatmışdır. İnflyasiyanın səviyyəsi isə cəmi 2,4% səviyyəsində olmuşdur. Azərbaycan 2013-cü ildə dünya dövlətləri arasında makroiqtisadi göstəricilərinə görə 39-cu yerə çıxmışdır. [6] Bütün bu göstəricilərin formalaşmasında balansı 300-ə qədər müxtəlif təyinatlı, o cümlədən, sualtı borudüzən, sualtı qaynaq işləri aparan, sualtı dalğıc və elmi-tədqiqat işləri aparan, təchizat-yedək işlərini həyata keçirən, dəniz obyektlərinin yanğından mühafizəsini aparan “VİXR” tipli, həmçinin dənizçilərin daşınmasını həyata keçirən “G.Əsədov” və “S.Orucov” tipli sərnişin və s. gəmiləri olan “Xəzər Dəniz Neft Donanması”nın çox böyük rolu olmuşdur. Gəmilərimiz həmçinin Xəzərin Azərbaycan sektorunda fəaliyyət göstərən əməliyyat şirkətlərinə (ABƏŞ və BP Şahdəniz) və onların podratçılarna (MakDermot, Saypem və s.) xidmət göstərirlər. ABƏŞ və BP Şahdəniz şirkətlərinə birbaşa uzunmüddətli icarəyə verilən “İ.Hüseynov” boru düzən, “Azərbaycan” kran, “T.İsmayılov” dalğıc gəmiləri və “STB-1” birjası xüsusi çəkiyə malikdirlər. Gəmilərimiz dənizdə neft-qaz hasilatı işlərinin yerinə yetirilməsi, beynəlxalq

ticarət-iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi ilə yanaşı sulara dövlət sərhədlərimizin qorunmasında da mühüm rol oynayırlar. Xəzər dənizində dövlət sərhəd sularının qorunmasını daha da gücləndirmək məqsədi ilə "Xəzərdənizneftdonanması"nın "X.Dadaşov" təchizat-yedək gəmişi əsaslı təmirdən sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 19.04.02-ci il tarixli 74-6 SM nömrəli sərəncamına əsasən 12.09.06-cı il tarixli 1m nömrəli əmr ilə donanmanın balansından çıxarılmaqla əvəzsiz olaraq Dövlət Sərhəd Xidmətinin balansına verilmişdir.

Bütün bunlar dövlətimizin iqtisadi və siyasi qüdrətinin güclənməsində dəniz nəqliyyatının müstəsna rolunun olduğunu sübut edir. Milli iqtisadiyyatın daha da inkişaf etməsi dəniz gəmiçiliyi sahəsində yerli və beynəlxalq daşımaların iqtisadi səmərəliliyinin artırılması, ölkəmizin rəqabət qabiliyyətinin və tranzit potensialının daha da gücləndirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 22 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması Respublikamızın dəniz nəqliyyatında yükdaşımaların iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır.

Dənizdə neft-qaz hasilatının həyata keçirilməsində neft donanmasının gəmiləri xüsusi rol oynayır. Dənizdə və quruda neft-qaz hasilatı xərclərinin təqribən 15-17%-i Xəzər Dəniz Neft Donanmasının payına düşür. Donanmanın 2013-cü il üzrə istehsal xərclərinin strukturunun təhlili onun növbəti illərdə optimal idarə edilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməyə şərait yaradır.

Cədvəl 1.

**İstehsal xərclərinin təyinatları üzrə strukturu
(milyon manat)**

№	Göstəricilər	Fakt 2012-ci il	2013-cü il			
			Plan	Fakt	Fərq	Yerinə yetirilmə faizi
1.	Əmək haqqı	43,4	44,2	42,7	-1,5	96,6
2.	Sosial müdafiə fondu	9,6	9,8	9,4	-0,4	96,0
3.	Gündəlik yemək xərci	4,6	4,6	4,3	-0,3	93,5
4.	İstismar materialları	4,3	3,1	5,8	+2,7	187,1
5.	Yanacaq və sürtgü yağları	15,0	16,0	14,1	-1,9	88,1
6.	Təmir xərci	12,8	13,9	13,5	-0,4	97,1
7.	Amortizasiya ayırmaları	43,2	43,3	79,6	+36,3	183,8
8.	Əmlak vergisi	3,1	2,9	3,1	+0,2	106,9
9.	Sair xərclər	8,4	7,7	10,9	+3,2	141,5
	Bitməmiş məhsul	+0,3		-0,2		
1	Bütün xərclərin cəmi	144,7	146,0	183,2	+37,2	125,5
	Malların təqdim edilməsindən, iş və xidmət göstərilməsindən yaranan gəlir (ƏDV-siz)	149,7	155,0	195,2	+40,2	125,9
	Satışdan əldə olunmuş mənfəət	5,0	9,0	12,0	3,0	133,3
	Sair satışın və satışdan kənar əməliyyatların nəticələri	16,0	17,3	17,8	0,5	102,3
	Balans mənfəəti	21,0	26,3	29,8	+3,5	113,3
	Yükdaşıma, mln. ton	0,605	0,600	0,554	-0,046	92,3
	Gəmi saatı, mln. saat	0,569	0,511	0,583	+0,072	114,1

İstehsal xərclərinin tərkibində amortizasiya ayrılmaları - 43,4%, əmək haqqı - 23,3%, yanacaq və sürtkü yağları - 7,7%, təmir xərcləri - 7,4%, sair xərclər - 5,9%, sosial müdafiə fonduna ayırma - 5,1%, materiallar - 3,2%, gündəlik yemək xərci - 2,3%, əmlak vergisi - 1,7% təşkil edir.

Cədvəl 2.**1 manatlıq gəlirə düşən məsrəflərin səviyyəsi**

Göstəricilər	Qiymət, manatla	
	2012	2013
1 manatlıq gəlirə plan üzrə məsrəflər	0,998	0,940
1 manatlıq faktiki gəlirə qüvvədə olan qiymətlərlə faktiki məsrəflər	0,967	0,939

Hesablamalardan göründüyü kimi, hesabat dövründə²⁶ manatlıq gəlirə düşən məsrəflərin səviyyəsi plana qarşı -0,001 manat (0,939-0,940) azalmışdır.

Xərc elementlərində plana qarşı kənarlaşmanın əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

Amortizasiya ayrılmaları və əmlak vergisi elementləri üzrə plana qarşı yaranmış kənarlaşmaya səbəb nəqliyyat vasitələri üzrə illik amortizasiya normasının 13%-dən 25%-ə qədər artmasıdır. 2013-cü ildə Xəzər Dəniz Neft Donanmasında 70,0 milyon manat (o cümlədən: gəmi təmiri-63,3 milyon manat) təmir işləri (mal-material və ehtiyat hissələri-27,5 milyon manat, təmir xərci - 42,4 milyon manat) görülmüşdür. Bununla da 14,1 milyon manatı norma üzrə (vergi məcəlləsinə uyğun olaraq), 55,9 milyon manatı isə normadan artıq olmuşdur.

Donanmanın iş və xidmətlərdən əldə etdiyi gəlirdən maya dəyəri çıxıldıqdan sonra istehsalatdan kənar əməliyyatlar da daxil olmaqla yaranmış balans mənfəəti hesabına əldə olunmuş sərbəst mənfəət, (mənfəət vergisi çıxıldıqdan sonra qalan mənfəət) donanmanın sərəncamında qalan mənfəət hesabına ödənilən istehlak və yığım fondlarının ödənilməsinə tam tənzimlənmişdir.

O cümlədən, sərbəst mənfəət hesabına ödənilən təmir işlərinin maya dəyərində daxil olan 14,1 milyon manatdan artıq hissəsi yəni, 55,9 milyon manatının ödənilməsi təmin edilmişdir. Sərbəst mənfəət hesabına ödənilən həmin məbləğ hesabat dövrünün sonunda təbii ki, təmir işləri aparılmış hər bir əsas vəsaitin balans üzrə qalıq dəyərində əlavə olunmalıdır. 2013-cü ildə donanmanın təmirinə çəkilən xərclərin artmasına səbəb donanmanın gəmilərinin köhnə olması, ehtiyat hissələrinin dəyərinin təmir işlərinin dəyəri ilə birlikdə təmir xərclərinə daxil edilməsi olmuşdur.

Sair xərclər maddəsi üzrə plana qarşı yaranmış kənarlaşmaya əsas səbəb istehsalat zərurəti ilə əlaqədar az qiymətli və tez köhnələn əşyalar, daxili ehtiyaclar üçün məhsul istehsalı, abadlaşdırma və təmizlik işləri, sualtı süxurların partladılması, xilasedici avadanlıqların alınması kimi xərclərin yaranması olmuşdur ki, bu da illik xərclər smetasında nəzərdə tutulmamışdır.

Xəzər Dəniz Neft Donanmasının 01.01.2014-cü il üzrə debitor borcu 64,4 milyon manat, kreditor borcu isə 107,2 milyon manat, 2013-cü il ərzində rentabellik səviyyəsi əsas vəsaitlərin orta illik dəyərində görə 3,2%, maya dəyərində görə isə 6,5% olmuşdur.

²⁶Cədvəl "Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi" QSC-nin Xəzər Dəniz Neft Donanmasının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Xəzər Dəniz Neft Donanmasının 2013-cü il üzrə iqtisadi göstəricilərinin təhlili göstərir ki, 2012-ci illə müqayisədə donanmanın gəmiləri 51,3 min ton az yəni, 553,8 min ton yük daşıyaraq 582744 gəmi saati iş yerinə yetirməklə, xarici şirkətlərə icarəyə verilmiş gəmilərdən əldə olunan 30,9 milyon manat vəsait də daxil olmaqla, müəssisə üzrə 195,2 milyon manatlıq gəlir əldə edilmişdir. Bu işlərin yerinə yetirilməsinə isə 183,2 milyon manat xərc çəkilməmişdir.

Müəssisənin iqtisadi göstəricilərinə nəzər saldıqda görürük ki, yük gəmilərinin illik yükdaşması yəni, yük dövriyyəsi tonla ifadə edilir və daşınan yükün məsafədən asılılığını ifadə edən göstəricidən istifadə edilmir.

Yük gəmilərinin taarif qiyməti digər gəmilərdə olduğu kimi 1 gəmi saatinın istismar qiymətindən asılı olaraq müəyyən edilmişdir. Gəlirin formalaşmasında gəminin yük dövriyyəsinin nəzərə alınmaması, iqtisadi baxımdan ölkə iqtisadiyyatı üçün səmərəli deyil və bu yük gəmilərinin işinin səmərəlilik əmsalının azalmasına və nəticədə gəminin rentabelli işləməsinə baxmayaraq, neft-qaz hasilatında dəniz nəqliyyat xərclərinin artmasına səbəb olur.

Məlumdur ki, dəniz nəqliyyatında **yük dövriyyəsinin** tonla ifadəsi ancaq limanlarda aparılır. Çünki, dəniz limanlarının **yük dövriyyəsinin** limanlara daxil olan və göndərilən yüklərin ümumi miqdarını təşkil edir. Dəniz nəqliyyatında isə istehsal prosesini yüklərin və sərnişinlərin müəyyən məsafəyə yerdəyişməsi təşkil edir. Yük (sərnişin) dövriyyəsi ton-millə (sərnişin-millə) ifadə olunur.

Donanmanın tərkibində “General Əsədov” və “Sabit Orucov” kimi sərnişin gəmiləri olduğundan donanmanın iqtisadi göstəriciləri içərisində **gətirilmiş yük dövriyyəsi** kimi iqtisadi göstəricinin hesablanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. **Gətirilmiş yük dövriyyəsi** yük və sərnişin dövriyyəsinin cəmidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dəniz nəqliyyatında şərti olaraq 1 sərnişin 1 ton yükə bərabər götürülür.

Nəqliyyat vasitələrinin köməyi ilə bir məntəqədən digərinə daşınması yaxud yerdəyişməsi nəzərdə tutulan yüklərin miqdarı (həcmi) yük axınlarını təşkil edir. Yük axınları dəniz nəqliyyatının inkişafı və işinin təşkilinin iqtisadi əsasıdır.²⁷

Yük axınlarının dəniz hövzələri və limanlar üzrə rayonlaşdırılması donanmanın daşınma qabiliyyətindən istifadəsinin effektivliyi göstəricisinə mühüm dərəcədə təsir göstərir. Ölkə daxili yük axınları ayrı-ayrı dəniz limanlarına istiqamətləndirildikdə yükün istehsal olunduğu məntəqədən istehlak olunacağı yerədək daşınmasına çəkiləcək xərclərin hansı nəqliyyat növündə daha az olacağı nəzərə alınır. Yük axınları struktur, həcm, istiqamət və yerdəyişmə vaxtı kimi parametrlərlə xarakterizə olunur. Yük axınlarının həcmi tonlarla ifadə edilir. Yük axınları güclü və zəif olurlar. Güclü yük axınları olan istiqamətlərdə adətən gəmilərin hərəkəti müntəzəmdir. Bu cür yük axınlarının intensivliyindən asılı olaraq müəyyən dövrdə gəmilərin hərəkəti müntəzəm olmaya da bilər. Zəif yük axınları istiqamətində gəmilərin hərəkəti adətən epizodik xarakter daşıyır. Dövriyyə müddətindən asılı olaraq dəniz nəqliyyatının yük axınları 3 növə bölünürlər: daimi, mövsümi, pizodik və ya birdəfəlik yük axınları.

Dəniz daşımaları əlaqə növlərinə görə də fərqlənirlər. Əlaqə növlərinin əsas diqqət cəlb edən 3 formasını göstərmək olar: limanlararası, birbaşa, qarışıq, dəmiryol-su, birbaşa su əlaqələri. Dəniz daşımalarının əsas göstəriciləri daşımaların həcmi, 1 ton yükün orta daşınma məsafəsi və yükdaşımaların zaman baxımından qeyri-bərabərlik əmsalı ilə xarakterizə edilir.

Dəniz yükdaşımalarının kəmiyyətinə və paylanmasına, yük dövriyyəsinə görə yük axınlarının tərkibini, yük dövriyyəsinin strukturunu, 1 ton yükün orta daşınma məsafəsini və dəniz

²⁷Cədvəl “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC-nin Xəzər Dəniz Neft Donanmasının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

daşımalarının vaxt üzrə qeyri-bərabərlik göstəricilərini müəyyən üsullarla təyin etmək olar. Dəniz yükdaşımalarının tərkibi yüklərin mənşəyinə və yaxud üzmə növü üzrə daşınmış yüklərin miqdarının ümumi yüklərin miqdarına olan nisbəti ilə müəyyən edilir. Yük dövriyyəsinin strukturu yüklərin mənşəyinə və üzmənin növünə görə yükün nomenklatur mənşəyi, yaxud üzmə növü üzrə ton-millərin ümumi ton-millərə bölünməsi ilə ifadə edilir. 1 ton yükün daşınma məsafəsi isə yerinə yetirilmiş ümumi ton-millərin daşınmış yüklərin ümumi miqdarına olan nisbəti ilə ifadə edilir.

Dəniz yükdaşımalarının zaman baxımından qeyri-bərabərliyi qeyri-bərabərlik əmsalı ilə ifadə edilir. O ilin (ayın, rübün) ən gərgin dövründə yükdaşımaların həcmnin orta illik göstəricilərindən nə qədər yüksək olduğunu göstərir. Daşımaların qeyri-bərabərlik əmsalı bütün sistemlər üzrə deyil, yalnız dəqiq bir xətt yaxud da yük üzrə praktik əhəmiyyət kəsb edir. Gəmilərin təyinatına və istehsal gücünə uyğun olaraq optimal idarəedilməsi xüsusən də yük gəmilərinin yükləmə qabiliyyətindən istifadə əmsalının vahidə yaxınlaşdırılması əsas məsələlərdən biridir. Bunun üçün yük gəmilərinin istismar qiymətinin yük dövriyyəsindən asılılığı nəzərə alınmaqla həmin gəmilər üçün 1ton-milə düşən tariflərin ayrıca hesablanması labüddür. Bu tip gəmilərdə iş və xidmətin dəyərinin yük dövriyyəsindən asılılığı gəmilərin optimal yüklənməsini və bütövlükdə isə neft-qaz hasilatının maya dəyərinin aşağı salınmasına müsbət təsir göstərəcəkdir. Lakin, bu zaman gəmilərdə kritik yüklərin daşınmasına diqqət yetirilməlidir. **Kritik yüklərin daşınmasından əldə olunan gəlir, həmin yük dövriyyəsinə çəkilən xərcə bərabər olmalıdır [1].** Donanmanın iş və xidmətdən əldə etdiyi gəlir, gəmi saati ilə hesablandıqda, yükün miqdarı heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyinə görə bu yükün miqdarının donanmanın gəlirlilik səviyyəsinə heç bir təsiri yoxdur. Müəyyən məsafəyə daşınan yükün miqdarının gəlirə təsiri böyük olduğundan, mütləq yükdaşımada kritik yükün yəni, **gəlirin xərcə bərabər olduğu yükün miqdarının** hesablanması və donanmanın yük gəmisinin bu yükdən (kritik yükdən), aşağı həcmdə yük daşımalarının səmərəli olmadığı mütləq hesablanaraq iş və xidmət göstərilməsində nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün elə bir optimal idarəetmə strategiyası hazırlamaq tələb olunur ki, iqtisadi göstəricilər çərçivəsində 1ton-milə düşən mənfəət maksimum olsun. Kritik yükün daşınmasında 1ton-milə düşən mənfəət sıfıra bərabərdir. Donanmanın mənfəətinin yük dövriyyəsindən və istehsal xərclərindən asılılığını ifadə edən istehsal funksiyasını quraraq, bu funksiyanın törəməsini sıfıra çevirən qiyməti hesablamaqla asanlıqla kritik yükü tapa bilərik. Məlumdur ki, funksiya öz ekstremal (minimal və ya maksimal) qiymətlərini bu funksiyanın törəməsinin sıfıra çevrildiyi nöqtələrdə-böhran nöqtələrində alır. [3.]

Yük dövriyyəsinə (x) ilə işarə edək. İqtisadi göstəricilərə uyğun olaraq gəmilərin yük dövriyyəsindən asılılığını ifadə edən gəlir funksiyası- $636,4 x^2$, xərc funksiyası isə - $(0,6637x^3 + 152555,73x)$ olacaqdır. Bu halda donanmanın (x) min. ton-mil yükün daşınmasından əldə etdiyi mənfəət,

$$M = 636,4 x^2 - (0,6637x^3 + 152555,73x)$$

olacaqdır. Yük dövriyyəsi üzrə 1 ton/milə düşən mənfəət funksiyasını tapmaq üçün mənfəəti yük dövriyyəsinə bölmək lazımdır. Deməli,

$$Y(x) = \frac{M}{x} = \frac{636,4x^2 - (0,6637x^3 + 152555,73x)}{x}$$

Kəsrin surət və məxrəcini x -ə bölsək aşağıdakı funksiyanı alırıq.

$$Y(x) = -0,6637x^2 - 152555,73 + 636,4x$$

$Y(x)$ funksiyasının törəməsini taparaq sıfıra çevirməklə alınmış tənliyin kökü kritik yük olmaqla, gəlirin xərcə bərabər olduğu yük olacaqdır.

Beləliklə,

$$\begin{aligned}\frac{\partial y}{\partial x} &= -2 \times 0,6637x + 636,4 = 0 \\ -1,3274x + 636,4 &= 0 \\ 1,3274x &= 636,4 \\ x &= 479,4 \text{ min. ton}\end{aligned}$$

Alınmış kritik yük, istehsal funksiyasının böhran nöqtəsi (qurulmuş istehsal funksiyasında müəssisənin gəlirinin maya dəyərində bərabər olduğu nöqtədəki yükün miqdarı) olduğundan, həmin nöqtədə donanmanın gəliri $G = 636,4 x^2 = 636,4 \times 479,4^2 = 146,3$ mlyn. manat, xərci isə xərc funksiyasına uyğun olaraq $(0,6637x^3 + 152555,73x) = 0,6637 \times 479,4^3 + 152555,73 \times 479,4 = 146,3$ mlyn. manat olacaqdır. İstehsal funksiyasının böhran nöqtəsi hesab edilən kritik yükdən yəni, 479,4 min tondan aşağı miqdarda yükün daşınması gəminin işinin rentabellisiz olmasına və ziyanla işləməsinə səbəb olacaqdır. Kritik yükdən artıq miqdarda yükün yəni, 479,4 min tondan artıq yükün daşınması isə əksinə, gəminin rentabelliyyəsinin artmasına və gəminin iş və xidmətlərdən əldə etdiyi mənfəətin artmasına səbəb olacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər 2013-cü il üzrə gəmilərin yük götürmə qabiliyyətlərinə uyğun olaraq 1186,5 min. ton (istehsal proqramında verilmiş istehsalat tapşırığına əsasən 600 min ton proqnozlaşdırılmışdır.) yük daşınmış olsaydı, gəmilərin yük daşıma üzrə istehsal gücündən istifadə əmsalı vahidə bərabər olardı, bu isə gəmilərin rentabellik səviyyəsinin (optimal idarəetmə səviyyəsində) artmasına və maksimum mənfəət əldə etmələrinə səbəb olardı. Göründüyü kimi, 2013-cü il üzrə yükdaşımaların həcmi (589,6 min ton) həmin işləri yerinə yetirən gəmilərin illik istehsal gücündən (illik yük götürmə qabiliyyətindən -1186,5 min. ton) asılılığını xarakterizə edən, istehsal gücündən istifadə əmsalı 0,5-ə bərabərdir. Təbii ki, kritik yükdən nə qədər artıq yük daşınarsa bu əmsal bir o qədər artar və əksinə.

Beləliklə, Xəzər Dəniz Neft Donanmasının 2013-cü il üzrə yükdaşımaların təhlili göstərir ki, yükdaşımanın iqtisadi səmərəliliyini artırmaq üçün daşınan yükün daşınan məsafədən asılılığını ifadə edən göstərici kimi və ölçü vahidi ton-millə ifadə olunan yük dövriyyəsi göstəricisindən istifadə edilməlidir. ARDNŞ-nin neft-qaz hasilatı xərclərinin 15-17%-ni təşkil edən Xəzər Dəniz Neft Donanmasının gəmilərinin xidmət tariflərinin gəmi-saatından asılılığı donanma üçün iqtisadi cəhətdən səmərəli olmasına baxmayaraq, ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən ARDNŞ-nin neft-qaz hasilatı və bütövlükdə xalq təsərrüfatı üçün iqtisadi cəhətdən səmərəli olmadığından həmin tariflərin yük daşıyan gəmilər üçün yük dövriyyəsiindən yəni, 1 ton×mildən asılı olaraq hesablanması daha məqsədəuyğundur. Bu halda gəmilərin optimal idarə edilməsi nəticəsində bir istiqamətdə yüklərin daşınması zamanı, ("Qum Adası"- "Bulla Dəniz"- "28May"- "Neft Daşları" və digər istiqamətlərdə) gəmilərin yük götürmə qabiliyyətinə uyğun olaraq maksimal yüklənməsinin təşkili, bu istiqamətdə hərəkəti nəzərdə tutulmuş digər gəmiləri istismar ehtiyatında saxlamaqla, maya dəyərinin 25-30%-ni təşkil edən yanacaq-sürtgü materiallarına qənaət edərək, maksimum mənfəət əldə etmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Краев В.И. Эконометрика морского транспорта. Москва. Транспорт, 1990, с.78.
2. Xəzər Dəniz Neft Donanmasının illik iqtisadi göstəriciləri. (2008-2013-cü illər üzrə)
3. Венецкий И.Г., Венецкая В.И., "Основы математико-статистического понятия и формулы в экономическом анализе" М., "Статистика" 1979, с. 204.
4. Носков В.П. "Эконометрика" Москва, 2002, с.265.
5. Уткин В.Д. "Эконометрика" Москва, 2008 , с. 520.
6. DSK-nin məlumatları. Bakı, 2013.

*Yadigarov T.A. dis.
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu*

X Ü L A S Ə

NEFT-QAZ HASILATINDA DƏNİZ NƏQLİYYATININ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sisteminin inkişafında, Azərbaycan Respublikasının neft-qaz hasilatında dəniz nəqliyyatının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri göstərilmişdir. Burada Xəzər Dəniz Neft Donanmasının illik iş və xidmətlərdən əldə etdiyi gəlirin yük dövriyyəsindən asılılığını ifadə edən istehsal funksiyası qurulmaqla, funksiyanın böhran nöqtələrində kritik yükün miqdarı hesablanmış və gəmilərin optimal idarəetmə strategiyası göstərilmişdir.

*Ядигаров Т.А. дис.
Институт Экономики НАНА*

P E 3 İ Ü M E

НАПРАВЛЕНИЯ УВЕЛИЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ МОРСКОГО ТРАНСПОРТА В НЕФТЕГАЗОВОЙ ДОБЫЧЕ

В статье рассматривается путь развития экономической эффективности по добыче нефти и газа и роль международной экономической системы морского транспорта Азербайджана. Здесь построена производственная функция, которая определяет зависимость годового дохода от работ и услуг Каспийского Морского Нефтяного Флота между грузооборотом, рассчитан объем критического груза в критической точке функции, и указана стратегия оптимального управления судами.

*Yadigarov T.A. kand. for a degree
Institute of Economics of the National
Academ of Sciences of Azerbaijan*

S U M M A R Y

RELATIONS OIL AND GAS PRODUCTION OF AZERBAIJAN MARITIME TRANSPORT AND PRESENTED DEVELOPING ECONOMIC EFFICIENCY

This article reflects the directions of economic efficiency increasing of marine transport in the development of international economic relations and in oil and gas production of Azerbaijan. It also shows effective management strategy of ships estimating the critical amount of goods in the highest points of crisis creating production function expressing the interdepend-

ence of profit gained annual business and services of the Caspian Sea Oil Fleet from amount of cargo.

*Həsənov İ.C. dos.
Bakı Biznes Universiteti
Cəfərzadə M.H. doktorant
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*

UOT - 330.837.2(09)

TİKİNTİ MATERIALLARININ İSTEHSALI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNVESTİSİYA STRATEGİYASININ FORMALAŞMASI

Açar sözlər: investisiya strategiyası, institusional aspekt, investisiya portfeli, maliyyələşdirmə mənbələri, investisiya mühiti, investisiya prosesinin aktivləşdirilməsi.

Ключевые слова: инвестиционная стратегия, институциональный аспект, инвестиционный портфель, инвестиционный климат, источники финансирования, активизация инвестиционного процесса.

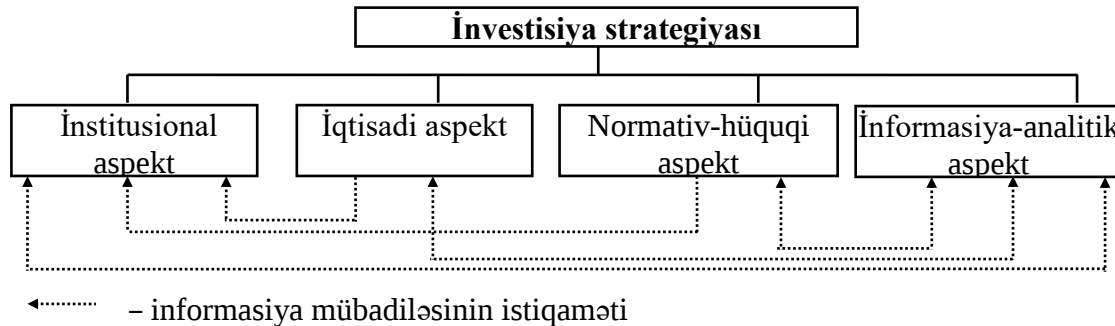
Key words: investment strategy, institutional aspect, investment portfolio, investment climate, financial sources, activation of investment process.

Müəyyən məqsədə nail olmağa yönəldilmiş istənilən digər proseslər kimi investisiya prosesi də idarəetməyə ehtiyac duyur. Buna görə də tikinti materialları istehsal edən müəssisələrin investisiya prosesi müxtəlif iqtisadi-maliyyə metodlarından istifadə olunmaqla işlənən investisiya strategiyaları əsasında qurulur. Bunlar həmin müəssisələrin investisiya strategiyasının formalaşdırılmasının elmi-maliyyə metodologiyasını təşkil edir. Elmi-maliyyə metodologiya özündə ümumi qaydalar (prinsiplər) sistemini, həmçinin iqtisadi tədqiqatın xüsusi metod və üsullarını cəmləşdirir. Tikinti materialları istehsal edən müəssisələrin investisiya strategiyasının tədqiqatını ancaq onun fəaliyyətinin əsas məqsədilə əlaqəli şəkildə aparmaq zəruridir. Bu zaman qarşıda duran əsas məsələlərdən biri tikinti materialları sahəsində istehsal korporasiyalarının formalaşdırılmasıdır. Müəssisənin gələcək inkişafı və investisiyaların cəlb edilməsinin yaxşılaşdırılması bunun həllindən çox asılıdır. İnvestisiya strategiyası müəssisənin fəaliyyətinin məqsədlərinə uyğun olaraq işlənir, bununla əlaqədar bütün korporativ investisiyalara əsas məqsədə çatmağın başlıca üsullarından biri kimi baxmaq lazımdır (şəkil 1.).

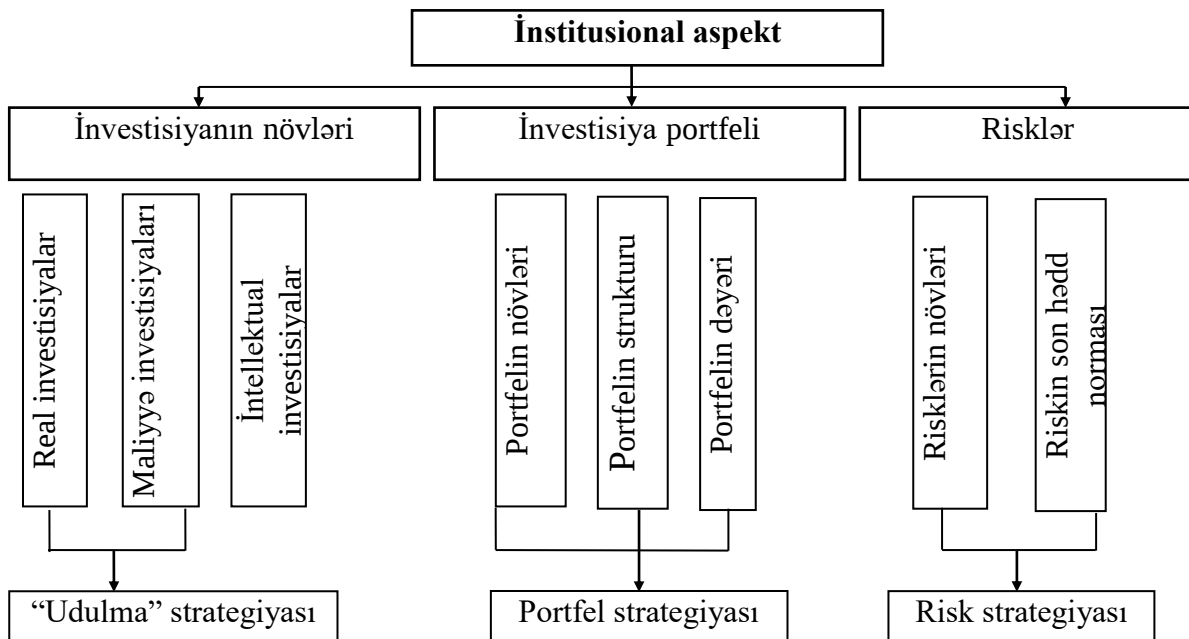
Şəkil 1. İnvestisiya strategiyasının işlənilməsi zəruriliyi.

İnvestisiya strategiyasının təsviri istənilən geniş anlayış kimi təkcə sadə təyinatla qurtarmır. İnvestisiya strategiyası, bizim fikrimizcə, bir neçə qarşılıqlı əlaqəli institusional, iqtisadi, normativ-hüquqi, informasiya-analitik və digər aspektlərin yekunu kimi müəyyənləşir (şəkil 2.).

Şəkil 2. İnvestisiya strategiyası - sistem kimi.

İnvestisiya strategiyasının institusional aspekti özündə belə əsas tərkib elementlərini cəmləşdirir: investisiyanın növləri, investisiya portfeli, risklər. İnstitusional aspekt çərçivəsində korporativ investisiyalarda mövcud olan əsas idarəedici yarım sistemlər ayrılır. Ayrılan həmin yarım sistemlərin nədən ibarət olduğunu şəkil 3.-dən görmək olar.

Şəkil 3. İnvestisiya strategiyasının institusional aspektinin strukturu.

İnvestisiya strategiyasının normativ-hüquqi aspekti aşağıdakı əsas hissələrdən ibarətdir:

1. Dövlətin qanunverici və digər normativ-hüquqi aktları. Onlar hüquqi bazanı (əsas) yaradır və fiskal mühiti formalaşdırır. Onun çərçivəsində isə tikinti materialları sənayesi müəssisəsi investisiya strategiyasını formalaşdırır və investisiya prosesini həyata keçirir.

2. Tikinti materialları sənayesi müəssisəsinin uçot siyasəti, daxili tənzimləyici sənədlər. Onlar korporasiyanın bölmələri çərçivəsində vahid investisiya prosesini təmin etməyə imkan verir.

İqtisadi aspekt – investisiya strategiyasının iqtisadi hissələrinin cəmidir. Ora bunlar daxildir: investisiya strategiyasının qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi göstəricilər sistemi, ida-

rəətmə, investisiya prosesinin maliyyələşdirilməsi. İqtisadi aspekt çərçivəsində investisiya strategiyasının məqsədləri, meyarları və əsas metodları seçilir. İnvestisiya strategiyasının iqtisadi aspektinin strukturu sxemi şəkil 4-də göstərilmişdir.

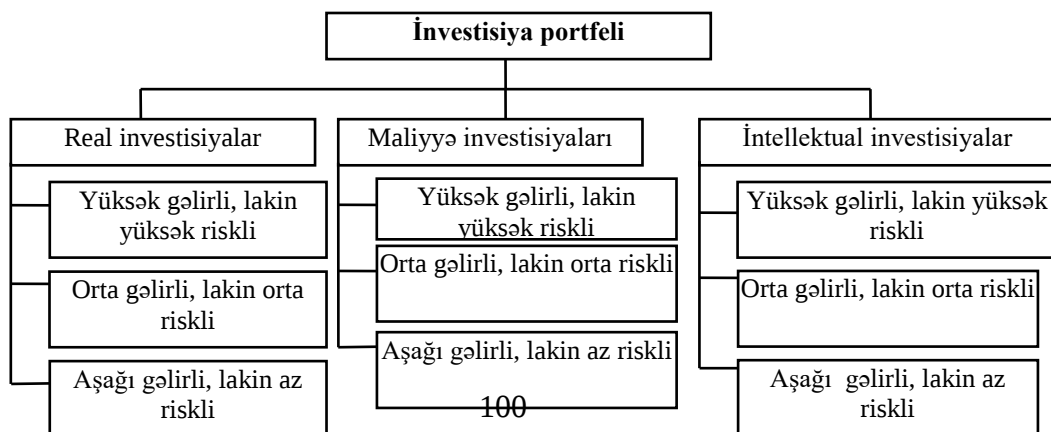

Şəkil 4. İnvestisiya strategiyasının iqtisadi aspektinin strukturu.

İnvestisiya strategiyasının informasiya-analitik aspekti bu hissələrdən ibarət olan informasiyanın işlənilməsi sistemini (İİS) özündə cəmləşdirir: informasiyanın yığılması və növlərə ayrılması yarım sistemi, informasiyanın saxlanılması yarım sistemi, axtarış yarım sistemi, informasiyanın təhlili yarım sistemi. İnformasiyanın işlənilməsi sistemi (İİS) korporativ investisiya strategiyası çərçivəsində operativ informasiya mübadiləsi bazası kimi çıxış edir. O hüquqi əsaslarda və fiskal mühitdə baş verən dəyişikliklərə operativ reaksiya verməyə, bazarın iqtisadi perspektivlərini proqnozlaşdırmaq və institusional aspekt həddində dəyişiklikləri planlaşdırmağa, həmçinin də investisiya strategiyasının iqtisadi aspektlərinin əsas hissələrini təşih etməyə imkan verir

Beləliklə, investisiya strategiyası – vahid yüksək inteqrasiya olunmuş sistem olmaqla, korporasiyanın əsas məqsədinə çatmaq üçün öz aralarında ayrılmaz şəkildə bağlı olan müxtəlif aspektlərdən ibarətdir.

İnvestisiya strategiyasının əsas məqsədi investisiya portfelinin formalaşdırılmasından ibarətdir, hansı ki, özündə müxtəlif növ aktivlərə qoyuluşların diversifikasiya olunmuş yekununu cəmləşdirir (şəkil 5). Portfel – investorun konkret investisiya məqsədinə nail olmaq üçün alət kimi xidmət edən bir yerə yığılmış müxtəlif investisiya dəyərlərinin məcmusudur. Portfeli formalaşdırarkən investor özünün “portfel mülahizə”lərini nəzərdə tutur, yəni mülkiyyət sahibləri öz vəsaitlərinin elə formada və elə yerdə olmasını istəyirlər ki, onlar həmişə likvid, təhlükəsiz və yüksək gəlirli olsunlar. Buna görə də investisiya portfelinin formalaşdırılmasının əsas prinsipləri qoyuluşların gəlirliliyi və təhlükəsizliyi, onların sabit artımı və yüksək likvidlikdir. Təhlükəsizlik dedikdə investisiya kapitalı bazarında investisiyaların sarsılmalarına davamlılıq başa düşülür.

Şəkil 5. İnvestisiya portfelinin strukturu.

İnvestisiya dəyərlərinin likvidliyi – bu onların tez və qiymətdə itirmədən nağd pullara çevrilmə qabiliyyətidir. Bir qayda olaraq ən az likvidlik daşınmaz əmlakdadır.

İnvestisiya dəyərlərindən heç biri bütün yuxarıda sadalanan əlamətlərə malik deyildir. Ona görə də kompromis qaçılmazdır. Əgər qiymətli kağızlar etibarlıdırsa, onda gəlirlilik aşağı olacaqdır, belə ki, kim ki, etibarlılığı üstün tutur, yüksək qiymət təklif edəcəkdir. Portfelin formalaşdırılmasında əsas məqsəd investor üçün gəlir və risk arasında daha optimal uyğunluğa nail olunmasıdır. Başqa sözlə investisiya alətlərinin uyğun yığını əmanətçinin itkisi riskini minimuma endirmək və eyni zamanda onun gəlirlərini maksimuma qədər artırmağa çalışmaqdır. Ciddi itkilərlə əlaqəli riskin aşağı salınması metodlarına portfelin diversifikasiyası xidmət edir. Başqa sözlə, müxtəlif səviyyəli etibarlılıq və gəlirlikli layihə və qiymətli kağızlara vəsaitlərin qoyulması nəzərdə tutulur. Yerləşdirilən vəsaitlər çoxlu sayda müxtəlif növ qoyuluşlar arasında bölündükdə riskin səviyyəsi azalır. Diversifikasiya riski onunla aşağı salır ki, portfelin bir elementi üzrə mümkün olan çox da yüksək olmayan gəlirlər digər element üzrə yüksək gəlirlərlə kompensasiya olunurlar. Riskin minimumlaşdırılmasına öz aralarında sıx əlaqədar olmayan çoxlu sayda müxtəlif elementlərin portfelə daxil edilməsi hesabına nail olunur. Portfelin elementlərinin optimal sayı investorun imkanlarından asılıdır, daha çox yayılmış miqdar – 8-dən 20-yə qədər müxtəlif elementli investisiya portfelinə malik olmaqdır.

Praktikada portfelin idarə edilməsinin müvəffəqiyyəti resursların nə qədər yüksək olmasından və ondan necə istifadə edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Resursların çox olması investisiya portfelinin qarşısında qoyulmuş məqsədlərə çatmağa imkan verir. Bunun da nəticəsi olaraq resurslar məhdud həcmdə olduqda, onların optimal yerləşdirilməsi problemi qarşıya çıxır. Lakin ümumi halda investisiya dəyərləri arasında resursların optimal bölüşdürülməsi problemi korporasiyanın investisiya strategiyasının əsas hissəsini təşkil edir.

İdarəetmə xalq təsərrüfatının istənilən sahəsində son dərəcə mürəkkəb fəaliyyət növü kimi xarakterizə olunur. İnvestisiya portfelinin idarə edilməsi bu mənada istisna təşkil etmir. Bir halda ki, investisiya portfelinin formalaşdırılması və onun sonrakı restrukturizasiyası bir momentli deyil, fəaliyyət vaxtına görə çəkilib uzadılmış formada ifadə edilir, onda bizim fikrimizcə, portfelin idarə edilməsi özündə investisiya prosesini cəmləşdirir. Buradan investisiya portfelinin idarəedilməsi prosesinin strukturlaşması və dekompozisiyası imkanları meydana çıxır. İstənilən prosesin nəzərdən keçirilməsi və ya öyrənilməsi zamanı öyrənilən hadisəyə nəzərən bir sıra aspektləri (yanaşmaları) ayırmaq olar. Onlardan daha geniş yayılmışları bunlardır: funksional, dinamik və əyani. Funksional aspekt idarəetmə probleminə ümumi yanaşmanı əks etdirir və idarəetmənin əsas funksiyalarına (idarəetmə fəaliyyətinin növləri) baxılmasını nəzərdə tutur.

Portfelin idarə edilməsinə dinamik yanaşma investisiya strategiyasının reallaşdırılması üzrə əsas fəaliyyətə davamedici proses kimi baxmağı nəzərdə tutur. Belə yanaşma investisiya portfelinin idarəedilməsi çərçivəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi məntiqi ilə əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya strategiyası çərçivəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi fəaliyyət korporasiyanın müxtəlif bölmələrində və müxtəlif təşkilati səviyyələrdə reallaşdırılır, ona görə də onun özü idarəetməyə zərurət duyur. Burada həmçinin investisiya portfeli ilə sistem kimi idarəedilməsi əlamətləri aşkara çıxır. 6 sayılı şəkildə investisiya portfelinin idarə edilməsi sferası göstərilmişdir.

Şəkil 6. Tikinti materialları istehsalı korporasiyalarının investisiya portfelinin idarə edilməsi sferası.

İnvestisiya strategiyasının reallaşdırılmasının idarə edilməsi sistemi – bu elə prosesdir ki, portfelin restrukturizasiyası kimi idarəetməyə zərurət hiss edir. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya portfelinin idarə edilməsinin müvəffəqiyyətini müəyyən edən amillərdən biri xüsusi olaraq işlənib hazırlanmış metodologiyanın və sistemli yanaşmanın istifadə edilməsidir.

Portfelin formalaşdırılması məsələsini nəzərdən keçirərək, investor özü üçün əsas parametrlərin əhəmiyyətini müəyyənləşdirməlidir. Onlara aiddir:

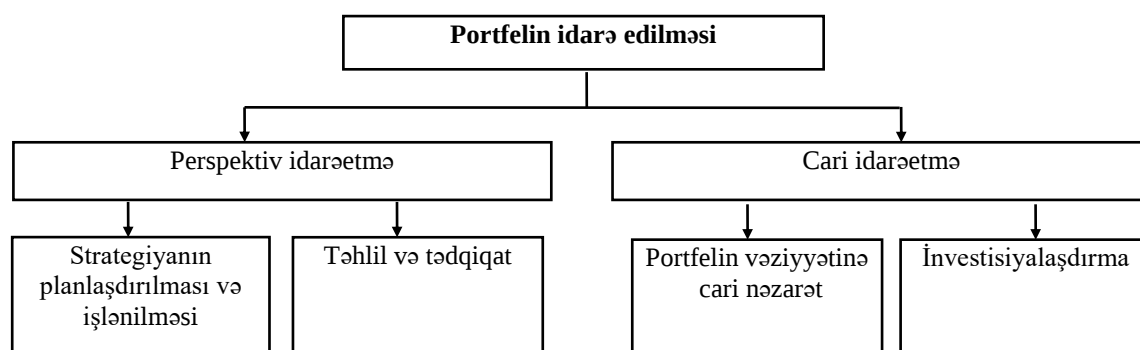
- portfelin tipi;
- portfelin gəlirliliyi və riskin uyğunluğu;
- portfelin tərkibi;
- portfelin idarə edilməsi sxemi.

İnvestisiya portfelinin iki tipi mövcuddur:

a) əsasən investisiya layihələrindən yüksək mənfəət səviyyəsi, həmçinin qiymətli kağızlar üzrə dividend və faizlər hesabına gəlir əldə edilməsinə yönəldilən investisiya portfeli;

b) məhsul növləri üzrə istehsalın həcmünün artırılması, həmçinin ona daxil olan qiymətli kağızların kurs dəyərinin artmasına yönəldilmiş portfel.

Praktikada investisiya portfelinin idarə edilməsinin bir neçə sxemi mövcuddur və onlardan hər biri bu və ya digər vəziyyətdə investorun davranışını müəyyənləşdirir. Şəkil 7-də investisiya layihəsi portfelinin idarə edilməsinin quruluşu sxemi göstərilmişdir.

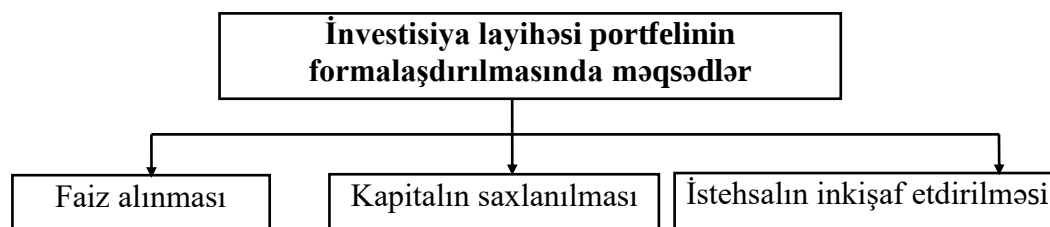
Şəkil 7. İnvestisiya layihəsi portfelinin idarə edilməsinin quruluşu.

İnvestisiya layihəsi portfelinin idarə edilməsinin təşkilinin iki variantı mövcuddur. Birinci variant – portfellə əlaqədar olan bütün idarəedici funksiyaların sərbəst yerinə yetirilməsidir. İkinci variant – portfelin idarə edilməsi üzrə funksiyaların böyük hissəsinin trust formasında başqa şəxsə verilməsidir.

Birinci halda investor idarəetmənin təşkili üzrə aşağıdakı məsələləri həll etməlidir:

1. Portfelin tipi və məqsədinin müəyyən edilməsi.
2. Portfelin idarə edilməsinin cari proqram və strategiyasının işlənib hazırlanması.
3. Portfelin idarə edilməsinə aid olan əməliyyatların həyata keçirilməsi.
4. Təhlil aparılması və problemlərin aşkar edilməsi.
5. Təshih edilmiş qərarların qəbulu və reallaşdırılması.

İkinci halda investorun əsas vəzifəsi portfelin idarə edilməsi üçün trust obyektinin düzgün müəyyən edilməsidir (investisiya, ictimai fondlar, xüsusi investisiya institutları və s.). Tinkinti materialları istehsalı korporasiyalarının investisiya layihələri portfelinin standart məqsədləri şəkil 8-də göstərilmişdir.

Şəkil 8. İnvestisiya layihəsi portfelinin məqsədləri.

Portfelin məqsədləri alternativ ola bilər və portfelin müxtəlif tiplərinə uyğun gələ bilər. Məsələn, əgər faiz alınması məqsədi qoyulursa, onda bu halda portfelin formalaşmasında üstünlük yüksək riskli, aşağı likvidli, lakin yüksək mənfəət vəd edən layihələrə verilir. Əgər investorun əsas məqsədi kapitalın saxlanmasıdır, onda üstünlük çox da riskli olmayan, yüksək likvidli, lakin əvvəlcədən bilinən çox gəlirli olmayan yaxşı işlənmiş layihələrə verilir.

Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dövlət köməyi sahəsində həyata keçirilən strategiyaların mühüm istiqamətlərindən biri sahibkarlıq sektoruna əhalinin daha geniş kütləsinin cəlb edilməsinə, insanların işgüzarlıq potensialının gerçəkləşdirilməsinə əlverişli imkanlar yaradılmasıdır. Bu sahədə zəruri qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, çeşidli mexanizmlər yaradılmışdır. Bunların sırasına sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq üçün zəruri olan ilkin maliyyə vəsaitinin - start kapitalının formalaşmasına kömək mexanizmi də daxildir.

Sahibkarlığın ölkələrin iqtisadiyyatında o cümlədən, bütün sferalarda önəmli mövqelərə yiyələnməsində digər amillərlə yanaşı əhalinin xeyli geniş kütləsinin, ilk növbədə gənclərin işgüzar fəaliyyəti üçün zəruri maliyyə vəsaiti əldə etməsi sahəsində yaradılmış işlək mexanizmlərin rolu danılmazdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən və bunun üçün kifayət dərəcədə əqli, fiziki, intellektual və s. imkanlara malik olan insanların böyük bir qismi öz işini qurmaq üçün zəruri həcmdə maliyyə vəsaitinə malik olmur. Bu bazar iqtisadiyyatına keçən bütün ölkələrin qarşısında duran bir problemdir. Bu çətinliklər bir tərəfdən maliyyə-kredit qurumları üçün sahibkarlıq fəaliyyətinə başlayanlara kredit verməyin bir qayda olaraq bu kreditin həcmi kiçik, kredit riskinin isə yüksək olması ilə əlaqədar, sərfəli olmamasından, digər tərəfdən isə sahibkarlığa başlamaq istəyənlərin kreditlə təminatının olmamasından, kredit faizinin yüksək olmasından irəli gəlir. Bununla əlaqədar start kapitalının formalaşdırılması üçün xüsusi mexanizmlər yaradılır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1995.
2. Hüseynov T. Azərbaycanda investisiyalar. Bakı, Elm, 2009.
3. Aslanzadə İ. A. İnvestisiya layihələrinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, 2000.
4. Əliyev R.M., Novruzov N.A., Məmmədov M.A. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı, 2003.
5. Məmmədov M.U., Məlikov İ.A. İnvestisiya layihələri üzrə biznes-plan. Bakı, 2002.

6. Şirəliyev V.M., Qeybullayev Q.Q., Həsənov İ.C. Tikinti müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Dərslik, Bakı, Elm, 2000.

7. İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və onların maliyyələşdirilməsi üçün seçilməsinə dair metodiki tövsiyə. M., 1994.

*Həsənov İ.C. dos.
Bakı Biznes Universiteti
Cəfərzadə M.H. doktorant
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*

X Ü L A S Ə

TİKİNTİ MATERIALLARININ İSTEHSALI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNVESTİSİYA STRATEGİYASININ FORMALAŞMASI

Məqalədə müasir şəraitdə tikinti materiallarının istehsalı müəssisələrində investisiya strategiyasının işlənilməsi meyarlarının formalaşması mexanizmi əsaslandırılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq tikinti materiallarının istehsalı müəssisələrinin investisiya strategiyası çərçivəsində formalaşdırılan investisiya portfelinin obyektiv və elmi əsaslandırılmış meyarlarının aktual məsələlərinin həlli qarşıya qoyulmuşdur.

*Гасанов И.Д. доц.
Бакинский Университет Бизнеса
Джафарзаде М.Г. докторант
Азербайджанский Университет
Архитектуры и Строительства*

P E 3 Y O M E

ФОРМИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СТРАТЕГИИ ПРЕДПРИЯТИЙ ПО ПРОИЗВОДСТВУ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ

В статье обоснован механизм формирования критериев разработки инвестиционной стратегии предприятий по производству строительных материалов в современных условиях. В связи с этим поставлено решение актуальных задач, объективных и научно-обоснованных критериев оптимизации инвестиционного портфеля, сформированного в рамках инвестиционной стратегии предприятий по производству строительных материалов.

*Hasanov I.J. assis. prof.
Baku Business University
Jafarzade M.H. doctorant
Azerbaijan Architecture and
Construction University*

S U M M A R Y

THE FORMATION OF THE INVESTMENT STRATEGY OF THE ENTERPRISES PRODUCING BUILDING MATERIALS

In this article the mechanism of the formation of the criteria of the working out the investment strategy of the enterprises producing building materials in the modern conditions is dealt with. In connection with it the solution of the actual problems of the objective and scientific based criteria of the investment portfolio being formed in the frame of the investment strategy of the enterprises producing building materials is put forward.

*Urazayeva M.D. dissertant
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası*

UOT - 621.658.2.016; 621.33

MAŞINQAYIRMA MÜƏSSISƏLƏRİNİN İSTEHSAL POTENSIALININ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN İNNOVASIYA STRATEGİYASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözləri: strategiya, innovasiya, investisiya, siyasət, maşınqayırma, dövlət.

Ключевые слова: стратегия, инновация, инвестиция, политика, машиностроение, государство.

Key words: strategy, innovation, investment, politics, engineering, state.

Müəssisənin innovasiyalı inkişaf imkanlarının nəzərə alınması onun dayanıqlı iqtisadi inkişafının əsas amillərindən biridir. Əgər bu amillərə istehsal potensialının yüksəldilməsinin əsas şərtlərini də əlavə etsək, onda müəssisənin dayanıqlı iqtisadi inkişafının strateji istiqamətlərini müəyyənləşdirmək olar.

Maşınqayırma müəssisələrinin dayanıqlı iqtisadi inkişafı bilavasitə onun istehsal potensialından səmərəli istifadə səviyyəsindən, yəni innovasiyalı inkişaf etdirilməsindən asılıdır. Deməli, qloballaşan müasir dövr - maşınqayırma müəssisələrinin davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin edə biləcək islahatların indiki mərhələsi, ölkəmizin hərtərəfli inkişafının təmin edilməsinə təkan verə biləcək məqsədli proqramların həyata keçirilməsi, bütövlükdə isə ölkə iqtisadiyyatına sistemli yanaşma, innovasiya-investisiya və struktur siyasətin tətbiq edilməsini aktual etmişdir [1,7]. Yəni, maşınqayırma müəssisələrinin istehsal potensialının səmərəli təşkili və idarə edilməsi məqsədi ilə Azərbaycanda əlverişli innovasiya mühitinin yaradılmasını təmin edə biləcək yeni dövr üçün dövlətin innovasiya strategiyası işlənib hazırlanmalıdır. İnnovasiya strategiyası elm, texnika, istehsal, istehlak, maliyyə sistemini, təhsili və digər ümumi məsələləri birləşdirməli və intellektual resursların istifadəsinə, maşınqayırmanın, bütövlükdə isə, iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilməlidir [3,5].

Azərbaycanda maşınqayırma sənaye kompleksində innovasiya-investisiya siyasətinin işlənməsi və reallaşdırılması prosesi ölkədə mövcud olan elmi - texniki potensialı, sənayenin inkişafı və resurs imkanlarını nəzərə almaqla sosial - iqtisadi inkişafın ümumi strategiyası çərçivəsində həyata keçirilməlidir [4,6].

Bütün bu deyilənlərə əsaslanaraq Azərbaycanın müasir inkişaf mərhələsində maşınqayırma sənayesi müəssisələrində dövlətin innovasiya strategiyası aşağıdakı vacib prinsiplərə əsaslanmalıdır [1,2]:

1. İqtisadiyyatın innovasiya inkişaf modelini prioritet kimi tanımaq və qəbul etmək;
2. Dövlət tərəfindən innovasiyaların iqtisadi artımının əhəmiyyətli amilinə çevrilməsinə təminat verən iqtisadi - hüquqi şərtlərin və iqtisadi mexanizmlərin yaradılması;
3. İnnovasiya fəaliyyətinin və sahibkarlığın aktivləşdirilməsinin bazar mexanizmlərinin maksimum istifadəsi, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektləri üçün bərabər stimullar yaradılması;

4. Elmi-texniki potensialın səmərəli inkişafı iqtisadi siyasətin məqsədlərinə uyğun dəyişdirilməsi;

5. Məhsulu işləyənlərin, istehsal edənlərin və investorların maraqlarının optimal uyğunlaşdırılması, intellektual mülkiyyət obyektlərinin gəlir mənbələri kimi tanınması.

Bu prinsiplərin reallaşdırılması üçün ekspertizaların aparılması və innovasiya fəaliyyətinin daha səmərəli stimullaşdırılması nöqteyi-nəzərdən qanunvericiliyinin formalaşdırılmasını və maşınqayırma müəssisələrində innovasiya proseslərinin inkişafının təmin edilməsi tələb olunur. Bununla əlaqədar olaraq maşınqayırma müəssisələrində dövlətin innovasiya strategiyasının əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- innovasiya fəaliyyətinin normativ-hüquqi bazasının, onun stimullaşdırılması mexanizmlərinin, institusional islahatlar sisteminin, innovasiya sferasında intellektual mülkiyyətin müdafiəsinin və onun təsərrüfat dövryyəsinə daxil edilməsi sisteminin işlənməsi və təkmilləşdirilməsi;

- innovasiya fəaliyyətinin, istehsalın inkişafının, rəqabətqabiliyyətliliyinin, elm tutumlu məhsulların artırılmasının kompleks dəstəklənmə sisteminin yaradılması;

- innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi prosesində dövlət idarəetmə orqanları, kommersiya strukturları, maliyyə - kredit idarələri ilə yanaşı ictimai təşkilatların iştirakının zəruriliyi;

- informasiya təminatı sistemi, kadrların hazırlığı və yenidən hazırlığı sistemi daxil olunmaqla innovasiya prosesinin infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;

- kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi;

- innovasiya layihələrinin və proqramlarının müsabiqə yolu ilə seçilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- dövlətin innovasiya siyasətinin prioritetlərinin dəqiqləşdirilib, formalaşdırılması.

Bütün bunlara əsaslanaraq, respublikanın maşınqayırma müəssisələrində innovasiya strategiyasının əsas məsələləri kimi, aşağıdakıları göstərmək olar:

- fundamental elmlər və kadrların hazırlığı sistemi daxil olmaqla, elmi-istehsal-texnoloji potensialın inkişaf etdirilməsi;

- məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinə müsbət təsir göstərəcək innovasiya layihələrinin reallaşdırılması;

- innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üçün əlverişli iqtisadi və maliyyə şəraitinin yaradılması;

- məhsul keyfiyyətinə beynəlxalq standartların tətbiqi;

- ətraf mühitin mühafizə olunması.

Bütün bunlara əsaslanaraq, dövlətin maşınqayırma müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin inkişaf proqramını əsasən aşağıdakılar təşkil edə bilər:

- ölkənin xüsusi maliyyə vəsaitləri hesabına prinsipial yeni elm tutumlu texnologiyaların və istehsalatların və tez özünü ödəyən daha əlverişli layihələrin yaradılmasının birbaşa dəstəklənməsi;

- innovasiya fəaliyyətlərinin dolayı stimullaşdırılmasında əlverişli tədbirlərin (vergi güzəştləri, kreditlərə görə güzəştlər və s.) istifadə edilməsi;

- kiçik innovasiya sahibkarlığının subyektləri üçün "başlanğıc" dövründə güzəştli rejimlərin yaradılmasının kompleks tədbirləri (dövlət büdcəsinə köçürülən vergi hissəsinin dərəcələrinin azaldılması, bank kreditlərinə görə faiz dərəcələrinin kompensasiya edilməsi, binaların və avadanlıqların icarəsinə görə güzəştlər, sürətləndirilmiş amortizasiyası və s.).

Maşınqayırma müəssisələrində hazırlanacaq innovasiya prosesinin inkişaf konsepsiyasının müddəalarının reallaşdırılması ölkədə aşağıdakı qanunvericilik və normativ - hüquqi aktların təkmilləşdirilməsini, yenidən işlənməsini və qəbul edilməsini nəzərdə tutmalıdır:

- Azərbaycan hökumətinin ölkədə innovasiya fəaliyyəti və innovasiya siyasəti haqqında qanunu;

- Azərbaycan Respublikasında innovasiya fəaliyyətinin inkişaf proqramını;

- kiçik innovasiya sahibkarlığının inkişaf proqramını;
 - Azərbaycan Respublikasında innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi üzrə dövlət səlahiyyətli orqanı haqqında əsasnamə;
 - Azərbaycan Respublikasında ekspert innovasiya şurası haqqında əsasnamə.
- Maşınqayırma müəssisələrində dövlətin innovasiya strategiyasının yaradılması və həyata keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatında aşağıdakı nailiyyətlərin əldə edilməsinə imkan verir:
- ölkədə səmərəli fəaliyyət göstərən innovasiya sisteminin yaranmasını təmin edər və innovasiya tipli iqtisadiyyatın inkişafına keçid üçün etibarlı baza ola bilər;
 - innovasiya fəaliyyətinin aktivləşməsi ölkənin aktual sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə kömək edər, yəni ölkənin istehsal kompleksini modernləşdirər, struktur deformasiyanı ləğv edər, ümumi məhsul buraxılışında sonlu məhsulun payını artırır;
 - ölkədə maşınqayırma müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsulların rəqabətqabiliyyətliyi yüksəldər, iqtisadiyyatı canlandırır və ölkənin büdcə gəlirlərini artırır;
 - ETTKİ-nin nəticələrinin istehsala verilməsinin səmərəli mexanizmini formalaşdırır;
 - ölkədə yeni texnoloji üsullara əsaslanan, prinsipcə yeni yüksək gəlirli istehsallar yaranar;
 - elmi - texniki və innovasiya potensialı qorunur və səmərəli istifadə edilir, innovasiya sferasına investisiya cəlb edilir, yeni iş yerləri yaranar, ekoloji təhlükəsizlik yüksəlir, istehsalın resurs asılılığı və enerji tutumluluğu azalır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası. Bakı, 2012.
2. M.C. Atakişiyev, Q.S. Süleymanov "İnnovasiya menecmenti". Bakı, 2004.
3. M.A. Əhmədov "Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması". Bakı, 2003.
4. R.M. Əliyev, M.A. Məmmədov, N.A. Novruzov "İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi". Bakı, 2003.
5. S.İ. Qafarov "Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma". Bakı, 2005.
6. В.В. Мельшик "Инвестиционный менеджмент". М., 2002.
7. С.Г. Абасова "Совершенствование организации управления инновационным процессом в промышленности Азербайджана" (на примере машиностроения). Автореф. Дис. Конд. наук, Баку, 2001, с. 25.

*Urazayeva M.D. dissertant
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası*

X Ü L A S Ə

MAŞINQAYIRMA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL POTENSİALININ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN İNNOVASIYA STRATEGİYASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin istehsal potensialının səmərəli təşkili və idarə edilməsi üçün dövlətin innovasiya-investisiya siyasətinin əsas istiqamətləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Məqalədə innovasiya-investisiya strategiyasının əsas prinsipləri də təklif edilir və göstərilir ki, bu prinsiplərin reallaşdırılması üçün ekspertizaların aparılması, innovasiya fəaliyyəti üzrə normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması, dövlətin innovasiya siyasətinin prioritetlərinin dəqiqləşdirilməsi və s. vacibdir. Eyni zamanda, maşınqayırma sənayesi kompleksinin in-

novativ inkişaf proqramı və onun reallaşdırılması mərhələləri də açıqlanmışdır. Məqalənin sonunda isə təklif edilmiş innovasiya strategiyasının maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin istehsal potensialının yüksəldilməsində, bütövlükdə isə sahənin ölkə iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi inkişafında rolu göstərilir.

Təklif edilmiş innovasiya-investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi nəticədə respublikanın maşınqayırma sənayesi müəssisələrini inkişaf etmiş ölkələrin sənayesi kompleksinə integrasiya etməsinə gəlib çıxarılacağı elmi cəhətdən əsaslandırılır.

*Уразаева М.Д. диссертант
Азербайджанская Государственная
Нефтяная Академия*

Р Е З Ю М Е

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ СТРАТЕГИИ ГОСУДАРСТВА В РАЦИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ И УПРАВЛЕНИИ ПРОИЗВОДСТВЕННЫМ ПОТЕНЦИАЛОМ МАШИНОСТРОИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

В данной статье научно обоснованы основные направления инновационной стратегии государства в эффективной организации и управлении производственным потенциалом машиностроительных предприятий.

Также в статье предложены основные принципы инновационной и инвестиционной стратегий. Отмечено, что для реализации этих принципов необходимо проведение экспертиз, создание нормативно-юридической базы по инновационной деятельности, а также определение приоритетов инновационной политики государства. В то же время в статье указаны программа инновационного развития машиностроительной промышленности и этапы его реализации. В конце статьи указана роль предложенной инновационной стратегии в повышении производственного потенциала предприятий машиностроительной промышленности и в целом в социально-экономическом развитии страны.

Было научно обосновано, что внедрение в жизнь предложенных инновационных и инвестиционных стратегий приведет к интеграции предприятий машиностроительной промышленности республики в экономический комплекс развитых стран.

*Urazayeva M.D. cand. for a degree
Azerbaijan State Oil Academy*

S U M M A R Y

MAIN DIRECTIONS OF THE INNOVATION STRATEGY OF THE STATE IN THE EFFECTIVE ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF PRODUCTION POTENTIAL OF MACHINE-BUILDING ENTERPRISES

In this article the main directions of scientifically based on innovation strategy for the state in the effective organization and management of production potential of machine-building enterprises.

The article also suggested basic principles of innovation and investment strategies. It is noted that for the implementation of these principles is necessary to conduct examinations, establishment of regulatory and legal framework for innovation, as well as prioritization of innovation policy. At the same time, the article stated program of innovative development of the

engineering industry and the stages of its implementation. At the end of the article contains the role of the proposed innovative strategies to increase the production potential of the engineering industry and the wider socio-economic development of the country.

It has been scientifically proven that by implementation of the proposed innovation and investment strategies will lead to the integration of machine-building industry of the republic in the economic complex of developed countries.

*Sadiqov R.F. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 658.5; 658.011.46

HAZIRKI DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN STRATEJİ İDARƏ EDİLMƏSİNİN İNKİŞAF MEYLLƏRİ

Açar sözlər: Sənaye, müəssisə, idarəetmə, məqsədlər, strategiya, taktika.

Ключевые слова: промышленность, предпринимательство, управление, цели, стратегия, тактика.

Key words: industry, enterprise, management, goals, strategy, tactics.

Azərbaycan Respublikasında sənaye sahəsində qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də özəl sektorun inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Sənaye xalq təsərrüfatının ən mühüm tərkib hissələrindən biri olmaqla istehsalın özünə məxsus spesifik xüsusiyyətlərinə malik olan müəssisələrdə təşəkkül tapır. Ona görə də, sənaye müəssisələrinin idarə olunması idarəetmənin digər formalarından, yəni dövlət idarəetməsindən, bələdiyyə idarəetməsindən və s. köklü surətdə fərqlənir. Bu nöqtəyi nəzərdən strateji məqsəd qoyuluşunun sənaye sahələrinin idarə edilməsində tətbiq olunması bu sahənin inkişafı üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Respublikamızda sənayenin inkişafı, genişlənməsi, ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq səviyyədə özünəməxsus inkişaf tempi ilə tanınması bu sahədə araşdırmalar aparılmasının vacibliyini tələb edir. Sənaye müəssisələrinin formalaşması və inkişafı onun fəaliyyətinin düzgün təşkili və idarə edilməsi ilə əlaqədardır. Bu cür radikal islahatlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən uğurla davam etdirilir, sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafı, onlara maddi və mənəvi baxımdan dövlət dəstəyinin göstərilməsi məqsədilə daha da geniş vüsət almaqdadır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq fərmanlarla təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2004-2008-ci illər), “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı” bu cür tədbirlər sistemində daxil olan məsələlərdən hesab olunur. Həmin tədbirlərin həyata keçirilməsində əsas məqsəd ölkənin iqtisadi inkişafına nail olmaq, məşğuliyyətin səviyyəsini artırmaq, əlavə iş yerləri açmaq, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək, aqrar islahatlar aparmaq və s. bu kimi işlər olmuşdur. Hər iki proqramın həyata keçirilməsi ilə ölkədə yoxsulluğun səviyyəsi azaldılmış, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olunmuş, sahibkarlıq mühiti yaxşılaşdırılmış, məşğulluğun səviyyəsi artırılmış, yeni müəssisələr yaradılmış, mövcud müəssisələrin inkişafına maddi və mənəvi dövlət dəstəkləri göstərilmişdir. Proqramın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar dövlət regionların inkişafına 19,8 milyard manat investisiya yönəlmiş, bunun yalnız 36,6%-i proqram dövrünün sonuncu ili sayılan 2013-cü ildə yerinə yetirilmişdir. Neftdən gələn gəlir hesabına regionların inkişafına 27 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Bu sahə-

də işsizliyin aradan qaldırılması məqsədilə ölkə üzrə son 10 ildə 1 milyon 100 mindən çox iş yeri açılmışdır ki, onlardan 700 mindən çoxu bölgələrin payına düşür.

İdarəetmə cəmiyyətin bütün fəaliyyət sferalarına aid olub onun davamlı və inkişafli formada həyata keçirilməsi üçün əsas şərtidir. Bu məqsədlə bu sahədə nəzəri və təcrübi məsələlərin araşdırılması, öyrənilməsi, elmi cəhətdən təkmilləşdirilməsi ölkənin makro və mikro sahədə iqtisadi inkişafa nail olunmasının elmi metodoloji əsaslarını təşkil edir. Mikroiqtişadiyyatın inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin də əsas və ana xəttini təşkil etməklə, daim onun diqqət mərkəzində dayanır. Azərbaycan Respublikasında dövlət hər zaman bu sahəyə qayğı ilə yanaşır, onun inkişafı üçün dövlət proqramları və layihələri yerinə yetirir, büdcədən müxtəlif maliyyələşmə tədbirlərini həyata keçirir.

Biz idarəetməni iqtisadi-təsərrüfat subyektlərinin təmsalında tədqiq edir, onun maddi-iqtisadi imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə mənfəətliliyinin artırılmasına istiqamətlənirik. Lakin bu istiqamət, həmçinin, sosial mənafe və ictimai maraqlar fonunda araşdırılmalı və tədqiq olunmalıdır. İqtisadiyyat bütün digər ictimai münasibətlərin əsasını təşkil edir və cəmiyyətin inkişafında həlledici rol oynayır. Lakin biz tədqiqatın predmetini iqtisadiyyat fonunda götürsək də, hədəfimiz mikroiqtişadi mühit amili kimi dəyərləndirilən müəssisə və təşkilatlar hesab edilir. Makroiqtisadi mühiti müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinə müsbət təsirlərini göstərən xarici mühit amilləri kimi yanaşaraq bu sahədə onların imkanlarını və müsbət təsirlərini dəyərləndirə bilərik. Mikroiqtişadi sahədə inkişafa nail olunması üçün daxili motiv ünsürləri kimi təkmil idarəetmə sistemlərindən istifadə etməklə, onların tətbiqinin yeni və mütərəqqi metodlarından səmərəli formada istifadə olunmasını göstərmək olar. Səmərəli və mütərəqqi idarəetmə mexanizmi müəssisə və təşkilatların strateji fəaliyyətinin formalaşması, təkmilləşdirilməsi və inkişafı üçün olduqca vacib sayılan məsələlərdən biri və demək olar ki, əsasıdır. Səmərəli idarəetməyə strateji fəaliyyət sistemi kimi qiymət vermək üçün onlara xas olan aşağıdakı xüsusiyyətləri diqqətə çatdırmaq olar.

1. Səmərəli idarəetmə strateji dövrlərə istiqamətlənməklə təşkilatı uğurlu gələcəyə aparır. Strateji idarəetmə təşkilatın imkanlarından səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradır.

2. Məhsuldar idarəetmə təşkilatın maddi və maliyyə imkanlarını daha da genişləndirir.

3. İdarəetmə təşkilatda çalışanların səylərini birləşdirir, onları ümumi məqsəd naminə aktivləşdirir.

4. Strateji idarəetmə təşkilatın rəqabət meydanında dayanıqlığını təmin edir.

5. İdarəetmə təşkilatın fəaliyyətinin ictimai-sosial mənafeyə uyğun həyata keçirilməsini təmin edir.

Məsələyə qeyd olunan təsnifatlardan yanaşmaqla, idarəetmənin bir elm kimi geniş bir sahəni əhatə etməsinin şahidi oluruq. Əslində biz strateji idarəetməyə bir fəaliyyət kimi mövzunun əvvəlində yanaşdıq. İdarəetməyə onun obyekt və subyektlərinin bir-birinə təsirinin elmi şərhini verməklə nəzər salmaq onun mahiyyətinin daha qabarıq formada dərk edilməsinə imkan yaradır. İdarəetmənin fəaliyyət kimi mahiyyətinin açılması onun formalarının, prinsip və metodlarının izah olunmasını, həmçinin onların bir-birinə təsir mexanizminin izah olunmasını tələb edir. Yəni əgər biz idarəetmənin formalarına nəzər salsaq, onları bir-birindən fərqləndirərkən biz idarəetməyə sistem kimi yanaşaraq onun ətraf və daxili mühitinin təsvirini vermiş olarıq.

İdarəetmə istər dövlət, istərsə də özəl sferanın fəaliyyəti üçün səciyyəvidir. Dövlət sferasının, yəni ümumilikdə ölkənin, onun ayrı-ayrı sahələrinin, yarım sahələrinin, təşkilatlarının idarə olunması dövlət idarəetməsi kimi, özəl təşkilat və müəssisələrinin idarə olunması isə menecment məfhumu kimi işlədilir. Əslində bəzən idarəetmə və menecment məfhumları özünün oxşar və fərqli cəhətləri ilə mübahisə predmetinə çevrilir. Strateji idarəetmə idarəetmənin ilk və üst fəaliyyət sistemi kimi həmişə rəhbərlərin diqqət mərkəzində dayanır. Strateji idarəetmə üçün onun əsasını təşkil edən anlayışlara aydınlıq gətirərkən strategiya məfhumunun və ya anlayışının tədqiq olunması vacib məsələlərdəndir.

Strategiya hər hansı məqsədli fəaliyyətin üst sistemi kimi hesab edilir. Çünki, idarəetmə qərarların qəbul edilməsi ilə başlayır. Qərarların üst sistemi isə strateji qərarlar hesab edilir. Strateji qərarlar təşkilatın bugünkü vəziyyətinə əsaslanaraq gələcək taleyini müəyyən edir. Strategiya təşkilatın uzunmüddətli və rəqabətə davamlı gələcək fəaliyyətinin təsviridir. Təşkilatın fəaliyyətinin uzunömürlülüüyü və rəqabətə dayanıqlığı qəbul edilmiş strateji qərarların reallığından, düzgünlüyündən və optimallığından asılıdır. Bu cür qərarlar isə yalnız uzaqgörən, yüksək təfəkkürə malik, ağıllı və müdrik rəhbərlər tərəfindən verilə bilər. Düşünülmüş strateji qərarlar təşkilatı uğurlu gələcəyə aparmaqla onun perspektiv nəticələr əldə etməsinə səbəb olur.

Deməli strategiyanın əsasında strateji qərarlar dayanır. Başqa sözlə desək, strategiya qəbul edilmiş strateji qərarlardan başqa bir şey deyildir. Strategiya elə qərarlar sistemidir ki, onun vasitəsi ilə təşkilatın uzunmüddətli məqsədlər sistemi formalaşır. Əgər biz hər hansı təşkilat və ya şirkət təsis etmək istəyiriksə, ilk növbədə onun gələcəyini görməyi bacarmalı, təşkilatın gələcəyinə və strateji qərarlarının reallığına inanmalıyıq. Bu məqsədlə də uzaq gələcəyə istiqamətlənmiş məqsədlər kimi müəyyən olunur. Məqsədlər sistemi özü də mürəkkəb quruluşa malik olmaqla ierarxik forma alır. Bildiyimiz kimi, strategiya perspektiv inkişafa istiqamətlənən uzunmüddətli məqsədlərdən və onlara nail olma yollarından ibarətdir. Strateji məqsədlərə nail olma yolları isə taktikadır. Yəni, hər hansı bir təsərrüfat subyekti strategiya-aparan yol taktikadır.

Strateji idarəetmənin elmi metodoloji əsaslarının tədqiq olunması idarəetməyə sosial və ictimai fəaliyyətin tərkib hissəsi kimi baxmağı tələb edir. Çünki biz qeyd etdik ki, idarəetmənin əsasını və hədəfini sosial-iqtisadi fəaliyyət sistemi təşkil edir. İdarəetmənin mahiyyətini açıqlayarkən idarəetməni sosial-iqtisadi inkişafın mənbəyi kimi dəyərləndirmişdik. Strateji idarəetmə isə bu məsələləri daha yüksək səviyyədə tədqiq olunmasını və araşdırılmasını tələb edir. Sosial-iqtisadi inkişaf məfhumu strateji idarəetməni təkcə sosial inkişafa meyilli fəaliyyət kimi təşkil etmir. Strateji idarəetmə və ya ümumilikdə idarəetmə fəaliyyəti insan təfəkkürünün məhsulu olub, fəaliyyəti iqtisadi inkişafa və sosial maraqların ödənilməsinə yönəldir. Deməli, idarəetmə sosial varlıqdan qaynaqlanır və sosial-iqtisadi varlıqlara istiqamətlənir.

Strateji idarəetmənin dinamik inkişafı rəhbərlərin daxili keyfiyyəti, qabiliyyət və bacarığından çox asılıdır. Yəni müəyyən vəziyyətlərdə, problemlərlərdə hansı qərarları qəbul etməyə dair konkret bir elmi nəzəriyyə yoxdur. Bunun üçün müəssisə rəhbəri öz strateji idarəetmə modelini yaradarkən strateji idarəetmə fəlsəfəsinə, biznes və menecment ideologiyasına əsaslanmalıdır. Bu isə menecerin öz uzaqgörənliyi, qabiliyyəti, bacarığı, iş təcrübəsindən olduqca çox asılıdır. Strateji idarəetmə təşkilatdan yüksək zəhmət və maliyyə xərcləri çəkməyi tələb edir. Bu mənada strateji planlar uzun müddət üçün tərtib olunur və həmin strateji planlar üçün kapital qoyuluşu, innovasiya layihələri və investisiya layihələri xarakterikdir. Strateji idarəetmə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra idarəetmə mərhələlərini özündə əks etdirir.

Sonda fikrimizi yekunlaşdıraraq qeyd edə bilərik ki, müəssisə və təşkilatlarda iqtisadi siyasətə uyğun olaraq strateji məqsədlərin qoyulması və onlara nail olunması ilə əlaqədar rəhbərlərin həyata keçirdiyi fəaliyyət strateji idarəetmə fəaliyyətidir. Strateji idarəetmə təşkilatın uzunmüddətli fəaliyyət proqramının müəyyən olunması və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məqsədyönlü fəaliyyət sistemidir. Strateji idarəetmə təşkilatın ali idarəetmə səviyyəsində həyata keçirilir. Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, strateji idarəetmə təşkilatın iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq sosial-iqtisadi inkişaf əlaqədar strateji məqsədlərin qoyuluşu və onlara nail olmaq üçün idarəetmə strukturunun ali səviyyəsi tərəfindən həyata keçirilən idarəetmə fəaliyyətidir.

*Sadıqov R.F. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə**HAZIRKI DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏ-LƏRİNİN STRATEJİ İDARƏ EDİLMƏSİNİN İNKİŞAF MEYLLƏRİ**

Biz idarəetməni iqtisadi-təsərrüfat subyektlərinin timsalında tədqiq edir, onun maddi-iqtisadi imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə mənfəətliliyinin artırılmasına istiqamətlənirik. Respublikamızda sənayenin inkişafı, genişlənməsi, ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq səviyyədə özünəməxsus inkişaf tempi ilə tanınması bu sahədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin uğurundan xəbər verir. Müəssisə və təşkilatlarda iqtisadi siyasətə uyğun olaraq strateji məqsədlərin qoyulması və onlara nail olunması ilə əlaqədar rəhbərlərin həyata keçirdiyi fəaliyyət strateji idarəetmə fəaliyyətidir. Müəssisə və təşkilatlarda strateji idarəetmə fəaliyyətin ilk və üst sistemi kimi həmişə rəhbərlərin diqqət mərkəzində dayanır. Onun məntiqi nəticəsidir ki, artıq Azərbaycan şirkətləri dünya bazarlarına yol açır və məhsullarını beynəlxalq bazarlarda reallaşdırmaq imkanlarına malik olurlar. Strateji idarəetmə üçün onun əsasını təşkil edən anlayışlara aydınlıq gətirərkən strategiya məfhumunun və ya anlayışının tədqiq olunmasını məqalədə vacib məsələlərdən biri kimi hesab etmişik ki, bu da müəssisənin rəqabətə davamlılığının, onun fəaliyyətinin uzunömürlülüüyünün, inkişaf perspektivlərinə malik olmasının iqtisadi əsasını təşkil edir.

*Садыгов Р.Ф. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е**ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ
ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

В статье исследуется управление на примере хозяйственно-экономических субъектов, с целью расширения материально-экономических возможностей и повышением прибыльности.

Развития промышленности говорит об успехе развитии экономики страны, проводимых в сфере экономико-политического признания на международном уровне. В соответствии с этим, в экономической политике организации руководители предприятий достигают стратегических целей, вкладываясь в деятельности стратегического управления.

В статье одним из важных вопросов считается понятие конкурентоспособность перспективы развития экономики, которые составляет основу деятельности предприятий исследовании стратегию сегодняшнего дня.

*Sadiqov R.F. assist. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y**THE DEVELOPMENT TRENDS IN THE MANAGEMENT OF INDUSTRIAL
ENTERPRISES OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC**

We investigate the management as an example of socio-economic subjects and are directed to the increase of profitability to expand its financial and economic opportunities. The

development and expansion of industry in our republic, the recognition of the country's economy in the world with its development rate show the political success in this area. According to the strategic aims of enterprises and organizations and their achievement the leaders' actions are the strategic management actions. Strategic management at the enterprises and organizations are the focus of leaders' attention as the first and main system. Azerbaijan companies enter to the World Markets and have an opportunity to realize their goods in international markets. We have accepted strategic notion that bases on strategic management as one of the main issues in the article and it forms economic base for the firmness of the entity, durability of its activity, development perspectives.

**BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİNİN “AUDİT” JURNALINDA
DƏRC OLUNMAQ ÜÇÜN NƏŞRƏ TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
HAZIRLANMASI QAYDALARI**

Jurnala aid məqalələrin aşağıdakı ardıcılıqla – nəzəri, təcrübi hissələri və nəticələri əhatə etməklə tərtib olunması zəruridir:

1. Məqalələr 2 nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantında təqdim edilməlidir.

2. 2-ci nüsxənin sonunda müəllif imza etməli, iş yeri, ünvanı və telefon nömrələrini göstərməlidir.

3. Məqalələr təmiz, çap edilmiş halda qəbul olunur.

4. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.

5. Müəlliflərin təqdim etdiyi məqalədə vərəqin sol tərəfindən 2,5 sm, sağ tərəfindən 1,5 sm, aşağıdan 2,5 sm və yuxarıdan isə 3 sm boş yer saxlanmaqla çap olunaraq təhvil verilməlidir.

6. Məqalə və nəşr materialları hər bir vərəqdə 27-30 sətir, hər bir sətirdə 60-65 çap işarəsi olmaqla təqdim edilməlidir.

7. Həmin vərəqin baş tərəfində solda məqalənin mətninə uyğun UOT (УДК) nömrəsi yazılmalı, sağda müəllifin soyadı, işlədiyi müəssisənin adı, ortadan altda isə məqalənin adı böyük hərflərlə yazılmalıdır. Məqalənin adı yığcam olmaqla məzmununu əhatə etməlidir.

8. Məqalənin çap olunmasının mümkünlüyü barədə müəllif məqalə ilə birlikdə iş yerindən mütəxəssis rəyi və protokoldan çıxarış təqdim etməlidir. Sonra isə məqalə jurnalın redaksiya heyətinin üzvlərindən birinə rəyə verilməlidir.

9. Jurnalın bir nömrəsində bir müəllif 1 məqalə, akademik və müxbir üzvləri isə 2 məqalə dərc edə bilər. Jurnalda Azərbaycan, rus və ingilis dilində məqalələr çap edilir.

10. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa 2 dildə də məqalənin xülasəsi verilməlidir.

11. Xülasələrdə müəllifin (müəlliflərin) gəldiyi elmi nəticə, işin yeniliyi, tətbiqinin əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin (müəlliflərin) tam adı göstərilməlidir.

12. Məqalənin mətninin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnə ədəbiyyat materiallarına istinad düz mötərizədə göstərilir.

13. Cədvəllər və şəkillər adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilir. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəklın altında yazılmalıdır.

14. Təqdim olunan məqalənin həcmi A4 formatında 8-10 səhifədən çox olmamalıdır. Məqalənin mətni Times New Roman - 12 şrifti ilə (məsələn: Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası) 1 intervalla yazılmış diskdə də təqdim olunmalıdır.

15. Məqalə rəydən alındıqdan sonra redaksiya heyətində müzakirə edilir və məqalənin dərc olunub - olunmaması barədə müəllifə xəbər verilir.

16. Məqalə müəllifə düzəliş üçün geri qaytarıldıqda müvafiq düzəlişlər edildikdən sonra köhnə mətnlə birlikdə redaksiyaya qaytarılır.

17. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işləməyə göndərildiyi və çap olunma tarixi sonda göstərilməlidir.

18. “Audit” jurnalı təsərrüfat hesablı olmaqla özünümaliyyələşdirmə prinsipi ilə ildə 4 dəfə (rübə bir dəfə) nəşr edilir. Müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

Korrektor:	İSGƏNDƏROVA A.V.
Kompüter tərtibatçısı:	ƏMRULLAYEVA H.C.
Kompüter operatoru:	MƏMMƏDOVA V.X.
Texniki redaktor:	BAĞIROV Ə.N.

Yığılmağa verilib:	09.02.2015
Çapa imzalanıb:	10.03.2015
Kağız formatı:	A3
Tirajı:	1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.